

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres: Boschstraat 73, Maastricht.

Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXIV

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN DR J. C. G. M. JANSEN

1979

Gedrukt bij Drukkerij H. van der Marck & Zonen, Roermond

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	VII
C. E. P. M. Raedts, Het mijnwerkersverzet tijdens de tweede wereldoorlog	1
René Leboutte, De lakenfabriek Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck te Dalem (1774-1890): een voorbeeld van industrialisatie op het platteland	24
E. C. M. Fleré, Relatie van de Katholieke sociale beweging in Duitsland – met name de Volksverein für das Katholische Deutschland – en de Katholieke sociale beweging in België en Nederland. Voorlopige bibliografie van Belgische en Nederlandse literatuur	83
Jaarverslag 1978 van het Sociaal Historisch Centrum	127
Bestuur Sociaal Historisch Centrum	162
Begunstigers en contribuanten	163

Drs J. F. R. Philips, Directeur van het Sociaal Historisch Centrum
van 1954 tot 1979

WOORD VOORAF

Het vierentwintigste deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg is geheel gewijd aan interregionale vraagstukken. De relaties tussen het huidige Nederlands-Limburg en de Belgische en Duitse buurgewesten hebben sinds jaren de interesse van onze redactie gewekt. De activiteiten van het Sociaal Historisch Centrum zijn voor wat het onderzoek aangaat meer en meer op dit soort kwesties gericht. In het kader van de Maaslandse Monografieën heeft de historische samenhang van het Rijnland en het Maasdal tot diverse publikaties aanleiding gegeven. Het is verheugend dat thans ook de 'Studies' in het teken van de betrekkingen tussen de regio's staan.

In het eerste artikel geeft Ir C. E. P. M. Raedts, ere-voorzitter van het Sociaal Historisch Centrum, een overzicht van een relatiepatroon, dat geenszins als positief is ervaren. Onder de titel 'Het mijnwerkersverzet tijdens de tweede wereldoorlog' schetst hij de confrontatie van een belangrijk deel van de Zuid-Limburgse bevolking met de Duitse bezetter. Vervolgens geeft R. Leboutte, medewerker van het Musée de Fer et de l'Acier te Luik een overzicht van de geschiedenis van een middelgroot textielbedrijf te Dalem. Deze studie is daarom zo belangrijk, omdat Dalem een der hoofdplaatsen van de landen van Overmaze is geweest en tot aan het laatste kwart van de 18e eeuw onder Noord-Nederlands bestuur heeft gestaan. Desondanks is aan de historie van deze stad in de Nederlands-Limburgse historiografie nooit veel aandacht besteed. Hoewel dit verzuim door het hier gepubliceerde artikel uiteraard niet geheel wordt goedge maakt, is het toch verheugend dat aan de hand van het gebeuren in Dalem de samenhang tussen de bedrijvigheid in Eifel, Ardennen en Zuid-Limburg kan worden verduidelijkt. De stichters van de hier bestudeerde onderneming, de familie Scheibler, had destijds industriële belangen in Monschau, Eupen, Eijsden en Dalem, een gebied dat eens samenhang vertoonde en thans door de 19e eeuwse grensafbakening in drie staten terecht gekomen is.

Tenslotte geeft Mevr. Drs E. C. M. Fleré, bibliothecaresse van het Sociaal Historisch Centrum, een handreiking aan diegenen, die zich geroepen voelen om een studie te maken van invloeden op Nederland en België van gedachten die in West-Duitsland geopperd zijn omtrent Katholieke sociale actie. Haar bibliografie handelt vooral over de werkingssfeer van de Volksverein für das Katholi-

sche Deutschland, die in het begin van de 20e eeuw vanuit Mönchengladbach grote activiteit ontplooide.

De eerste drieëntwintig afleveringen van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis werden mede geredigeerd door Drs J. F. R. Philips. Hij was het ook die in 1954 het initiatief nam voor de uitgave van deze reeks. Vijfentwintig jaar lang heeft hij als redactiesecretaris zich veel moeite getroost om telkenjare weer een bundel 'Studies' uit te brengen. Nu hij uit de redactie is getreden, willen wij deze bundel gaarne als een huldeblijk voor zijn vele en langdurige inspanningen aan hem opdragen.

De Redactie

HET MIJNWERKERSVERZET TIJDENS DE TWEDE WERELDOORLOG

door

IR C. E. P. M. RAEDTS

Aan een beschrijving van de houding van de mijnwerkers in Limburg tijdens de tweede wereldoorlog moet noodzakelijk een overzicht voorafgaan van de historische ontwikkeling en de opbouw van de mijnwerkersbevolking.

Wie spreekt van 'de mijnwerkers in Zuid-Limburg' wekt voor buitenstaanders de indruk dat het gaat om een betrekkelijk homogene groep van arbeiders, lager, middelbaar en hoger kader. Terwijl dit bij het hoger en middelbaar kader grotendeels ook wel het geval was, gold dit zeker niet voor het lager kader en de eigenlijke mijnwerkers.

Bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog kon bij deze groep zeker niet van homogeniteit gesproken worden, eerder van een conglomeraat van uiteenlopende elementen. De merkwaardige samenstelling van het mijnpersoneel stamt ten dele al uit de beginfase van deze industrie.

De aanzet van de moderne Limburgse mijnindustrie kan men omstreeks 1900 dateren. Zij voltrok zich zeer snel. In een overwegend agrarisch gebied moest toen de snelopkomende mijnindustrie kader, vakarbeiders en hulpkrachten recruterende, maar vond in eigen omgeving hoogstens kleine aantallen ongeschoolden. Alleen Kerkrade had van oudsher een mijnwerkersstam die men op enige honderden kan evalueren. Daarmee kon aan de behoefte aan personeel niet voldaan worden, omdat op bijna hetzelfde moment de oude 'Domaniale Mijn' van Kerkrade vanwege een contractswijziging en de verkoop van de Aken Maastrichtse Spoorwegmaatschappij haar vleugels kon gaan uitslaan en ook behoefte had aan meer personeel. De opbouw van het personeel moest hoofdzakelijk geschieden met van elders (het buitenland) komende mensen, aangevuld met ter plaatse gerecruteerd hulppersoneel. Deze laatste categorie was hoofdzakelijk afkomstig uit de agrarische sector en uit eertijds in Pruisen werkende seizoensarbeiders, brikkebakkers,

bouwvakarbeiders en stucadoors.

Limburg vormde in dit opzicht geen uitzondering; de mijnindustrie in het Ruhrgebied, Lotharingen, België en ten dele Silezië, verkeerde in analoge omstandigheden.

Otto Hue, de bekende arbeidersleider uit de tijd voor de eerste wereldoorlog, schetst in het hoofdstuk 'Nationalitätengemisch' uit het tweede deel van zijn publikatie 'Die Bergarbeiter' de situatie als volgt: 'Hin und her strömen die Massen. Manche Siedelungen machen durchaus den Eindruck von nur gelegentlichen Aufenthaltsorten zufällig hierher verschlagener "Wandervögel". Man stelle sich vor, welche ungeheuren Schwierigkeiten dieses kunterbunte Völker- und Sprachengemisch dem gewerkschaftlichen Organisator bietet'.

In Limburg was het niet anders. Duitsers, Oostenrijkers, Russen, Polen, Tsjecho-slowaken en Kroaten uit de Donaumonarchie en Italianen uit de irredente gebieden trokken heen en weer, niet gered door paspoortbepalingen of valutaproblemen. Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog was er niet eens sprake van een geconsolideerde mijnwerkersbevolking.

Bij inheemsen constateerde men een afkeer van het mijnwerk, in het bijzonder van de ondergrondse arbeid. Er was voortdurend gebrek aan arbeiders en vakkrachten. Eerst in 1913 wordt een aanvang gemaakt met de scholing van toezichhoudend personeel door stichting van de 'Mijnschool' en de vorming van vakarbeiders door het in het leven roepen van een ambachtsschool.

In 1914 overspoelde een nieuwe golf vreemde mijnarbeiders Limburg. Als met het uitbreken van de eerste wereldoorlog zich de grote caesuur in de geschiedenis voltrekt, zijn er wel mijnwerkers in Limburg, maar van een zeer incoherente samenstelling. Een en ander weerspiegelt zich ook in het kleine aantal georganiseerde mijnwerkers. Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog keerde het overgrote deel van de buitenlanders terug naar hun respectievelijke vaderlanden. De Nederlanders werden, voor zover dienstplichtig, gemobiliseerd.

Gedurende de eerste tijd van deze wereldoorlog waren verkeer en vervoer geheel ontwricht, hetgeen de afzetmogelijkheden van de mijnbedrijven verminderde.

Nadat orde op zaken was gesteld bleek echter spoedig dat op aanvoer van steenkool uit het buitenland niet viel te rekenen. De aanvoer uit Duitsland en Engeland stagneerde geheel. Men moest een beroep doen op de Nederlandse mijnen, maar deze moesten op-

nieuw bemand worden. Op het buitenland kon geen beroep gedaan worden zoals vóór de oorlog. Men was aangewezen op de mogelijkheden binnen de eigen grenzen. Nederlandse arbeiders, werkloos geworden door de oorlog, werden aangeworven. Bovendien was een belangrijk mijnwerkerspotentieel aanwezig onder de in Nederland geïnterneerde Belgische militairen, voor een belangrijk deel Waalse regimenten die na de val van Antwerpen de wijk naar ons land genomen hadden. Na overleg tussen de beide regeringen werden zij als volwaardige arbeiders bij de mijnen tewerkgesteld: een tijdelijke oplossing, want na het beëindigen van de oorlog zouden zij naar hun land terugkeren. Tijdens de oorlog repatrieerden vanwege het voedselgebrek in Duitsland heel wat in de Duitse mijnen werkzame Nederlandse mijnwerkers. Hiervan was een belangrijk deel afkomstig uit de noordelijke provincies, met name Friesland. Ook namen Duitse deserteurs en in Duitse mijnen tewerkgestelde krijgsgevangenen de vlucht naar Zuid-Limburg. Zij belandden eveneens in de mijnen. Toen om in de energiebehoefte te voorzien ook de bruinkool tot ontginning kwam, werden grote groepen polderjongens aangetrokken. Veelal werden zij gehuisvest in keten onder toezicht van een keetbaas. De oorlog had wel een einde gemaakt aan het heen en weer trekken van de arbeidersmassa's, maar niet tot een homogene mijnwerkersbevolking geleid.

De na-oorlogse periode bracht opnieuw de nodige problemen voor de personeelsvoorziening.

Eind 1918 trokken de Belgen weg. In de open plaatsen moest voorzien worden. In de eerste jaren gaf dat geen aanleiding tot problemen. De geldontwaarding, de slechte levensmiddelenvoorziening en de ongeregelde toestanden in Duitsland, met name in het Ruhrgebied, waren aanleiding dat dagelijks enige honderden mijnwerkers over de grens stroomden om in Limburg aan de slag te komen.

Het waren grotendeels 'Wandervögel'. De meesten verbleven van maandag tot zaterdag in de mijnstreek en zochten in het weekend weer de 'Heimat' op. Zij verbleven in die tijd in kosthuizen waar de bedden door 'slaaplieden' niet zelden in drie diensten beslapen werden. Slechts een klein aantal vestigde zich metterwoon in de mijnstreek. Hieronder was nogal wat lager toezichthoudend personeel dat het gebrek aan kader opvulde, waarin de Mijschool te Heerlen nog niet kon voorzien. Ook waren hierbij z.g. 'Muss Preussen', afkomstig uit de vroegere Pools-Pruisische provincies. Tegelijkertijd ontwikkelde zich een arbeiderspendel van vaklieden uit het nabijgelegen bekken van Aken. Deze pendel bleef groten-

deels in stand tot het uitbreken van de tweede wereldoorlog.

Na de geldsanering en de invoering van de rentemark stopte het aanbod van Duitse arbeiders. Werfcampagnes hadden tot resultaat dat een aantal Duitse, Tsjechoslowaakse, Poolse, Joegoslavische en Italiaanse mijnarbeiders zich wat vaster in Limburg vestigden. Geheel integreren deden zij geenszins. Als regel hadden deze groeperingen speciale verenigingen waarin de eigen volksgebruiken werden vastgehouden in de vorm van zang, dans en volksdrachten. Italië en later ook Polen stichtten eigen scholen waarin naast het Nederlands de eigen taal werd onderwezen. De Slovenen hadden vooral een godsdienstige band. De leiding berustte bij pater Theotiem van Velzen OFM, die geregeld in hun eigen taal predikte. Hij genoot de steun van de Zuid-Slavische regering.

De Duitsers hadden minder bindingen onder elkaar, maar wèl en vooral met hun familie en bekenden die niet al te ver weg woonden. Zij sloten zich meer aan bij de inheemse bevolking en probeerden voor een deel via naturalisatie Nederlander te worden. Toen de Naziregering dit gevaar onderkende ging zij er in de dertiger jaren toe over in Heerlen een 'Deutsche Schule' op te richten, een steunpunt voor het Deutschtum en de Nazileer.

Ook uit ons eigen land trokken uit provincies met een niet onaanzienlijke werkloosheid arbeiders naar de mijnstreek. In het bijzonder zijn hier te vermelden de provincie Drenthe en de Zandstreek van Friesland.

Maar ook in Limburg zelf voltrok zich een belangrijke wijziging. De afkeer van het mijnwerk ebde weg en vanuit Midden- en ten dele Noord-Limburg ontstond een pendel van de plattelandsbevolking naar de mijnen in het bijzonder naar het Mauritscomplex, maar ook naar de mijnen Emma, Hendrik, Oranje Nassau III en Oranje Nassau IV. De ontwikkeling van het autobusvervoer vergemakkelijkte deze pendel als gevolg waarvan de arbeiderstreinen kwamen te vervallen. Deze arbeiders werkten in de mijnen maar bleven inwoners van hun geboortedorpen, waar zij in de dorpsgemeenschap bleven opgenomen. Tijdens de crisis in de eerste helft van de dertiger jaren viel er een vrij groot aantal gedwongen ontslagen als gevolg waarvan vooral het contingent vreemde arbeiders verminderde. Toen evenwel na 1935 de conjunctuur opliep en de mijnen op volle toeren gingen draaien, werden weer arbeiders aangenomen en in dienst gesteld.

Bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog kan men nog moeilijk spreken van een homogene mijnwerkersbevolking in Zuid-Lim-

burg. Er woonden Nederlanders en buitenlanders die geïntegreerd waren omdat zij reeds lang in de mijnstreek verbleven. Daarnaast was er ook een groot aantal dat zich nog altijd min of meer vreemd voelde. Er waren Duitsers die pendelden en er waren er die zich gevestigd hadden. Sommigen trachtten Nederlander te worden, anderen bleven Duitser en hoopten op uitblijven van inmenging uit het vaderland. Zij bewonderden hun geboorteland niet zodanig dat zij er terugkeerden. Met Nederlanders gemengd bewoonden ze de speciaal voor mijnwerkers gebouwde woninggroepen (de koloniën). Een niet onaanzienlijk deel van de Limburgers pendelde tussen dorp en bedrijf. De binding vormde alleen het bedrijf, in de verdere samenleving was er geen band. Ook in de groepen mijnwerkerswoningen was de band betrekkelijk los, zoals logisch volgt uit de hiervoren beschreven personeelsopbouw.

De hoogste leiding en het hoogste kader bestond voor het overgrote deel uit Nederlanders; slechts enkele buitenlanders waren nog op bijzondere posten in functie. Bij het midden en het lager kader waren nog meerdere posten door buitenlanders, veelal Duitsers, bezet. Naar buiten hadden zij zich op enkele uitzonderingen na nauwelijks als zodanig geëxposeerd, alhoewel de laatste paar jaar vóór de oorlog de propaganda van het derde rijk toenam vooral via de 'Deutsche Schule' en het beroepsconsulaat te Maastricht. Het nationaal-socialisme had relatief weinig mijnwerkers weten aan te trekken. Het relatief hoog aantal N.S.B.-stemmen in 1936 was dan ook meer een gevolg van ontevredenheid over het in de crisisjaren gevoerde beleid met veel ontslagen, hoog arbeidstempo, veel verzuimdiensten, etc. Toen evenwel de conjunctuur in het mijnbedrijf omsloeg, er weer geregeld gewerkt werd en de arbeidsvoorwaarden verbeterden, sloeg de stemming om en liep het percentage N.S.B.-stemmers ras terug. Het gedoe met uniformen en hakkengeklap, het marcheren en demonstrenen was iets dat de mijnwerkers niet aanstond. Buiten de dienst wensten zij met rust gelaten te worden. Hun belangstelling gold hun duiven, hun tuin, de muziekvereniging, etc. De echte aanhang van de N.S.B. was eerder te zoeken bij de lagere ambtenaar, de middenstander en de boer met moeilijkheden dan bij de arbeidende klasse. Zo was de situatie toen in mei 1940 de agressor over ons land walste. Een weinig homogene gemeenschap met buiten het bedrijf weinig binding, politiek betrekkelijk indifferent met bepaald geen grote bewondering voor het 'Preussentum'. Voor zover georganiseerd, hadden de mijnwerkersleiders zich geheel afkerig getoond van het regime, al zullen

later enkelen om opportunistische redenen zich wat anders opstellen.

De mijnindustrie tijdens de bezetting

In de eerste tijd van de bezetting toonde men van Duitse zijde weinig belangstelling voor de Limburgse mijnen. Dat was niet onbegrijpelijk. Nederland had maar een bescheiden kolenbekken in vergelijking met het Ruhrgebied en Silezië.

Recent waren aan Duitsland ook de Poolse bekkens toegevoegd en was ook via het bekken van Ostrad-Karwin in Tsjechoslowakije een behoorlijke kolenproducent verworven. Voor de totale Duitse productie van steenkool was Limburg maar van bescheiden belang. Aanvankelijk werden dan ook alleen de ondernemingen met vijandelijk vermogen onder beheer gesteld, te weten de Oranje Nassau mijnen met Frans kapitaal, en de mijnen Laura en Vereeniging en Willem-Sophia, die beiden met Belgisch kapitaal werden gedreven. De Staatsmijnen, inclusief de daarmee verbonden chemische bedrijven, alsmede de Domaniale mijn bleven vrij van onderbeheerstelling.

Ook bij de onder beheer gestelde bedrijven werden directie en staf gehandhaafd. In de bedrijfsvoering werd niet ingegrepen. De beheerder nam de plaats in van de raad van commissarissen die buiten werking werd gesteld. De eerste beheerder, Bergassessor Joho, bleef slechts korte tijd en werd in 1941 vervangen door Bergassessor Bruch, die tot de terugtrekking van de Duitse bezetting in Limburg de beheersfunctie zou uitoefenen.

Met de planning noch met de techniek bemoeide hij zich erg veel. Hij was mijnbouwkundig onderlegd en had functies bekleed in het Ruhrgebied en daar de reputatie opgebouwd dat hij een goed mijnbouwer was. In de eerste wereldoorlog had hij gediend als vliegenier in het eskader van Herman Goering, de latere Reichsmarschall. In de bedrijven vertoonde hij zich niet of nauwelijks. In het bedrijf waar ik zelf met de leiding belast was, heb ik hem bij het bespreken van ontginningsplannen nooit gezien. Dit laatste was van bijzonder belang omdat het de leiding in staat stelde de negatieve rationalisatie die in de crisisjaren noodgedwongen was doorgevoerd, geleidelijk terug te draaien. Steenkoollagen met een lager netto rendement, hetzij als gevolg van een geringe dikte of van een hoger gehalte aan steriele bestanddelen, met steenbanken door-groeide kolenlagen, werden wederom in ontginning genomen ten

einde de levensduur van de mijn zolang mogelijk te rekken. Ook de in dienst zijnde Duitse staffunctionarissen, zoals de mijnmeters en de Duitse hoofdopzichters werkten hieraan mede. Zij werden hier toe gedreven door de mijnbouwprincipes die hen tijdens hun opleiding waren ingeprent.

De beheerder (Verwalter) had een bureau van een zeer bescheiden omvang en vergaderde alleen met de leden van de directie. Ook van de zijde van de partij was er weinig belangstelling. Op een namiddag komt Ley, de man van het arbeidsfront, op het voorplein van de mijn O.N.I., stapt uit zijn auto, maar binnen het uur was hij weer verdwenen. Een eenmalig bezoek van Seys Inquart vond zijn apotheose in de opdracht tot het aanleggen van een kinderspeeltuín in de woninggroep Húsken te Heerlen. De allereerste tijd veranderde er dus nauwelijks iets en zeker niet voor de laagste regionen in het bedrijf. De Contact-Commissie, waarin geregeld over arbeidsproblemen beraadslaagd werd tussen de vertegenwoordigers der vakorganisaties en der directies, hervatte op 4 juni 1940 haar taak. Als vakorganisaties waren in de Commissie vertegenwoordigd: De Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond (N.V.V.), De Katholieke Mijnwerkersbond (R.K.W.V.) en De Protestants Christelijke Mijnwerkersbond (C.N.V.). Tot 29 januari 1941 werden nog 14 bijeenkomsten gehouden. Na die datum stopte het Commissiewerk. Een verzoek tot toelating van het 'Deutsche Arbeitsfront', dat intussen de in Limburg werkzame Duitse arbeiders onder zijn hoede had genomen, was op de 184ste vergadering van 2 december binnengekomen, maar werd niet meer afgehandeld. De Contact-Commissie werd niet opgeheven. Zij werd niet meer bijeengeroepen, vooral omdat de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond die evenals het N.V.V. onder de N.S.B.-er Woudenberg was geplaatst, probeerde katholieke en protestantse arbeiders naar zich toe te trekken. De A.N.M.B. achtte het moment gekomen het oude streven te verwezenlijken van één bond voor alle mijnwerkers. De aanhangers van het 'Führerprinzip' waren met deze actie ingenomen, omdat het de weg effende naar de oprichting van één 'Arbeidsfront'. De meeste dagelijkse bestuurders van de bond waren verblind. Vanwege de verwijzing naar hun vooroorlogs streven geloofden zij op deze manier de leiding in handen te krijgen. Een aanmerkelijk aantal leden was het met het bestuur niet eens en bedankte als lid, terwijl van de andere bonden zich practisch niemand liet overschrijven.

Veel steun ondervonden de mijnwerkers die lid waren geweest van

de R.K. Mijnwerkersbond om de lokroep van de Algemene Mijnwerkersbond niet te volgen, van kerkelijke zijde. Op 3 augustus 1941 werd in alle Katholieke kerken een bisschoppelijke brief voorgelezen waarin het lidmaatschap van het eveneens onder Nationaal-Socialistische leiding geplaatste R.K. Werkliedenverbond verboden werd. Deze gebeurtenissen zijn uitvoerig beschreven door P. Remigius Dieteren OFM in zijn boek 'Mens en Mijn'. Het zich afkeren van de door de bezetters gewilde orde in een zodanige omvang dat practisch niemand van bond veranderde, vormt op zichzelf een verzetsdaad die des te meer betekenis heeft, omdat de Duitsers op diegenen die er bij betrokken waren practisch geen greep konden krijgen. De bezetter en de gezagsdragers van dat moment konden dan ook niets anders doen dan er zich noodgedwongen bij neer leggen.

Op 1 mei 1942 werden de vooroorlogse bestuurders van de A.N.M.B. ontslagen na de instelling van het 'Arbeidsfront'. Slechts enkelen die zich gekeerd hadden naar de nieuwe orde en zich hadden aangesloten bij de N.S.B. bleven gehandhaafd. De bestuurders en vrijgestelden van de diverse bonden werden op non-actief gesteld en, voor zover daarom gevraagd werd, wederom onder- of bovengronds op de mijnen tewerkgesteld. De voorzitter van de Algemene Mijnwerkersbond vatte zijn beroep van instrumentmaker weer op en werd door de mijnen geregeld van werk voorzien.

Sinds 1941 was daardoor alle zichtbare arbeidsorganisatie verdwenen. De nieuwe organisaties hadden nauwelijks betekenis. De Duitsers die in de mijnen werkzaam waren, verenigden zich in het 'Arbeitsfront' en wezen per mijnzetel een 'Betriebsobmann' aan om de belangen van de leden te behartigen. Op verscheidene plaatsen vorderden zij ruimten om een 'Deutsches Haus' te vestigen. Het lidmaatschap bezorgde de leden niet onaanzienlijke voordelen op materieel gebied vooral met betrekking tot levensmiddelen en textielvoorziening. Het Nederlandse Arbeitsfront telde slechts een heel gering aantal leden. Zo weinig aanhangers van de nieuwe orde waren er. De bedrijven moesten naar analogie van het 'Deutsche Arbeitsfront' één vertegenwoordiger van het Nederlandse Arbeitsfront per bedrijf aanvaarden, de 'sociale voorman'. Zijn betekenis en invloed waren echter zeer gering. Hij deelde in de afkeer die men had van alle aanhangers van de N.S.B. Ook bij de Duitse instanties had hij geen enkel gezag, ook al omdat het in practisch alle gevallen een geheel onbeduidende figuur was.

Zoals hiervoor reeds werd vermeld, toonde de bezetter in de eer-

ste tijd na de invasie een matige interesse voor de Limburgse mijnen, wat onder meer tot uiting kwam in het feit, dat alleen de mijnen waarvan het kapitaal in buitenlandse handen was, onder beheer werden gesteld. Een verklaring voor deze geringe interesse kan zijn de betrekkelijk geringe betekenis van de Nederlandse steenkoolproductie. De productie van Limburg bedroeg rond 13 miljoen ton, terwijl Duitsland al vóór de bezetting van Tsjechoslowakije, Polen, België en Frankrijk de beschikking had over een productiecapaciteit van 223 miljoen ton steenkool. In 1940 waren daarbij gekomen in Tsjechoslowakije 19 miljoen ton, in Polen 38 miljoen ton, in België 29 miljoen ton en in Frankrijk 49 miljoen ton, in totaal 358 miljoen ton. Op deze hoeveelheden speelde de productie van Limburg geen grote rol. Bovendien bestond een niet onbelangrijk gedeelte van deze productie uit huisbrandkolen.

Wanneer men daarenboven nog rekening houdt met het feit dat Duitsland met Tsjechoslowakije 240 miljoen ton bruinkool produceerde, dan blijkt, dat de vaste fossiele brandstoffen niet het grote knelpunt vormden in de grondstofvoorziening van Duitsland in de eerste oorlogsjaren. Dit in tegenstelling tot de positie van de vloeibare koolwaterstoffen, waarop de oorlogsmachine moest draaien en die voor een groot deel moesten geleverd worden door omzetting van vaste koolwaterstoffen in vloeibare producten. Hierbij heeft naast de steenkool ook de bruinkool een niet onbelangrijke rol gespeeld (Leuna Werke).

Ook uit een analyse van de steenkolenbalans over de jaren 1938-1945, zoals gepubliceerd werd door de inspecteur-generaal der mijnen in het jaarverslag over de jaren 1940-1945, blijkt dat er niet veel steenkool aan ons land onttrokken is. Of de beschikbare hoeveelheden binnenlands op de juiste wijze verdeeld en gedistribueerd werden, blijkt uit dit jaarverslag niet.

De distributie was in handen van het Rijkskolenbureau dat in Den Haag gevestigd was. Hier zijn in ieder geval wél problemen geweest. De eerste directeur J. G. P. H. Looman is op een gegeven moment gearresteerd, uit zijn functie ontslagen en vervangen door zijn plaatsvervanger H. H. Wemmers.

Moeilijk werd het, toen door de bombardementen en de hoge eisen van de legerleiding het vervoer ontredderd raakte, waardoor het distributie-systeem werd ontwricht. Al in de strenge winter van '41-'42 stakte de kolenafoer ten nadele van de noordelijke provincies. Voor die provincies liep de kolenvoorziening geheel spaak in 1944. Opnieuw lag de oorzaak vooral bij het transport. Waar het

Steenkolenbalans van Nederland over de jaren 1938-1945
(in 1000 tonnen)¹⁾

jaar	Steenkolen			Cokes			Steenkoolbriketten			Bunker- kolen	Tot. imp. (+) Export (-)	Beschikbaar v. binnlands verbruik	Eigen productie in % van het verbruik
	Import	Export	Import (+) Export (-) overschot	Import	Export	Import (+) Export (-) overschot	Import	Export	Import (+) Export (-) overschot				
1938	13,234	4,915	+1,498	331	2,170	-1,839	319	413	94	236	671	12,563	105,3
1939	12,605	5,881	+3,143	370	2,300	-1,930	353	313	+40	212	+1,041	13,646	92,4
1940	11,898	2,219	+1,266	149	1,148	-999	132	107	+25	39	-60	11,838	100,5
1941	13,049	1,449	+1,373	18	973	-955	9	62	-53	21	-953	12,096	107,8
1942	12,021	1,079	+267	1	695	-694	1	-	+1	23	-449	11,572	103,9
1943	12,186	1,098	+514	1	1,091	-1,090	1	-	+1	25	-600	11,586	105,2
1944*	7,338	833	+458	-	730	-730	-	-	-	10	-282	7,056	105,0
1945**	5,097	1,004	+883	17	267	-250	-	-	-	2	+631	5,728	89,0

* De In- en uitvoercijfers hebben slechts betrekking op de maanden januari tot en met augustus.

** Over 1945 is de productie opgenomen incl. kolenslik.

¹⁾ De cijfers t./m. het jaar 1944 zijn ontleend aan de publicatie van Dr. J. Mensink, terwijl de cijfers over het jaar 1945 zijn ontleend aan opgaven van het Rijkskolenbureau.

steenkolverbruik geheel ongelijk verdeeld is over het jaar en de productie van de mijnen gelijkmatig gespreid is, moet in de zomermaanden gezorgd worden voor voorraadvorming.

Nauwelijks was in 1944 de vorming van voorraden aangezet, toen de invasie kwam. In de daarop volgende maanden, juli en augustus, patrouilleerden geregeld geallieerde vliegtuigen over de zuidelijke provincies. Zij namen steeds weer goederen- en personentreinen onder schot. Als gevolg daarvan stakte toen reeds het kolenvervoer naar het noorden. Toen in september de mijnstreek bevrijd werd en de spoorwegstaking uitbrak, stopte de toelevering van steenkool naar de noordelijke provincies helemaal. Men beschikte er derhalve over onvoldoende voorraden, terwijl men ook nog van toelevering was afgesneden. De zuidelijke provincies Brabant en Limburg verkeerden in een bevoorrechte positie, doordat er de stroom- en gasvoorziening voor een belangrijk deel verzorgd werd door de mijncentrales en de cokesfabrieken van de Staatsmijnen.

De mijncentrales draaiden op volle capaciteit en waren ingericht voor het verwerken van afvalkolen, die in de steenkoolhandel niet konden worden afgezet. Het gasdistributienet van de mijnen was doorgetrokken tot in de provincie Brabant. Zolang deze cokesfabrieken normaal werkten was de gasvoorziening veilig gesteld. Eerst tegen het einde van de oorlog ontstonden hier problemen, echter van een veel geringere omvang dan elders in Nederland. De grote centrales in de havensteden hadden immers tot het uitbreken van de oorlog kolen betrokken uit het buitenland, onder meer Polen. Zij kwamen dan ook aanstonds in moeilijkheden. Al met al moet men zeggen dat er tijdens de hele oorlog weinig economisch nut uit verzet bij de mijnen had kunnen ontstaan. Stagnatie bij de mijnen raakte vooral Nederlandse belangen.

Het verzet in de mijnindustrie

Ook de positie van het mijnpersoneel gaf aanvankelijk geen aanleiding tot verzet. Geleerd door de ervaringen uit de eerste wereldoorlog was al direct bij de invoering van de distributiemaatregelen rekening gehouden met de bijzondere positie der mijnwerkers en de noodzaak de steenkoolproductie in volle omvang te handhaven. Voor het mijnpersoneel hield dit in, dat het extra levensmiddelenbonnen ontving. Daarnaast werden op de bedrijven gaar-

keukens ingericht waarvan het personeel gebruik kon maken. Aan het ondergronds personeel werden belegde boterhammen verstrekt en koffie. Mijnwerkerskleding en schoenen konden buiten het normale bonnensysteem verstrekt worden, evenals fietsbanden voor diegenen die per rijwiel naar het bedrijf kwamen. De autobussen die bestemd waren voor het mijnwerkersvervoer vielen voor wat benzine en banden betreft onder een aparte regeling, zodat dit voor een aantal mijnen niet onbelangrijke vervoer tot vrijwel het einde van de oorlog redelijk goed gefunctioneerd heeft. Voor de brandstofvoorziening van de mijnwerkers zelf bleef onverkort gehandhaafd de deputaat kolenregeling, een oud recht waardoor ieder personeelslid aanspraak kon maken op de verstrekking van een bepaald aantal hectoliters kolen. Gehuwde arbeiders en kostwinners hadden recht op 42 hl. kolen per jaar. Ongehuwde, bij hun ouders inwonende arbeiders, kregen 12 hl. kolen. Daarnaast werd, voor zover beschikbaar, afvalhout aan gehuwde arbeiders en kostwinners toebedeeld.

Ook wat de deelname aan de oorlogvoering betreft waren de mijnwerkers bevoorreed. Het overgrote gedeelte van de mijnwerkers werd bij de mobilisatie vrijgesteld van opkomstplicht. In dit opzicht ondervonden de bedrijven geen hinder. Moeilijker was de materiaal- en gereedschapsvoorziening. De Nederlandse mijnindustrie was te klein van omvang en van te jonge datum, dan dat zich in ons land een industrie had kunnen ontwikkelen die zich met de bouw van mijnmachines bezig hield. In dit opzicht was men voornamelijk aangewezen op Duitsland, terwijl daarnaast ook Engeland, België en voor een zeer klein gedeelte Frankrijk in de markt waren. Hier ontstond een knelpunt waarmede men ook in de eerste wereldoorlog geconfronteerd was. Door de sindsdien verder voortgeschreden mechanisatie was deze problematiek nu van veel grotere omvang dan in de oorlog van 1914-1918.

Zo lag de situatie toen 10 mei 1940 de invasie begon.

De ochtend van de invasiedag was reeds het hele Zuid-Limburgse mijngebied bezet. Uiteraard waren de bedrijven de eerste dagen geheel ontredderd doordat een groot deel van het personeel de mijn niet kon bereiken. Aan productie viel niet te denken, zowel ten gevolge van het ontbreken van het benodigde personeel als ook doordat het gehele vervoer gestremd was als gevolg van de oorlogshandelingen (opgeblazen bruggen etc.). De geheime envelop die ieder bedrijfsleider in zijn bezit had, bleek bij opening geen enkele concrete aanwijzing te bevatten. Door de regering werd zeer in het

algemeen en zeer summier de aandacht gevestigd op de oorlogsreglementen. Van de bezetters hebben de bedrijven nauwelijks iets gemerkt. Militairen vertoonden zich er praktisch niet. De hiervoor genoemde Bergassessor nam contact op met de directies der particuliere mijnen die buitenlands bezit waren (Oranje Nassau, Laura en Vereeniging en Willem-Sophia) en gaf opdracht, zodra het vervoer enigermate hersteld was, de productie te hervatten. Het kolen-distributiebureau in Den Haag bleef het centrale punt voor de kolentoewijzing. Het personeel aanvaardde in doffe berusting de catastrofe die over hen was gekomen.

De stemming van de mijnwerkersbevolking was in overgrote meerderheid al sinds lang niet 'Deutsch-freundlich'. Dat gold ook voor een groot deel van de buitenlandse werknemers. Door de laffe ongemotiveerde overval en het 'grossschnauzig' goedpraten ervan voor de radio werd deze stemming nog aangewakkerd. 'De Prüss' was toch nooit te vertrouwen geweest. Het oude Limburgse gezegde 'de beste Prüss hat nog een peerd gestolen' deed nog altijd opgeld. Nu kreeg de stemming door de inval een vijandig karakter, al voelde men zich machteloos. Dit uitte zich al vrij spoedig in een dalend rendement, dat nog werd geaccentueerd doordat de bedrijfsleidingen de negatieve rationalisatie uit de crisistijd terugschroefden door minder rendabele kolenlagen weer in productie te nemen.

Bergassessor Bruch vestigde zijn bureau op het hoofdkantoor van de Oranje Nassau mijnen. Van daaruit hield hij toezicht op de drie onder beheer gestelde mijnen. Met de Staatsmijnen en de Domaniale mijn bemoeide hij zich voorshands niet. Het contact liep over de directies der drie mijnen. Op de mijnzetels vertoonde hij zich slechts een hoogst enkele keer. Het overgrote deel van het beambtencorps kende hem niet of nauwelijks. Zijn staf was van bescheiden omvang. Hij beschouwde zichzelf vooral als een gedelegeerd commissaris, nu op order van de bezettende macht de raad van commissarissen als vertegenwoordiger van de eigenaren uitgeschaald was. Hij trachtte de schijn op te houden dat hij vooral de belangen van het bedrijf en het personeel behartigde. Toen in 1941 een aantal burgers van Heerlen beboet werd vanwege een pro-Oranjemanifestatie georganiseerd door leerlingen van de M.T.S., bevonden zich daaronder ook enige stafleden van de Oranje Nassau mijnen. Bruch oordeelde dat het beboeten van zijn mensen niet van pas kwam en liet uit de kas van het bedrijf de opgelegde boetes terugbetalen.

Omdat de mijnwerkers relatief in een gunstiger positie verkeerden

als de arbeiders elders in het land, probeerden geleidelijk aan arbeiders uit andere streken van het land op de mijn geplaatst te worden. Vooral jongere ongehuwde personen zochten de beschermende sfeer van de mijnen op om gevrijwaard te zijn van uitzending of tewerkstelling. Hierdoor werd een nieuw element toegevoegd aan de heterogene massa mijnwerkers. Wat naar buiten heterogeen was, vormde ondergronds een vrij gesloten eenheid, door de aard van de werkplaats, de daaraan verbonden gevaren en de samenhangigheid en discipline, een noodzakelijk onderdeel van het mijnwerk. In deze massa groeide de vijandige sfeer tegen de bezetter. Die ongrijpbare vijandige sfeer werkte, ook zonder dat zij zich uitte in direct agressieve daden, door zijn negatie al dodelijk. Zij uitte zich in opmerkingen, spottereien, opschriften, gebrek aan arbeidslust, toename van ongevallen en bedrijfsstoringen en vele andere zaken meer.

In deze sfeer kon het verzet in de mijn zich gemakkelijk verder ontwikkelen. Men voelde zich onder elkaar beschermd. Een van de ergste vergrijpen tegen de kameraadschapsgeest is altijd geweest het aanbrengen, het verklikken van een kameraad die iets op zijn kerfstok heeft, bij het toezichthoudend personeel. Daaruit vloeide voort, dat ook de enkelingen die de bezetters welgezind waren zich hiervan onthielden uit angst voor de verachting van de medearbeiders. Vooral na juli 1941 groeide de afkeer van de Duitsers en het lijdelijk verzet tegen de bezetters en hun trawanten. Tot dan toe hadden de mijnwerkersorganisaties nog vrij normaal kunnen functioneren. Toen Woudenberg evenwel de bonden wilde gelijkschakelen, gingen zij tot ontbinding over. Een aantal bestuurders hervatte hun oude functie op de mijnbedrijven en hield zo nog contact met de vroegere leden. Waar echter het aantal ongeorganiseerde mijnwerkers het getal der georganiseerden verre overtrof, was de groeiende tegenzin tegen het Naziregime veel meer een gevolg van de maatregelen die de bezetter nam. De eerste maatregel van de bezetter was het afschaffen in oktober 1940 van de 6-urige werkdag op zaterdag met het motief, dat men deze elders in bezet gebied en in Duitsland niet kende. Voor de mijnwerkers in Limburg betekende dit vooral dat de zondagsrust werd aangetast, een groot goed, waaraan zij zeer gehecht waren. In het bijzonder diegenen die in de middag- en nachtdienst werkten, werden door deze maatregel getroffen.

Dit wekte direct wrevel op bij de arbeiders zelf, maar ook in de gezinnen waar het gehele levensritme verstoord werd. Het is dan

ook niet verwonderlijk dat, toen in de zomer van 1941 de bezetter trachtte zondagswerk in te voeren, dit een grote mislukking werd. Ondanks het feit dat op zondag 100% extra loon verdiend kon worden en dat andere in die tijd begerenswaardige goederen ter beschikking werden gesteld als sigaretten, chocolade, jenever, worst etc. kwam slechts een zeer klein percentage van het personeel op het werk. Aan Duitse zijde vond men beheerder Bruch te soepel. Vandaar dat de situatie toespitste en dat einde 1941 de pensionering van de Staatsmijndirecteuren Frowein en Van Iterson werd aangegrepen om ook de Staatsmijnen en de Domaniale mijn onder beheer te stellen. Het bureau van de beheerder Bruch werd toen van de O.N.-mijnen overgeplaatst naar het hoofdkantoor der Staatsmijnen. Alle directies waren nu onder de leiding van de beheerder gesteld en volgens het Führerprincipe was hij direct verantwoordelijk voor de goede gang van zaken. In maart 1942 werd opnieuw gepoogd zondagsarbeid te doen verrichten. De bezetter gebruikte nu, na de eerste mislukking, grovere middelen en beantwoordde een nieuwe weigering met het bevel tot deportatie van 300 mijnwerkers naar Duitsland. Uiteindelijk bleef dit aantal beperkt tot 150, waarvan de meesten na korte tijd terugkeerden, mede vanwege de klacht van de bedrijfsleidingen, dat, als zij niet over geschoolde krachten zouden kunnen beschikken, de steenkoolproductie nog meer zou gaan stagneren. Het verzet tegen de zondagsarbeid was niettemin gebroken. Van maart 1942 tot augustus 1942 moest één zondag en vanaf september 1942 twee zondagen per maand gewerkt worden.

De mijnwerkers vonden evenwel spoedig een antwoord op deze maatregel. Het verzuim wegens ziekte en ongeval steeg tot ongekende hoogte. Het ziekteverzuim dat in 1938 gemiddeld 7,5% bedroeg, liep op tot gemiddeld 17,9% begin 1944. Nieuwe tot dan toe onbekende ongevallen deden hun intree. Een algemeen verschijnsel werden de z.g. 'loogverbrandingen'. Met de kaliloog uit de accu van de mijnlampen verwekte men brandwonden. Dit was een reden voor geoorloofd ziekteverzuim. Men pikte de in loon en in materiële voorziening voordelige zondagsdienst mee en verzuimde dan geoorloofd enige dagen tussen twee werkzondagen in. Zodoende onttrok men zich aan de controle op ongeoorloofd verzuim en vond ook nog gelegenheid de boer op te gaan om ruilhandel te drijven. De mijn leverde voor deze handel belangrijke mogelijkheden. Men verschafte zich afval van gummitransportbanden en, wanneer dat er niet was, werd er tijdens de wisseling van ploegen

een stuk uit een in gebruik zijnde gummiband gesneden. Dit rubber was overal zeer gezocht als vervangingsmiddel voor leer, speciaal voor het verzolen van schoenen. De halve mijnstreek liep op zulke rubberzolen. Maar ook werden er riemen, een primitief soort draagtassen, etc. van vervaardigd. Ook andere artikelen afkomstig uit het mijnbedrijf vonden hun weg onder de mijnstreekbevolking.

Het hoge verzuimcijfer trok uiteraard de aandacht van de beheerder. Wat bijzonder de aandacht trok was dat op werkdagen de opkomst van het personeel zelfs boven de 100% lag, maar op de daaropvolgende werkdagen tot beneden de 51% daalde. Omdat de stijging een gevolg was van erkend geoorloofd verzuim en de medische dienst er aan medewerkte, waarbij vaak het argument van overbelasting van het personeel door de lange werktijden werd gehanteerd, kreeg hij er weinig vat op. De argumentatie scheen correct. De arbeidstijden waren immers inderdaad flink verlengd. Er was een zondagsdienst ingevoerd en bovendien was de werktijd ondergronds verlengd van 8 uur tot $8\frac{3}{4}$ uur per dag en bovengronds van 48 uur per week tot 54 uur. Om enige greep op de zaak te krijgen werd door de beheerder een controleur van het arbeiderspersoneel benoemd in de persoon van de langer in Heerlen wonende Duitser, Ing. Stahl. Door zijn huwelijk met een inwonster uit de mijnstreek was hij met de plaatselijke verhoudingen vrij goed bekend.

Ook in de productie kwam de onvrede van de mijnwerkers tot uiting. Van 13.487.525 ton in 1938 viel de productie op 13.356.425 ton in 1941, op 12.329.691 ton in 1942 en op 12.149.102 ton in 1943. Dit niettegenstaande het feit, dat de werktijd al in 1940 van 46 op 48 uur en op 22 november 1941 op $52\frac{1}{2}$ uur per week was gebracht. Als men daarnaast er nog rekening mee houdt dat in 1942 op 13 zondagen en in 1943 op 24 zondagen gewerkt werd, dan blijkt duidelijk dat het gebrek aan werklust groot was. Dat wordt nog evidenter als men bedenkt dat het aantal arbeiders in dienst van de Limburgse mijnen vanaf 1939 gestegen was van 31.594 tot 44.797 in 1943, vooral omdat zoals hiervoren reeds werd opgemerkt, velen het beschermend milieu van de mijnen zochten om zich aan de uitzending naar Duitsland te onttrekken. Dat dit niet allemaal vaklieden waren, ligt voor de hand. Bovendien bleken onder deze nieuwkomers ook nogal illegalen en agitatoren o.m. de groep Den Exter te zijn, zoals direct na de oorlog bleek.

Het duidelijkst komt de dalende productiviteit tot uiting in de

prestatie per man en dienst. Deze daalde per ondergrondse arbeider van 2.373 kg in 1939 tot 1.542 kg in 1943. Een daling van de productie per man en dienst met bijna 40% kan niet alleen aan gebrek aan scholing en de gevolgen van het terugdraaien van de negatieve rationalisatie geweten worden. Er was kennelijk sprake van lijdelijk verzet van de kant van de werknemers tegen de bezetter.

Verspreiding van illegale blaadjes was onder mijnwerkers regel. Vanuit hun kringen ontvingen de bedrijfsleidingen geregeld exemplaren van o.m. Vrij Nederland, Trouw, De Waarheid, e.a. Een felle uiting van het verzet van de mijnwerkers vond plaats op 30 april en op 1 mei 1943 toen er in de mijnen evenals op andere plaatsen in ons land een staking uitbrak, waaraan practisch het gehele personeel deelnam. Door deze staking kwamen de bedrijven vrijwel stil te liggen. Op 30 april was de dagproductie gezakt van 35.642 ton tot 6.986 ton en op 1 mei tot 1.416 ton. De bezetter greep met harde hand in en verrichtte een aantal arrestaties. Op 2 mei werden 3 mijnwerkers ter dood veroordeeld en met een zevental andere burgers in de heide bij Arcen gefusilleerd. Twee waren afkomstig van de mijn Oranje Nassau III, het bedrijf waar ik met de leiding belast was, R. Savelberg en M. Tempelaars. Een monument op de begraafplaats van Heerlerheide houdt de herinnering aan deze dappere mannen levendig. Aan de staking van 1 mei was de arrestatie van Dr. Ch. Groothof, directeur van de Staatsmijnen, voorafgegaan. Hij was voor de Duitsers een moeilijk man. Hij verstond de kunst zich onder vele omstandigheden in stilzwijgen te hullen, wat voor de tegenpartij zeer irriterend werkte. Groothof verbleef 5 maanden in de strafgevangenis van Scheveningen en werd toen overgebracht naar het gijzelaarskamp te Sint-Michielsgestel.

De moeilijke stakingsdagen werden opgevangen door hoofdbedrijfsingenieur P. Ross van Lennep. Na de staking werd een aantal leidende figuren door de bezetter uit hun functie ontheven o.m. Ir. J. B. van der Drift, Mr. A. Haex, Ir. F. Wijffels en Ir. A. Bergstein, op dat moment de leider van de Staatsmijn Maurits. Zijn plaats werd ingenomen door F. Reckert, een Duitser die reeds vele jaren in de Limburgse mijnstreek werkzaam was en tot op dat ogenblik ondergrondse hoofdopzichter op de mijn Oranje Nassau III.

Het gebrek aan inzet en inspanning van het mijnpersoneel was uiteraard een steen des aanstoots voor de bezettende macht. Op alle mogelijke manieren trachtte men er tegen op te treden. Een eer-

ste maatregel die genomen werd was in 1941 het verbod ontslag te verlenen aan geschoolde krachten. Toezicht werd hierop gehouden door de eerder genoemde Stahl. Deze maatregel werkte maar zeer ten dele. Een arbeider die gedwongen moest gaan werken vertoonde als regel maar een geringe arbeidslust, wat aanstekelijk werkte op de groep waarin hij was tewerkgesteld. Sommigen verzonnen vergrijpen die tot ontslag op staande voet aanleiding gaven, anderen vluchtten in de ziekenkaart of doken onder.

Van Duitse zijde werd de bedrijfsleiding op grond van het 'Führer-prinzip' de verantwoordelijkheid in de schoenen geschoven. De bedrijfsleiders werden in groepen door de S.D. naar het Witte Huis te Maastricht ontboden om onder druk gezet te worden. Echter zonder enig resultaat. De Duitsers beseften trouwens wel dat, ook al zouden alle bedrijfsleiders hebben willen meewerken, zij eenvoudig de macht niet hadden om in deze zaken hun zin door te zetten. Niettemin bleef de bezetter doorgaan met pogingen de bedrijfsleiding te beïnvloeden. Zo werden – de juiste datum herinner ik mij niet meer, maar het moet omstreeks het midden van 1943 geweest zijn – alle mijndirecteuren, bedrijfsingenieurs en hun assistenten opgeroepen om te verschijnen in het kantoor van het Algemeen Mijnwerkersfonds aan de Akerstraat te Heerlen. Ze werden in groepen opgesteld in de hoek van een zaal die als enig meubelstuk een spreekgestoelte in de uiterste hoek aan de andere zijde had. Daar trad een groepje van 5 à 6 geüniformeerde heren binnen onder leiding van wat waarschijnlijk een hoge S.S.-er was. Deze zei in een korte toespraak dat de groep in zijn geheel verantwoordelijk was voor de slechte gang van zaken. Zo hierin geen verandering kwam, moest men rekenen op strafmaatregelen. Ook deze vertoning sorteerde uiteraard geen enkel effect. Een poging om, evenals in de mijnen van de Belgische Kempen, Russen te werk te stellen, stuitte af op algemeen verzet van de directies en kwam daardoor niet tot uitvoering.

Langzaam verslechterde de toestand. Door het ontruimen, bij de terugtocht uit Rusland, van de mijngebieden in de Donetz en elders kwam een aantal daar gestationeerde beheerders beschikbaar die gewoon waren met grove dwangmaatregelen op te treden. Zij werden over de westerse kolenbekkens verdeeld om in de ogen der Nazi's te soepel optredende beheerders onder druk te zetten. Naast Bruch kregen de Limburgse mijnen toebedeeld Bergassessor Brand. Hij had de opdracht meer druk uit te oefenen op de bedrijfsleiding en de directie van de mijnen, ten einde door verhoogde prestaties

de productie weer op peil te brengen. Na een rondgang langs de mijnzetels vond Brand het nodig op de verschillende mijnzetels een zogenaamd 'Betriebsappell' te houden. Onder het Naziregime geschiedde dit op gezette tijden in de Duitse bedrijven. Hij wist ook Bruch tot deze gedachte over te halen. De procedure kwam hierop neer dat de gehele bezetting van een bedrijf in de loonhal werd bijeengeroepen. De bijeenkomst moest dan worden toegesproken door de bedrijfsleiding of door de bedrijfsingenieur van het bedrijf onder toezicht van en aangevuld met de vertegenwoordiger van het beheer. In mei 1944 viel de beslissing dat een dergelijke vertoning het eerst plaats zou vinden op de mijnzetel O.N.III. Mogelijk dat men daar de minste weerstand verwachtte, omdat van het personeel van deze mijnzetel bij de staking in 1943 twee leden gefusilleerd waren. Om uitvoering te geven aan dit voornemen werd ik opgeroepen op het bureau van Bruch die mij samen met Brand opdroeg de bijeenkomst te organiseren. In eerste instantie probeerde ik hen dit idee op opportunistische gronden sterk af te raden. Ik hield hen voor ogen dat dit alleen maar tot ongeregeldheden aanleiding zou geven. Dit bezwaar wezen zij van de hand. Zij zouden wel zorgen voor het nodige machtsvertoon om ongeregeldheden te voorkomen. Daarna werd mij de pertinente vraag gesteld of ik bereid was de bijeenkomst te organiseren en het personeel op te roepen. Op mijn principiële weigering volgde als antwoord dat zij het dan wel zelf zouden regelen en dat ik van mijn weigering de gevolgen zou ondervinden.

Na enige dagen van afwachten kwam bericht, dat het 'Betriebsappell' niet doorging. Of hogere instanties hierbij betrokken zijn geweest, is mij niet bekend. Persoonlijk heb ik er toen niets meer van gehoord. Er zijn tegen mij ook geen sancties toegepast. Op andere mijnzetels zijn daarna geen pogingen meer gedaan om tot een 'Betriebsappell' te komen.

Toen kort daarop in juni de invasie in Normandië begon, kreeg bij de Duitsers de drang tot het redden van het eigen hachje en het veilig stellen van de al of niet rechtmatig verkregen bezittingen zodanig de overhand, dat over de productie niet meer gesproken werd. Daarbij kwam nog dat van die tijd af het spoorwegverkeer door de geallieerde vliegtuigen geregeld gestoord werd.

Opmerkelijk is nog dat het stikstofbindingsbedrijf van de Staatsmijnen tot practisch het einde van de oorlog ongemoeid werd gelaten. In hoofdzaak werden er kunstmeststoffen geproduceerd, die aangezien er geen uitvoer was, geheel aan de Nederlandse land-

bouw ten goede kwamen. Ook werd een surrogaat rubber vervaardigd die gebruikt werd voor het fabriceren van transport- en fietsbanden. De kwaliteit was van dien aard dat het voor militaire doeleinden niet bruikbaar was. Pas enige weken voor de bevrijding stelden de Duitsers de eis, dat op dit bedrijf springstoffen gefabriceerd moesten worden. Op dat moment dook de gehele bedrijfsleiding onder. Zonder hun kennis en kunde slaagden de Duitsers er niet in hun bedoelingen te verwezenlijken.

Gedurende de maanden na de invasie tot begin september 1944 werden de mijnen voor een deel bezet en bewaakt door 'Schutztruppen', een semi-militaire organisatie. In de mijnstreek woonachtige Duitsers werden bijeengeroepen om deel te nemen aan militaire oefeningen. Voor een groot deel waren het oudere personen die niet meer voor actieve dienst in aanmerking kwamen. Sommigen wisten er zich om 'kriegswichtige' redenen aan te onttrekken. Na de invasie in Normandië werden zij ingezet ter bewaking van belangrijke installaties als elektrische centrales, etc. Veel hebben deze 'Schutztruppen' niet betekend. Toen in de eerste helft van september 1944 het front de mijnstreek naderde, namen zij de leiding bij het gedwongen evacueren van de Rijksduitsers naar het vaderland. Een klein aantal Duitsers maakte de evacuatie niet mee en dook onder, in afwachting van de bevrijding. Resumerend kan men stellen dat practisch de gehele bezetting van de mijn anti-Duits was, en de orders, bevelen en voorschriften van de bezetter tegenwerkte. Dit kon, omdat er slechts een enkel foutief element in de gehele groep van lager, middelbaar en hoger kader voorkwam.

Het conglomeraat van nogal uiteenlopende arbeidskrachten stond van de aanvang af vijandig tegenover de bezetter. Van hoog tot laag begreep men elkaar zonder dat er veel gesproken werd. Dit kwam tot uiting in een dalende prestatie en een teruglopende productie. Dit alles ondanks dreigementen, begunstiging, verlengde werktijden en een hogere bezettingsgraad. Door de bedrijfsleidingen werd aan de daling van het rendement meegewerkt en steun verleend. Zoals in het gedenboek bij het vijftigjarig bestaan van de Staatsmijnen in 1952 wordt opgemerkt: 'De leiding ondersteunde deze remming van de productie door zoveel mogelijk dunne kolenlagen te exploiteren en lagen met een slecht rendement. Men heeft daarbij gebruik gemaakt van de mogelijkheden die de mijnbouw biedt om niet geheel ter zake kundigen om de tuin te leiden'. De beheerder Bruch was geen ondeskundige, maar verdiepte

te zich weinig in geologische verhoudingen in Limburg. Door dikke, vuile, met steenbanken doorgroeide lagen in de ontginning te betrekken, nam de laagopening toe, maar daalde het netto-rendement. Dit werd nog geaccentueerd doordat personen die zich voor werk in de mijnen aanboden, wanneer zij medisch geschikt waren, zonder meer te werk werden gesteld. Het waren practisch allen ongeschoolde krachten. Een aantal van hen was nauwelijks aan lichamelijke arbeid gewoon. Tegenover het aantal productieve krachten steeg daardoor het percentage improductieven nogal be-
deuidend. Onder het motief dat de nieuwkomers hun vierjarige opleiding tot houwer volgden, kon dit verdedigd worden. Deze massa was als een stuk gummi. De bezetter kon af en toe er wel eens zijn tanden inzetten, maar als hij losliet veerde het terug in zijn oorspronkelijke positie.

Kwamen er onder de mijnwerkersbevolking nu ook groepen voor die een meer naar buiten tredend verzet pleegden? Dit was duidelijk het geval. Mijnpersoneel werkte geregeld mede met verzetsgroepen die in Zuid-Limburg opereerden. Daar speelden zij een grote rol omdat een aantal onder hen in de gelegenheid was springstof te leveren. Zij waren van oudsher getraind in het achterover drukken van dynamietpatronen voor het stropen van vis in de Maas. Schietmeesters en schiethouwers belast met springarbeid in de mijnen, hadden de gelegenheid dynamietpatronen achter te houden, zonder dat daarop een administratieve controle mogelijk was. Wanneer in een boorgat minder patronen werden aangebracht dan in het schietboekje werd verantwoord, kreeg men de beschikking over niet geregistreerde patronen. Als de schoten waren afgevuurd kon niet meer worden nagegaan met hoeveel patronen ieder boorgat geladen was. Aan een oppervlakkige visitatie ontsnapte men doordat men het plastische dynamiet niet in de vorm van een patroon meenam, maar uitrolde tot een platte koek die op diverse manieren verborgen kon worden. Op deze wijze is uit de mijn nogal wat springstof geleverd. Gezien het dodelijk gevaar waarmede dit gepaard ging, werd zeer grote voorzichtigheid in acht genomen. De papieren wikkels met fabrieksmerk en nummering der patronen moesten in de mijn achterblijven om de schietboekjes kloppend te maken. Ofschoon men de mijnwerkers van deze handelwijze verdacht, is er nooit iemand betrapt.

Doordat de mijnen nog relatief goed voorzien werden van gereedschap en ander materiaal, vormden zij een bron waaruit langs clandestiene wegen de overige bevolking profiteerde.

Gereedschappen, bijlen, hakken, schroeven, sleutels, etc. verdwenen in grote aantallen. Een belangrijk artikel vormde de rubber van de transportbanden van de kolenspilers. Tijdens de wisseling van ploegen werden vaak grote stukken afgesneden waardoor in de volgende dienst de transportbanden eerst in orde gebracht moesten worden, alvorens zij weer in bedrijf genomen konden worden. En al was het motief vaak niet sabotage en diende de diefstal andere doeleinden, het gevolg was productie-uitval. De controle moest als regel meer dan één oog dichtknijpen, opdat de dader met zijn buit het bedrijf kon verlaten. Het mijnwerkersvervoer, vooral met de bussen die in de nacht de arbeiders van en naar de dorpen vervoerden, bood meer dan andere openbare vervoermiddelen mogelijkheden om onderduikers mede te nemen en te verplaatsen. Van deze gelegenheid werd frequent gebruik gemaakt.

De meest spectaculaire sabotagedaad op de mijnen zelf gebeurde op de mijn Oranje Nassau I in de zaterdagnacht voor de aangekondigde eerste werkzondag. In die nacht werd vanaf het maaiveld een mijnwagen in schacht III gereden waar hij op de onderste laadplaats terecht kwam. Hierdoor werd een aantal beschadigingen in de schacht aangebracht, zodat op die zondag het schachtvervoer kwam stil te liggen. Door de geringe opkomst van het personeel was het daadwerkelijk effect gering en werd de productie er niet door beïnvloed. Psychologisch was het effect echter belangrijk. Het sterkte de geest van verzet onder de mijnwerkers. Het had wel tot gevolg dat vanaf die tijd de schachtmond op het maaiveld moest worden afgesloten. De daad was verricht door een paar leden van de bewakingsdienst van de mijn (de mijnpolitie).

Het mijnpersoneel had ook een belangrijk aandeel in het onderbrengen en het vervoeren van onderduikers. Hun relatief gunstige positie op het gebied van levensmiddelen- en brandstofvoorziening maakte dit soort werk voor hen vaak beter mogelijk dan voor de rest van de bevolking. In 1944, toen vooral in Noord-Limburg een relatief groot aantal onderduikers in schuilplaatsen verbleef, werden met medewerking van de beampten van de expeditie illegaal vrachtwagens met kolen voor hen geladen en verzonden. Doordat kort na 'Dolle Dinsdag' de Limburgse mijnstreek bevrijd werd, werd de streek voor de ergste terreur van de bezetter gespaard. Strobel en Nitsch met hun aanhang van de 'Dienststelle' Maastricht vertrokken naar het noorden. Op het elastisch verzet van het mijnpersoneel hadden ze geen vat gekregen, doordat deze groep – op een vrij gering aantal verkeerde elementen na – on-

derling één lijn trok.

Voor de faam van een 'Klugscheisser', een verklikker te zijn, schrokken ook deze terug. Toen in die eerste dagen van september de ordeloze troep van het verslagen leger met Franse en Belgische collaborateurs door Zuid-Limburg trok, was het duidelijk dat het einde niet meer veraf kon zijn. Door middel van strooibiljetten ondertekend door generaal Model en krachtig optreden van de Feldgendarmerie werd een deel van de heterogene resten van het leger naar Arnhem gedirigeerd. Andere militairen verwisselden hun uniform voor het burgerpak en verdwenen met de massa vluchtende burgers over de oostgrens. Men wist dat men weer vrij was, wat uitbundig tot uiting kwam toen, bij de intocht van het Amerikaans leger, de spanning geheel gebroken was.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Otto Hue, Die Bergarbeiter, Bd II, Stuttgart 1913, S. 559

Staatsmijnen in Limburg. Gedenkboek bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan, Heerlen 1953

Verslag van de inspecteur-generaal der mijnen over de jaren 1940-1945

P. J. Kaanen, Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond 1940-1946, Heerlen 1946

Remigius Dieteren OFM, Mens en Mijn, Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, Heerlen 1950

L. de Jong, Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog, deel VII, 's-Gravenhage 1976

Jac Jacobs M.S.C., Het gouden boek der K.A.B. in Limburg 1900-1950, Heerlen 1950

DE LAKENFABRIEK SCHEIBLER, RONSTORFF, RAHLEN-
BECK TE DALEM (1774-1890): EEN VOORBEELD VAN
INDUSTRIALISATIE OP HET PLATTELAND

door

RENÉ LEBOUTTE

De industrialisatie van het platteland neemt een belangrijke plaats in in de geschiedenis van de industriële revolutie.

Hoeveel in de directe omgeving van grote centra, zoals Verviers, Charleroi, Luik of Gent gelegen dorpen, hebben niet hun eigen nijverheid, hun eigen fabriek gekend? Wat is daar thans nog van over? Enkele gebouwen, die nu dienst doen als opslagplaats of garage, een vijver met daaraan aansluitend een half gevuld kanaaltje, een gedeelte van een spoorlijn overwoekerd door onkruid . . . Enkele aanduidingen in het kadaster en in de hypotheekregisters, enkele akten verscholen in de protocollen van een notaris . . . Kortom, de historicus vindt heel vaak slechts enkele schakels van een lang geleden verbroken keten terug. Toch heeft hij soms geluk, zoals in het geval van de lakennijverheid te Dalem.¹

Waarom zijn de gevolgen van de industriële revolutie eerder voelbaar geweest in Dalem dan in een ander dorp? Omdat deze vraag nogal belangrijk is, kunnen wij er niet aan voorbijgaan. Om inzicht te krijgen in het vraagstuk waarom dit verschijnsel zich voordoet op deze of gene plek en niet ergens anders, is een uitgebreid en zeer nauwkeurig onderzoek nodig. Wij zullen ons hier beperken tot één specifiek geval: de ontwikkelingen in het dorp Dalem, ook al moet de ontwikkeling van het bedrijf Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck bestudeerd worden als een voorbeeld van

¹ Het archief van het bedrijf Rahlenbeck werd gered en bewaard door een van de vroegere eigenaren van het huis van Rahlenbeck te Dalem, de heer Danse. Ik wil hierbij de familie Danse, die zo vriendelijk was ons dit dossier ter beschikking te stellen, van harte dank zeggen. Het bestand wordt nu, zoals de heer Danse het heeft gewild, bewaard in de bibliotheek van de Faculté de Théologie Protestante te Brussel, waar zich ook alle publicaties van Charles Rahlenbeck bevinden. Tevens dank ik Prof. Hélin van de Universiteit van Luik voor zijn talrijke aanwijzingen.

industrialisatie, dat deel uitmaakt van een groter geheel: de textielnijverheid in de regio Verviers, Eupen en Monschau en niet als plaatselijk gebeuren. Vergeleken met de grote fabrieken te Verviers zou de fabriek te Dalem kunnen overkomen als een zeer bescheiden onderneming. We zullen pogen aan te tonen, dat dit geenszins het geval was en dat het hier wel degelijk ging om een fabriek, die deel uitmaakte van de snelle industriële ontwikkeling in het Neder-Maasgebied in de vorige eeuw.²

1. Bronnenkritiek

Dit artikel is hoofdzakelijk gebaseerd op archiefstukken, die toebehoord hebben aan de familie Rahlenbeck.³ Het gaat hier om vier soorten documenten, die gediend hebben als bewijsmateriaal:

a) Een aaneensluitende reeks van notariële akten van koop en verkoop van grond en ander onroerend goed (1772-1898). Voor het merendeel betreft het eensluitende afschriften, afgegeven door de notaris en voor het einde van de 18e eeuw om uittreksels uit akten, ingeschreven bij het Hoog Gerechtshof van de Stad en het Graafschap Dalem. Deze akten staan ons toe de ontwikkeling van het bij het bedrijf horend grondbezit na te gaan.

b) Een serie documenten uit privé bezit, betreffende de oprichting en de ontbinding van firma's (1777-1850). Vanwege hun aard moesten deze documenten vertrouwelijk blijven en konden ze niet gepubliceerd worden. Hierdoor kunnen we de geschiedenis schetsen van de firma's, die achtereenvolgens het beheer voerden over het lakenbedrijf.

c) Een serie brandverzekeringspolissen:

— Twee polissen (1833 en 1836) met verschillende aanhangsels zijn afgegeven door het Brussels agentschap van de *Compagnie des Propriétaires Réunis*. In deze documenten vindt men een opsomming van de gebouwen met hun bestemming, hun inventaris en een schatting van de waarde der roerende en onroerende goederen.

² Dalem, behorend tot het arrondissement Luik, is hoofdplaats van het canton, en 4 km van Visé op de rechteroever van de Maas gelegen. Over de industriële revolutie van deze streek zie: Robert Demoulin, *Le bassin mosan pendant la première moitié du XIXe siècle*, in het *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois*, t. LXIII, Tongres, 1939 en Charles Bihot, *Le Pays de Herve. Etude de géographie humaine*, in het *Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers*, 1913.

³ Voortaan zullen we, wanneer we naar dit dossier verwijzen, de afkorting D.R. gebruiken (dossier Rahlenbeck).

– Een voorstel van de firma Rahlenbeck tot hernieuwing van de brandverzekeringsspolis ($\pm$ 1837), voorzien van een gedetailleerde schets van de fabriek met een zeer volledige beschrijving.

– Vijf plattegronden, te dateren tussen 1825 en 1837, waarop de ligging van de gebouwen, die genoemd worden in de inventarissen behorend bij de verzekeringsspolissen, is geschetst.

Ze werden getekend door Chrétien Guillaume Rahlenbeck, maar deze heeft geen rekening gehouden met enige schaal noch met de exacte ligging van de gebouwen. We moeten deze plattegronden daarom vergelijken met de kadastrale ontwerpen¹ en de *Atlas des communications vicinales*, opgemaakt in 1841.⁵

d) Een gedeelte van de correspondentie en enkele boekhoudkundige stukken, zoals kwitanties en certificaten van doorhaling van hypothecaire inschrijvingen.

Dit archief Rahlenbeck is zeer de moeite waard door het feit dat zo verscheiden documenten, die elders meestal her en der verspreid te vinden zijn ofwel verloren gingen, zich in één en hetzelfde dossier bevinden.

Toch is dit archief verre van compleet: er is bijna niets te vinden over de commerciële activiteiten van de onderneming noch over het beheer. Wat het technisch aspect betreft, zouden we graag veel meer willen weten over de machines die destijds in gebruik zijn geweest en over hun herkomst. Men moet dit archief echter op de eerste plaats zien als een verzameling notariële akten en verzekeringsspolissen; geenszins vergelijkbaar met het zeer rijke fonds Dethier uit Verviers.⁶

2. *Ontstaan en ontwikkeling van het lakenbedrijf Rahlenbeck*

Reeds vanaf het begin van de 16e eeuw hielden de bewoners van Dalem zich bezig met de bewerking van wol⁷ en in het begin van

¹ *Cadastré, Conservation de Liège, commune de Dalem, matrices primitives* (1833); Popp, *Atlas cadastral parcellaire de la Belgique, commune de Dalem, Bruges*, 1860.

⁵ Archives de la maison communale de Dalem, *atlas des communications vicinales*, 1841; Over dit document; cfr. Victor Genot, *Voirie vicinale. Chemins vicinaux, atlas, prescription*, Bruxelles, s.d., 12 p.

⁶ Pierre Lèbrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe et le début du XIXe siècle. Contribution à l'étude de la révolution industrielle*, Liège, 1948, p. 41 sq3.

⁷ Archives de l'Etat à Liège (A.E.L.), *Cours de justice, Dalem*, register 1, p. 47v. de bouw van een volmolen in 1513.

de vorige eeuw stond dit dorp bekend om zijn 'Fabrieken'.⁸ Deze vroegtijdige industriële bedrijvigheid kan gedeeltelijk verklaard worden uit de geografische en politieke situatie van Dalem in de 17e en 18e eeuw. Het was vroeger de hoofdplaats van het graafschap met dezelfde naam en het dorp viel in januari 1648 in handen van de Staatse troepen na een halve eeuw strijd tegen de Spanjaarden.⁹ Het verdrag van Münster machtigde de strijdende partijen de gebieden, die ze op de dag van ondertekening in handen hadden, te behouden.

De uiteindelijke deling en afbakening der grenzen werden pas in december 1661 te Den Haag vastgelegd.¹⁰ Voortaan maakte Dalem deel uit van de Generaliteitslanden. Op de achtste november 1785 werd te Fontainebleau het verdrag getekend, dat een einde zou maken aan een conflict tussen Josef II en de Verenigde Provinciën aangaande de Barrièresteden en de scheepvaart op de Schelde. Een van de artikelen voorzag in de teruggave aan de Oostenrijkse Nederlanden van zes plaatsen, waaronder Dalem.¹¹

Dit dorp heeft dus bijna anderhalve eeuw onder Staats bestuur gestaan. Al hadden de bewoners van Dalem, van wie het merendeel katholiek was, wat de godsdienstbeleving betreft nogal wat klachten over de protestantse autoriteiten¹², op economisch gebied echter genoten zij voordelen, waaraan de burgemeester van Dalem in het jaar IV (1795-1796) van de Republiek graag terugdacht:

'Dalem, Bombye, Trembleur et Feneur n'avaient ni comptoir, ni aucune entrave de commerce à essuier, mais au contraire lorsque les habitants avaient payé leurs contributions foncières de chaque année, ils étaient entièrement libres de commercer, de transporter leurs denrées et produits, soit chez leurs voisins, soit à l'étranger et personne ne les inquietait à cet égard'.¹³

Geen kleinzielige gilden, geen andere belemmeringen en geen tolmuren; integendeel door een gastvrij protestants milieu werden

⁸ Archives Nationales à Paris, F 20¹⁶⁸ rapport sur le 17e canton, brumaire an 4 (november 1795).

⁹ Henri Pirenne, *Histoire de Belgique*, t. 3, Bruxelles, 1948-1952, p. 282.

¹⁰ J. Thielens, *Assemblées d'Etats du duché de Limbourg et Pays d'Outre-Meuse au XVIIe siècle*, in *Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'états*, Namur, 1968, p. 24. J. Ceyssens, *Les bans, seigneuries laïques et immunités ecclésiastiques du pays de Dalem, spécialement au XVe siècle*, Liège, 1929, p. 17.

¹¹ J. Schnackers, *Le pays de Dalem au XVIIIe siècle*, Bruxelles, 1955, p. 18.

¹² Eugène Hubert, *Les églises protestantes du duché de Limbourg pendant le XVIIIe siècle*, Bruxelles, 1908, p. 39-40.

¹³ A.E.L., *Fonds français. Administration centrale*, 204.

fabrikanten uit het buitenland aangelokt, zoals Paul en Wilhelm Scheibler, die in 1774 het burgerrecht ontvingen van Stad en Land van Dalem.¹⁴

De twee zoons van de beroemde lakenfabrikant uit Monschau, Johann Heinrich Scheibler, hadden samen te Dalem in het gedeelte, dat Chinstrée wordt genoemd, een lakenfabriek opgericht onder de firmanaam *Firma Johann Heinrich Scheibler und Söhne*.¹⁵

Zij kochten twee huizen: dat van Bousquet¹⁶, een gepensioneerde luitenant van de Verenigde Provinciën en dat van een zekere Del-senne.¹⁷ Het bedrijf begon reeds in 1775 te produceren.¹⁸

In 1776 bezaten Paul en Wilhelm Scheibler volgens het 'Rapport des maisons et bien fonds de la Ville et Franchise de Dalem', vier huizen, een volderij, een smederij, een vlietend kanaal, een fabriek en vier bunder land.¹⁹

Het is niet toevallig, dat ze zich in 1774 te Dalem op het grondgebied van de Verenigde Provinciën vestigden. De handel in wol uit Spanje en Portugal was bijna geheel in handen van Staatse tussenhandelaren, vooral uit Amsterdam. De balen wol kwamen naar Limburg vanuit Nijmegen via het Land van Gulik.²⁰ Monschau lag derhalve gunstig voor deze doorvoerhandel.

In de zeventiger jaren van de 18e eeuw verbood de Portugese Eer-

¹⁴ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 2.

¹⁵ D.R., Liquidatie overeenkomst van de firma getekend te Monschau op 23 oktober 1777 met Franse vertaling van notaris Andréas J. Busch te Monschau, 18 januari 1825. Johann Heinrich Scheibler (1705-1765) had vier zoons: Bernhard, Ernest, Paul (1726-1797) en Wilhelm (1737-1797). Toen Ernest stierf in 1773 was de firma J. H. Scheibler het belangrijkste textielbedrijf van Monschau. Cfr. Ernst Barkhausen, *Die Tuchindustrie in Montjoie, ihr Aufstieg und Niedergang*, Aachen, 1925, p. 45-49 (levensbeschrijving van Paul p. 47, van Wilhelm p. 49).

¹⁶ D.R., Uittreksel uit een overdrachtsakte van 30 december 1774, afgegeven door notaris Franck 29 januari 1795. Het huis had een *pachuijse*, d.w.z. een opslagplaats. Antoine Bousquet was een gepensioneerde luitenant van de Verenigde Provinciën (A.E.L., *Registres paroissiaux*, 10, lijst van de leden van de Hervormde Kerk van Dalem).

¹⁷ D.R., Het gaat hier om een leengoed, waarvan een uittreksel uit de akte van leenheffing, die was opgemaakt op 1 mei 1775 voor het feodaal en allodiaal hof van Dalem, werd afgegeven door notaris en griffier Franck op 7 september 1780.

¹⁸ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 9, p. 2: gemeentelijk rapport uit 1827, bevestigd door een rekwes, dat Wilhelm Scheibler op 8 januari 1787 richtte aan Hare Hoogmogenden Leden der Staten-Generaal (Rijksarchief in Limburg, *Landen van Overmaas*, 8358).

¹⁹ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 15.

²⁰ Emile Fairon, *Les industries du pays de Verviers*, in *Bulletin de la Société Ver-vétoise d'Archéologie et d'Histoire*, t. 43, 1956, p. 34.

ste Minister, de beroemde Marquis de Pombal, de invoer naar Portugal van textiel uit het buitenland met uitzondering van weefsels vervaardigd op grondgebied van de Verenigde Provinciën. Met andere woorden, de fabrikanten uit Monschau, die wol uit Spanje en Portugal bewerkten en ze daarna als weefsels naar Portugal verkochten, zagen zich van de ene op de andere dag afgesneden van deze markt. Om toch handel met dit land te kunnen blijven drijven, besloten enige van hen, zoals J. H. Scheibler, een filiaal te stichten in een Staats dorp of te Maastricht.²¹

In 1777 besloten Paul en Wilhelm Scheibler hun vennootschap te ontbinden. Zij verdeelden de goederen bij loting. Paul kreeg voor 18.000 Luikse guldens de *Kupferhoff* te Eijsden, terwijl Wilhelm voor 21.000 gulden in het bezit kwam van al het onroerende goed te Dalem, te weten: 'les maisons de Delsenne et de Bousquet, y compris la petite foulterie qui se trouve vis-à-vis, jardin, verger et terrains y tenant'.²²

Wilhelm, die in 1766 in het huwelijk was getreden met een dochter van een rijke koopman-lakenfabrikant, Thérèse Böcking, leidde de onderneming tot aan zijn dood in 1797.²³

Hij had slechts één doel voor ogen: zijn bedrijf mechaniseren naar Engels voorbeeld.²⁴ Om de werkplaatsen te kunnen vergroten kocht hij in maart 1778 door bemiddeling van zijn makelaar Cornet Sohlet 'une maison, appendices et dépendances, avec une autre petite maison la proche attachée à celle dudit Mr. Scheibler, et un jardin potager y adjacent', dat alles gelegen te Chinstrée.²⁵

Een andere familie had ook belangen in het gehucht Chinstrée: de familie Sartorius uit Visé. Jean Denis, zijn broer Leonard Joseph

²¹ Volgens de inlichtingen van de heer Jansen; cfr.: Rijksarchief in Limburg, *Landen van Overmaas*, 8358, rekwest van Scheibler in 1787.

²² D.R., Liquidatie overeenkomst, 1777. Paul richtte in 1779 met zijn schoonzoon Orth een firma op onder de naam *Firma Paul Scheibler und Orth*, terwijl Wilhelm het bedrijf te Dalem voortzette onder de naam *Firma J. H. Scheibler und Söhne*; Barkhausen, *op. cit.*, p. 50; Walter Scheibler, *Scheibler, Geschichte und Schicksalsweg einer Firma in 6 Generationen 1724-1937*, Aachen, 1937, p. 18.

²³ Theresia Elisabeth Böcking, geboren te Trarbach aan de Moezel in 1744, was de dochter van Johann Adolf Böcking; W. Scheibler, *op. cit.*, p. 31 et 66.

²⁴ Paul Schoenen, *Das Rote Haus in Monschau*, Köln 1968, p. 26; W. Scheibler, *op. cit.*, p. 22; Barkhausen, *op. cit.*, p. 50.

²⁵ D.R., Akte opgesteld in tegenwoordigheid van notaris Franck te Bombaye op 31 maart 1778.

en hun zusters Jeanne Isabelle en Barbe²⁶ hadden in september 1786 door ruil in bezit gekregen een huis met tuin, hof en toebehoren.²⁷ In november 1793 ruilde de familie Sartorius van Arnold Froidmont een huis te Visé²⁸ voor 'une chambre, une chambrette et cave et deux étables avec la moitié d'une grange, la moitié d'une cour et d'un terrain derrière la ditte grange et la moitié d'un jardin potager situés au lieu – dit de Chinstraire'. In het jaar IV kreeg deze familie ook nog het Sart Coulot in bezit, gelegen naast het goed van de Scheiblers²⁹ en in december 1807 kocht zij van de erven Gérard Ruwet en van Jean Philippe Piron een complex gebouwen met een weide precies naast hun eigen bezit en dat van de Scheiblers.³⁰ In maart 1808 verkreeg zij ook een grondstuk in het gehucht La Saulx door ruil met Guillaume Toussaient.³¹ Zo bezaten ze samen met de familie Scheibler al de grond en ander onroerend goed te Chinstrée langs de weg Dalem-Visé. Waar waren al deze aankopen van onroerend goed voor bedoeld? Voor de fabricage van laken, speciaal het wassen van de wol en het vollen,

²⁶ Allen waren ongehuwd en woonden op nummer 59 in de Grand'rue te Visé (A.E.L., *Fonds français, Préfecture*, 210, farde 5). Over deze belangrijke familie uit Visé: Marcel Florin, *Episodes de la médecine liégeoise*, Josef von Sartori, uit de *Revue Médicale de Liège*, vol. 6, no. 14, 1951, p. 455-465; Joseph Philippe, *Une remarquable famille de médecins du Pays de Liège: Les Sartorius*, in *Si Liège m'était conté*, 1970, p. 15-23.

²⁷ D.R. en A.E.L., *Notaire L. J. Lejeune, Visé*; op 16 augustus 1786 verkochten de Kanunnikessen van de Orde van het Heilig Graf te Visé aan de familie Sartorius 'six verges grandes de terres arrables gissantes en lieu dit proche du Tillieul quaré' en 'cinq verges grandes estantes au lieu nommé le foire-au-chemin de Bernaue', dat alles onder de jurisdictie van het cour de Justice te Bombaye (D.R., ingeschreven bij het gerecht te Bombaye door griffier Franck, 29 augustus 1786). Deze twee stukken land evenals 9 grote roeden land, gelegen aan de 'chemin des houilleries' te Bombaye werden door de familie Sartorius geruild met Marie Anne Cerfontaine, weduwe van P. Rijgals, tegen het hiervoor genoemde huis (D.R., registratie bij het gerecht te Dalem door griffier Franck, 4 september 1786).

²⁸ D.R. en A.E.L., *Notaire L. J. Peters, Visé*; ingeschreven bij het gerecht te Dalem op 28 november 1793.

²⁹ Het Sart Coulot was door Etienne Kovarij en J. T. Caron – twee protestanten, die alvorens Dalem te verlaten vanwege het feit dat Dalem weer werd afgestaan aan de Oostenrijkse Nederlanden, hun bezittingen van de hand deden – verkocht aan Arnold Gentils (D.R., inschrijving van een akte opgemaakt in tegenwoordigheid van notaris G. J. Masson te Maastricht op 27 juni 1786; A.E.L., *registres paroissiaux, Dalem*, 10, lijst van de leden van de Hervormde Kerk). De weduwe van A. Gentils verkocht het gebied aan de familie Sartorius (D.R. en A.E.L., *notaire Henri Schri-vers, Dalem*, 5e jour complementaire an 4 (21 september 1796).

³⁰ D.R. en A.E.L., *notaire Henri Schri-vers, Dalem*, 8 december 1807.

³¹ D.R. en A.E.L., *notaire Henri Schri-vers, Dalem*, 29 augustus 1808.

had men zeep nodig. De familie Sartorius greep de gelegenheid aan om pal naast de lakenfabriek een zeepziederij te bouwen, die trouwens een van de belangrijkste zou worden in het departement van de Ourthe. In 1812 produceerde dit bedrijf 173.360 kilo zeep en er waren vijf arbeiders in dienst.³²

Op 21 september 1818 verhuurde de familie Sartorius, bij akte verleden voor notaris Philippin te Visé 'à Louis Scheibler, fabricant de draps domicilié à Montjoie, présent et acceptant pour lui et pour Messieurs F. J. Scheibler, Ronstorff et Rarenberg (lees Rahlenbeck) tous les édifices, cour et jardin potager contigus l'un à l'autre appartenans aux bailleurs, situés à Dalem, et qui joignent au preneur vers l'Orient'.³³ Wie zijn al deze nieuwkomers?

Na het overlijden van Wilhelm Scheibler in 1797 had Thérèse Böcking de zaken van haar man overgenomen onder de firma-naam 'Société Veuve Guillaume Scheibler'. Deze firma zou zeker tot 1804 blijven bestaan en de hervatting van de produktie schijnt een succes geweest te zijn ondanks de economische crisis, die voortvloeide uit de politieke gebeurtenissen.³⁴ Een van de zoons van Wilhelm, Friedrich Jacob, was belast met de commerciële afdeling van deze firma te Brussel en daar ontmoette hij twee Duitse kooplieden: Jean Englebert Ronstorff en Christian Wilhelm Rah-

³² Thomassin, *Memoire statistique du département de l'Ourte*, édité par C. de Luesmans, Liège, 1879, p. 458; de lijst van de voornaamste zeepziederijen van het departement zag er in die tijd als volgt uit:

Naam	Jaarlijkse produktie in kg	Aantal arbeiders
Constant	158.400	5
Hanquet	158.400	5
Rodberg	158.400	5
Natalis	237.600	6

³³ D.R. en A.E.L., *Notaire Pierre Usmar Philippin, Visé*, akte van 21 september 1818, de volgende dag ingeschreven te Visé.

³⁴ D.R., Ongedateerde brief 'Mr. Chrétien Guillaume Rahlenbeck reconnaît que la Société existante à Dalem sous la raison de Veuve Guillaume Scheibler lui a permis de placer des paniers servant à laver les laines qu'il emploie à la fabrication des draps à l'établissement qu'il possède à Dalem, sur le canal qui conduit l'eau nécessaire à faire mouvoir l'établissement de mécaniques à filer qui appartient à la dite Société à Dalem' (Uit het vervolg van de geschiedenis van de vennootschap blijkt, dat deze brief geschreven moet zijn tussen 1804 en 1807). Over de politieke en economische situatie van die tijd cfr.: Barkhausen, p. 132-133, Scheibler, *op. cit.*, p. 31; P. Lebrun, *op. cit.*, p. 89-98.

lenbeck.³⁵ In 1805 besloten deze drie een vennootschap aan te gaan en op 3 januari 1807 tekende ook Thérèse Böcking de overeenkomst van de nieuwe '*Société Johann Heinrich Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck*'.³⁶ De Scheiblers werden vertegenwoordigd door Adolph Bernard, Friedrich Jacob en hun broer Louis, die beschouwd werd als deskundige op het terrein van textielmachines.^{37/38} Op 4 januari 1810 liet de weduwe Scheibler haar gehele bedrijf over aan de compagnons; zij stierf te Monschau in februari 1812.³⁹

In december 1815 verkocht Adolph Bernard, de derde zoon van Wilhelm Scheibler, aan zijn broer Friedrich Jacob, die handelde namens de vennootschap 'sa Moitié lui appartenant de la fabrique de Dalem avec toutes ses appartenances et dépendances sans exception, dont l'autre moitié indivise appartenant à son frère, le dit Louis Scheibler, un des susdits quatre associés'.⁴⁰

Friedrich Jacob en Louis Scheibler, Jean Englebert Ronstorff en

³⁵ Barkhausen, *op. cit.*, p. 148. Op 22 april 1800 traden Ch. W. Rahlenbeck en een zekere Wilhelm Anton Wagenknecht toe tot de firma van Jean Englebert Ronstorff en Karl Hopfensack. Deze handelsfirma – we weten niet precies wat voor handel, maar ongetwijfeld ging het ook om laken – kwam tot stand op 18 september 1799 voor een tijdsduur van 6 jaar. De twee nieuwe deelgenoten stemden er mee in dat alleen Ronstorff en Hopfensack mochten tekenen namens de firma, want zij hadden het kapitaal in de maatschappij ingebracht, bestaande uit hun aandeel in de activa van een vroegere firma. De maatschappij nam de naam aan van *Ronstorff, Hopfensack et Cie.*; de firma werd opgeheven op 18 september 1805 (D.R., onderhandse akte, opgesteld in het Duits te Wesel op 22 april 1800). Het schijnt dat Rahlenbeck handelsagent was te Brussel, zoals blijkt uit een andere onderhandse akte van 12 juli 1810. Bij deze akte richtte hij een handelsfirma op in Rijnwijn samen met de oom van zijn dochter, Joseph Achilles Duvivier Vivie, handelaar in sterke dranken te Schwelmen (D.R., onderhandse akte, 12-7-1810).

³⁶ Scheibler, *op. cit.*, p. 33.

³⁷ Scheibler, *op. cit.*, p. 32-34, levensbeschrijving van Friedrich Jacob (22 mei 1774-21 december 1834), p. 32.

³⁸ Barkhausen, *op. cit.*, p. 145; levensbeschrijving van Louis Scheibler.

³⁹ Scheibler, *op. cit.*, p. 34. De verdeling van de bezittingen van wijlen Wilhelm Scheibler en wijlen Thérèse Böcking had plaats op 5 mei 1813 voor notaris Henri Joseph Uerlichs te Monschau (D.R., brief van notaris Philippin aan Rahlenbeck, 25-10-1825 en verkoopakte van 20-7-1826).

⁴⁰ Cfr. vorige noot. Alles wat volgt komt uit een onderhandse akte van 20 juli 1826, waarin nogmaals de voorafgaande gebeurtenissen staan beschreven en waarin wordt verwezen naar verschillende notariële akten. D.R., Onderhandse akte over de ontbinding van de *Société Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck*, opgemaakt door notaris Philippin 20-7-1826; A.E.L., *Administration de l'enregistrement et des domdines Hypothèques*, afschrift van de overdrachtsakten, t. 283, article 64.

Christian Wilhelm Rahlenbeck bleven van 1816 tot 1821 compagnons onder dezelfde naam.⁴¹

Wie was Christian Wilhelm Rahlenbeck?

Hij was geboren te Schwelm op 12 februari 1777 als zoon van Johann Rembert Rahlenbeck, eigenaar van de ijzerhut te Rahlenbeck, een dorp vlakbij Schwelm.

Op 14 juli 1801 trouwde Christian Wilhelm te Düsseldorf met Dorothea Frédérique Henriëtte Spoerel (geboren te Maagdenburg op 13 april 1781 en gestorven te Brussel op 9 juni 1820), dochter van Gottfried Spoerel, overleden in 1800, directeur van de Koninklijke Pruisische Posterijen te Krefeld en Emmerick. Uit dit huwelijk werd te Brussel op 8 mei 1802 een dochter Marie Dorothee Caroline geboren. Zij is gestorven te Dresden op 7 mei 1871.⁴²

In 1822 hertrouwde Christian Wilhelm met Catherina Wilhelmina Amélia von Einsiedel, geboren in 1793 op het kasteel Genanstein in Saksen en gestorven te Dalem op 27 januari 1865.⁴³

Uit dit tweede huwelijk werden twee kinderen geboren:

Charles Alexandre, geboren te Brussel op 4 juni 1823 – hij is letterkundige en historicus geworden⁴³ – en Guillaume Balthazar Conrard, geboren te Dalem in 1824, die in de sporen van zijn vader is getreden en een lakenfabriek te Verviers heeft gevestigd.

Reeds voor 1826 tijdens het Hollandse Bewind wordt Christian Wilhelm, Consul-Generaal van Z.M. de Koning van Saksen en Z.K.H. de Groothertog van Saksen-Weimar-Eisenach.⁴⁴ In 1827 was hij lid van de regentschapsraad.⁴⁵

Precies als zijn compagnon Ronstorff onderhield hij heel goede relaties met het Belgische Hof, wat blijkt uit het feit, dat Leopold I hem tussen 1831 en 1832 ten paleize als gast aan tafel uitnodigde.⁴⁶

⁴¹ D.R., kwitantie en overeenkomst betreffende vereffening der rekeningen 30-11-1828.

⁴² *Genealogisches Handbuch des Adels*, Bd. 16, *Freiherrliche Häuser B*, Bd. III, 1957, p. 543-553; A.E.L., *Etat civil, Dalem*, 1865.

⁴³ Over Charles Rahlenbeck: Eugène De Seyn, *Dictionnaire des écrivains belges Bibliographie*, t. 2, Bruges, 1931, p. 1508-1509.

⁴⁴ A.E.L., *Etat civil, Dalem*, 27-10-1849, overlijdensakte; Rahlenbeck was ook nog ridder in de Orde van de Burgervedienste van Saksen en van de Rode Adelaar van Pruisen.

⁴⁵ Hugh Robert Boudin, *Les relations entre les Eglises protestantes et l'Etat en Belgique (1814-1839). Une nouvelle aurore de la Liberté*, dissertatie, Institut d'histoire du christianisme, Université Libre de Bruxelles, 1975-1976 (in machineschrift), t. 5, p. 201.

⁴⁶ Boudin, *op. cit.*, t. 3, p. 505-506.

Hij was protestant en maakte in dezelfde tijd als Ronstorff deel uit van de Waals-Duitse Kerk te Brussel.⁴⁷ Hij was actief lid van de Hervormde Kerk te Dalem, waarvan hij op 27 oktober 1839 ouderling zou worden.⁴⁸

Hij is gestorven te Dalem op 27 oktober 1849.⁴⁴

In 1818 heeft dus de firma Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck van de familie Sartorius de zeepziederij en het Sart Coulot gepacht. Zij kocht ook nog twee stukken weideland langs de beek de Bolland om er een sluis en een reservoir aan te leggen.⁴⁹

De firma onderging op 1 januari 1822 een verandering: Louis Scheibler trok zich terug en stond aan de overige drie deelgenoten zijn onverdeelde helft in de fabriek evenals zijn aandeel in de twee bovengenoemde weilanden af.⁵⁰ Hij ontving daarvoor in de plaats een spinnerij te Monschau in het Rosenthal.⁵¹

Het archief Rahlenbeck bevat het aan Rahlenbeck ter hand gestelde origineel van de onderhandse akte, gezegeld door Friedrich Jacob en Louis Scheibler, Ronstorff en Rahlenbeck op 20 juli 1826. Dit document van 5 pagina's in folio, opgemaakt door notaris Philippin, moest vertrouwelijk blijven, terwijl men in de notariële akten, bewaard in het protocol van diezelfde notaris, opzettelijk onduidelijk is gebleven. De onderhandse akte begint met een zeer nauwkeurige historische inleiding over de op te heffen firma. Zij herinnert aan het uittreden van Bernard Adolphe Scheibler, die in 1815 zijn onverdeelde helft in de fabriek afstond en het uittreden van Louis Scheibler in 1822. Deze kunnen nergens meer aanspraak op maken, omdat alles vastgelegd is. Zij vervolgt 'cette dernière société entre Friedrich Jacob Scheibler, Jean Engelbert Ronstorff et Chrétien Guillaume Ralenbeck a été dissoute à son tour, à dater du 31 décembre 1824 par acte sous seing privé du 12 avril 1824, auquel les parties se réfèrent de même et par acte du 24 novembre 1824 et par l'article second les dits F. J. Scheibler et J. Engelbert Rons-

⁴⁷ Boudin, *op. cit.*, t. 4, p. 153-155 (genoemd in 1832 en 1835).

⁴⁸ Archief van de protestantse kerk van Verviers-Hodimont, *Consistoire de Dalem*, register 2, Beraadslagingen van de Kerkeraad, p. 21.

⁴⁹ D.R. en A.E.L., *Notaire Jean Daniel Schrivers*, Dalem, twee verkoopakten van 12 januari 1818; de weiden behoorden achtereenvolgens toe aan de echtelieden Jean François Fléchet en Anne Catherine Delacroix te Warsage en aan Lambert Piron te Dalem.

⁵⁰ Zoals blijkt uit de onderhandse akte van 1826 (cfr. noot 40); deze transactie had

⁵¹ Aangaande die spinnerij cfr. Barkhausen, *op. cit.*, p. 149.

torff ont cédé à C. G. Rahlenbeck tout l'établissement et fabrique de Dalem, tels qu'ils sont existants, avec les deux parties de prairies susmentionnées y compris les mécaniques, ustencils de fabrique, meubles et objets pareils et toutes autres appartenances et dépendances pour le prix de 32.217 rixdalers et 9 sols de Berg ou 42.484 florins et 15 cents des Pays-Bas dont 16.000 florins pour les immeubles et 26.484 florins 15 cents pour les mécaniques, ustencils, meubles, etc.'.

Bij dezelfde akte van 24 november 1824 stonden Ronstorff en Rahlenbeck aan Friedrich Jacob Scheibler af 'tout l'établissement de fabrique à Montjoie avec les ustencils et mécaniques y existant à l'exception cependant des prairies dites Aven situées près de Montjoie et des tourbières situées près de Kalterherberg le tout pour une somme de 12.413 rixdalers 15 sols de Berge ou 16.369 florins 12 cents des Pays-Bas'.

Deze onderhandse afspraken zouden op de dag van ontbinding van de firma een officieel karakter krijgen, zodat met name de kopers over formeel correct opgestelde eigendomsakten konden beschikken. Dat is de bedoeling van de onderhandse akte van 1826, die zorgde voor een goede regeling der openbaarheid. De partijen besloten daarom op één en dezelfde dag, op advies van notaris Philippin, een serie verkoopakten te tekenen.⁵²

a) In een eerste akte verkopen Louis en Adolphe Bernard Scheibler aan Rahlenbeck de fabriek te Dalem voor 16.000 gulden (men spreekt niet over de machines, die verkocht werden voor 26.484 gulden en 15 cent).⁵³

De akte vervolgt: 'Et attendu qu'il existe actuellement sur les biens ici vendus des inscription hypothécaires prises au bureau de la conservation des hypothèques à Liège (...) lesquelles s'élèvent à un total de 6.966 florins 80 cents et grèvent les biens de feu G. Scheibler et par suite sont affectées sur ceux des héritiers de ce dernier et de son épouse Th. E. Böcking lesquels doivent garantir ces biens, comme étant une dette commune de leur succession,

⁵² Het dossier Rahlenbeck bevat verschillende ontwerpen van akten in klad en brieven, die Rahlenbeck en Philippin elkaar tussen 1824 en 1826 geschreven hebben.

⁵³ A.E.L., *Administration de l'enregistrement, op. cit.*, t. 282, articles 63 à 64.

d'après le partage cy-devant relaté⁵⁴ sans que rien ne puisse être à charge (...) contre ledit Rahlenbeck ou sur les biens acquiert ici quittes et libres, il a été convenu et Stipulé entre les parties que les vendeurs aviont un délai jusqu'au 1 janvier 1830 exclu pour produire à Mr. Rahlenbeck acquéreur un certificat de radiation'.

Friedrich Jacob en Ronstorff stonden er borg voor, dat de verplichtingen, die met de koper overeengekomen waren, ten volle en stipt nagekomen zouden worden.

b) In een andere akte worden de Pruisische goederen van de vennootschap verdeeld. Louis kreeg de spinnerij in het Rosenthal en Friedrich Jacob een ververij te Monschau en een 'secherie chaude', terwijl Rahlenbeck en Ronstorff in bezit kwamen van alle machines, fabrikagegereedschap en andere roerende goederen, die de firma in Monschau bezat.⁵⁵

c) In een laatste akte stonden Friedrich Jacob, Louis en Ronstorff aan Rahlenbeck hun aandeel in de in 1818 gekochte weilanden af.⁵⁶ Waarom de twee laatste akten opgesteld zijn, is wel duidelijk, van de eerste is het echter minder evident. Waarom zo'n akte, terwijl Adolphe Bernard en Louis Scheibler al sinds verscheidene jaren de firma hadden verlaten, na hun aandeel verkocht te hebben. De onderhandse akte van 20 juli 1826 geeft de oplossing voor dit probleem: het gaat om een fictieve verkoop, om een regalisatie. Immers Adolphe Bernard had zijn aandeel in het bedrijf te Dalem verkocht 'par actepassé en Prusse et nullement connu ni enregistré au Pays-Bas', terwijl 'l'autre moitié indivise dudit établissement ayant appartenu à Louis Scheibler a été vendue par celui-ci par correspondance non enregistrée'.

Het gaat ook daar trouwens om bezittingen in Pruisen. Deze goederen bleven echter bezwaard met hypothecaire inschrijvingen geregistreerd bij het kantoor te Luik 'desquelles inscription ledit Sieur Rahlenbeck serait en droit de requerir solidairement la radiation instantanée avec dommages et intérêts' op naam van de

⁵⁴ D.R. en A.E.L., *Notaire Philippin, Visé*, akte van 20 juli 1826; de verkoopakte geeft nauwkeurig aan dat deze goederen 'appartenaient aux vendeurs comme héritiers partiaires de leurs père et mère Mr. Guillaume Scheibler et Thérèse Elisabeth Böcking en vertu du partage fait avec leurs cohéritiers devant le notaire Henri Joseph Uerlichs le 5 mai 1813 enregistrée le 10 du même mois à Montjoie'.

⁵⁵ A.E.L., *Notaire Philippin, Visé*, akte van 20 juli 1826.

⁵⁶ A.E.L., *Notaire Philippin, Visé*, akte van 19 juli 1826.

broers Scheibler en Ronstorff. De officiële verkoopakte van 20 juli 1826 beoogt dus deze moeilijkheden te vermijden en aldus uitstel te krijgen voor de doorhaling van deze inschrijvingen.

Eens te meer blijkt hier, hoe de historicus bij de interpretatie van officiële akten op valstrikken en moeilijkheden kan stuiten. Zonder kennismaking van de onderhandse akte is het bijna onmogelijk die op te lossen, zoals trouwens blijkt uit de laatste paragraaf van dit document: 'Le présent acte sous seing privé a été fait transactionnellement entre les parties pour les motifs ci-dessus énoncés pour demeurer constamment confidentiel et secret entre eux et leurs héritiers et successeurs respectifs et servir à ceux-ci d'explication des contradictions ou des doutes qui pourraient peut-être s'élever plus tard dans leur esprit à la vue et confrontation des divers actes sous seing privé et écritures passés respectivement entre les soussignés ou quelques-uns d'entre eux et les susdits actes passés ce jour'hui notorialement.'

Zo werd Rahlenbeck de enige eigenaar van de bezittingen 'd'en haut' te Dalem.⁵⁷ Tussen 1826 en 1828 werden de hypothecaire inschrijvingen doorgehaald en in februari 1828 werd door Rahlenbeck het laatste kwart betaald van de som, waarvoor hij de fabriek gekocht had. De transactie heeft hem uiteindelijk 44.474 gulden gekost.⁵⁸ Op 30 november 1828 ontmoetten de vier vroegere compagnons elkaar voor de laatste maal te Brussel om de rekeningen van de opgeheven firma af te sluiten en te vereffenen.⁵⁹

Door de ontbinding van de vennootschap moest ook het pachtcontract, in 1818 gesloten met de familie Sartorius, herzien worden. Op 24 november 1824 had Rahlenbeck daarom een nieuw pachtcontract getekend, waarbij hij alleen de zeepziederij en het

⁵⁷ De Scheiblers bezaten immers een spinnerij langs de Berwijn, tegenover het bedrijf van Rahlenbeck; cfr. de plattegrond van Popp.

⁵⁸ D.R., Certificaten van afschrijving van hypothecaire inschrijvingen en betalingsbewijzen, waaruit men kan opmaken hoeveel de fabriek gekost heeft. Ter vergelijking: John Cockerill kocht in 1817 het kasteel van Seraing voor 21.262 gulden.

⁵⁹ D.R., Contract in het Duits. De firma maakt aan Friedrich Jacob 150 gulden over en aan Louis 50 gulden als vergoeding 'pour avoir régale les amis de la société' te Monschau. Ronstorff en Rahlenbeck betalen de firma een aanvullende vergoeding van 486 gulden ieder en tenslotte ontvangt Louis 600 gulden omdat hij zich beziggehouden heeft met de uitverkoop van de goederen, die op 1 januari 1822 nog niet verkocht waren.

Sart Coulot pachtte.⁶⁰ Op 6 september 1823 kocht hij van de familie Sartorius de gepachte gronden en onroerende goederen voor 8.500 gulden, die in twee termijnen in het jaar 1833 werden betaald.⁶¹ Hij maakte aan de familie in 1832 over '3000 florins cours des Pays-Bas en sus du prix de 8500 florins (. . .) à titre de pot de vin et sans que celà puisse nuire au payement des dits 8500 florins'.⁶²

Zoals uit het vervolg van de uiteenzetting zal blijken, stond Rahlenbeck te Dalem bekend als een zeer dynamisch werkgever.⁶³ Al in januari 1825 had hij een nieuwe vennootschap opgericht samen met twee Duitsers, Johann Gottfried Adriani en Bernard Fischer, onder de naam '*Firme Rahlenbeck et Cie*'. Op 31 december 1837 trok Adriani zich terug en op 1 juli 1838 tekenden Rahlenbeck en Fischer een nieuw vennootschapscontract, dat op 25 januari 1843 werd verlengd voor een periode van zes jaar.⁶⁴ De compagnons hadden beiden het recht namens de firma te tekenen, maar Rahlenbeck ontving $\frac{2}{3}$ van de winst en droeg $\frac{2}{3}$ van het verlies. In het begin van 1849 kwamen de twee vennoten mondeling overeen het contract tot 31 december 1850 te verlengen, maar dit werd niet schriftelijk vastgelegd, omdat Rahlenbeck in oktober 1849 overleed. Zijn erfenamen, d.w.z. zijn vrouw, zijn twee zoons en zijn dochter Caroline, die gehuwd was met ene Von Salviati, stemden in met de verlenging van de overeenkomst tot het einde van 1850.⁶⁵

⁶⁰ D.R. en A.E.L., *Notaire Philippin, Visé*, 24-12-1824, tevens bijgevoegd een eigenhandig getekend stuk, waarin de pacht prijs wordt verlaagd ter compensatie voor het voorschot door Rahlenbeck betaald voor het vernieuwen van het dak van de zeepziederij.

⁶¹ D.R., Akte opgesteld in tegenwoordigheid van notaris Lambert Th. Fléchet te Warsage.

⁶² D.R., Particuliere overeenkomst tussen de partijen, Visé, 6 september 1832.

⁶³ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 9, p. 2, 1827: 'En 1825, le manufacture de draps et casimirs fut cédée à C. G. Rahlenbeck de Bruxelles, qui, depuis l'époque susdite, a déjà considérablement augmenté sa fabrique'.

⁶⁴ D.R., Contract in het Duits, getekend te Brussel en verlengd in 1843. Uit dit contract kunnen we opmaken dat de woning van Rahlenbeck te Dalem in 1827 werd gebouwd; bovendien dat Christian Wilhelm Rahlenbeck in 1838 officieel Charles Guillaume Rahlenbeck heet.

⁶⁵ D.R., Verlenging getekend te Brussel op 2 juli 1850. Peter Heinrich August von Salviati, geboren te Berlijn 26 maart 1786, gestorven te Weimar 14 februari 1856, was gevolmachtigd minister van Pruisen aan het Hof te Weimar. Hij werd door de koning van Pruisen in de adelstand verheven te Berlijn op 12 september 1830. Hij huwde Marie Dorotheé Rahlenbeck te Brussel op 22 februari 1823 (cfr. noot 42).

De weduwe Rahlenbeck erfde 'tous les meubles qui se trouveront (...) dans la maison conjugale, en ce compris les bijoux, pierreries, linge de corps et de table et de lit, argenterie, vin et toutes autres provisions et ustensiles de ménage, le tout en pleine propriété (...) non compris l'argent comptant, rentes, actions, dettes actives, ni rien de ce qui fait l'objet du commerce du futur époux'.⁶⁶

Bovendien genoot zij een jaarlijkse lijfrente van 5000 francs. De kinderen erfdien de onroerende goederen, die te Dalem bestonden uit 'un établissement (...) consistant dans des bâtiments à l'usage de fabrique, maison d'habitation principale, maison de contre-maitre, chute d'eau, réservoir, cour, jardin, verger, pré et terre formant un ensemble de 2 hectares, 45 ares et 48 centiares'.⁶⁶

3. *De positie van de lakenfabriek te Dalem in de textielnijverheid van de regio*

Onder leiding van Wilhelm Scheibler was de fabriek te Dalem uitgegroeid tot het belangrijkste textielbedrijf van de regio en burgemeester Schrivers, een protestant, had bij de komst van de Republikeinen grootse plannen voor zijn gemeente: 'Dalem serait très propre pour l'établissement d'autres fabriques dedraps, la jonction qui se fait en bas de la ville de la rivière de Berwinne avec un ruisseau assez fort (Le Bolland) conviendrait pour l'établissement d'un deuxième moulin à fouler que il'on pourrait construire vers le nord de cette commune ce qui serait très propre pour l'augmentation de la fabrique de draps qui y est établie; outre l'avantage d'être à proximité de bons ouvriers pour la filature dont ce canton abonde en général, et celui de la bonne qualité des eaux pour l'après (sic) des laines et surtout pour la teinture des fines couleurs'.⁶⁷

⁶⁶ D.R., Aangifte des boedels, Brussel, 15-6-1850; hierin wordt artikel 3 van het huwelijkscontract, dat was gedeponereerd bij notaris Millis te Brussel op 22 juni 1822, overgenomen.

⁶⁷ A.E.L., *Fonds français, Administration centrale*, 204, fructidor an 4 (augustus-september 1796).

Tabel 1 geeft een idee van de omvang van het bedrijf Scheibler te Dalem in 1812. Het werd toen geleid door Cornet Soxhlet en beschikte over vier mechanische spintoestellen.⁶⁸

Tabel 1. *De omvang van het bedrijf Scheibler te Dalem in vergelijking met die van Eupen in 1812*

	<i>Firma Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck</i>	<i>Adolphe Scheibler te Eupen</i>	<i>Bernard Scheibler te Eupen</i>
1. <i>Materiaal</i>			
– mechanische toestellen	8	3	7
– weefgetouwen voor laken	40	16	20
– weefgetouwen voor kazimir	8	4	20
2. <i>Aantal arbeiders</i>			
– wevers	48	20	70
– scheerders	24	22	28
3. <i>Jaarlijkse produktie</i>			
– aantal stuks	1860	1175	3640

Naast het bedrijf Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck noemt Thomasin nog vier fabrikanten met getouwen (in totaal: 11 lakengetouwen, 11 wevers, 5 scheerders en een produktie van 600 stuks stof).

Tabel 2 toont aan, dat Dalem zich vooral heeft gespecialiseerd in de produktie van luxe weefsels, die hoofdzakelijk bestemd waren voor de export, zoals serail en vooral kazimir.⁶⁹ Bovendien laat die tabel de verandering in de beroepsstructuur zien, welke door

⁶⁸ Soxhlet werd reeds genoemd als 'directeur de la manufacture de draps' in 1807 (A.E.L., *notaire Philippin, Visé*, acte no. 7, 6 janvier 1807). Een ander lid van de familie, Hubert, bezat een klein bedrijfje, waar serge werd vervaardigd, te Dalem (A.E.L., *fonds français, Préfecture*, 687, 6-8-1813). Een 'assortiment' bestaat uit een machine om de wol uiteen te halen, een schrobbelmaschine, een kaardmaschine, een grofspinmaschine en 4 fijnspinmachines. Dat alles kostte in 1809 ongeveer 7500 francs (P. Lebrun, *op cit.*, p. 242).

⁶⁹ Barkhausen, *op. cit.*, p. 131. Kazimir (vervorming van het Engelse *cashmere*, *cachemire*) is een laken dat veel sterker geappreteerd en geglansd is dan het gemiddeld laken. Martin Lejeune, *Vocabulaire technologique de l'apprêteur en draps du pays de Verviers et des industries qui en dépendant*, in het *Bulletin de la Société liegeoise de littérature wallone*, t. XL, 1900, p. 426 sqs.

Tabel 2. *Jaarlijkse produktie van alle textielbedrijven te Dalem, 1812*

Stoffen	Aantal stuks, jaarlijks geproduceerd	
	Dalem	Luik
Fijn laken	200	1000
Serail	200	0
Kazimir	400	0
Beter laken	800	3720
Gewoon laken	600	1490
Gebreide stoffen	160	1600
Serge	100	1050
Totaal	2460	8860
Aantal arbeiders:		
– sinds het gebruik van machines	227	814
– daarvoor	534	1922

Thomassin, Mémoire Statistique du département de l'Ourte, p.p. 458, 471-473, 479.

het in het gebruiknemen van machines werd veroorzaakt. Dankzij die machines spon de firma Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck niet alleen wol voor eigen produktie, maar ook voor die van verschillende fabrikanten van naburige dorpen (tabel 3).

Uit deze 'Etat sur les fabriques qui employent des laines dans le canton de Dalem' blijkt, dat het bedrijf van Scheibler het voornaamste is en een geheel eigen plaats inneemt. Het onderscheidt zich immers van het gros der fabrikanten door haar produktie – alleen hier worden luxe weefsels vervaardigd – en door de rol, die het speelt in de textielnijverheid in de regio: 'il (Scheibler) fille pour lui et d'autres'. Deze 'anderen' zijn Rodemberg (b), die op zijn beurt 'fabrique pour Bruls et Meyers de Néau (Eupen); depuis 4 mois il n'a plus fabriqué. Il faisait filler à la mécanique de Dalem'. Hij had 50 wevers in dienst en 20 vrouwen en kinderen voor de kleine karweitjes. Ook Hubert Monami (c), 'fabricant en draps pour le compte de Mr. Scheibler à Néau', liet spinnen bij de mechanische spinnerij in Dalem. Van Wery Lehaen te Cheratte (d) daarentegen heet het: 'tout ce qui est nécessaire à la fabrique de draps se trouve chez lui, la laine entre et en sort qu'en draps tout

Tabel 3. *Lijst van de elf belangrijkste lakenbedrijven in het canton Dalem in 1813*

<i>Bedrijven (in volgorde van belangrijkheid)</i>	<i>Gemeentes</i>	<i>Soort geproduceerde stof</i>			<i>Aan- tal ge- bou- wen</i>	<i>Aan- tal ar- bei- ders</i>	<i>Noten</i>
		<i>kaz.</i>	<i>laken</i>	<i>serge</i>			
1. Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck	Dalem	x	x	0	48	72	(a)
2. Barthelemi Rodemberg	Mortier	0	x	0	40à50	70	(b)
3. Hubert Monami	Mortier	0	x	0	?	50	(c)
4. Wery Lehaen	Cheratte	0	x	0	15	45	(d)
5. Toussaint Turiaux	Bolland	0	0	x	8	15	
6. Serphon	St. André	0	x	0	?	20	(e)
7. Nicolas Fortemps	St. André	0	x	0	?	10	(e)
8. Fr. Ernotte	St. André	0	x	0	?	10à12	(e)
9. J. P. Denoël	Feneur	0	x	x	2	9	
10. Hubert Soxhlet	Dalem	0	x	x	?	?	(f)
11. J. F. Turiau	Blegny	0	x	0	4	8	

Zie: A.E.L., *F.F.P.*, 687, textiel.

(a) Thomassin, *o.c.*, p. 458, p. 471-473, p. 479.

prêt'. Serphon, Fortemps en Ernotte laten eveneens in Dalem bij de mechanische spinnerij spinnen (e). Hubert Soxhlet te Dalem tenslotte werkt gedeeltelijk voor zichzelf, gedeeltelijk voor anderen en hij bezit een mechanische scheertafel (f). Gérard Hardy, fabrikant van serge en hanscotte⁷⁰, verdient geen plaats op de lijst van lakenfabrikanten. Hij behoort tot de veertig resterende handwerkslui, die slechts een of twee getouwen voor de vervaardiging van serge stoffen bezitten en maximaal 6 arbeiders in dienst hebben. Hun activiteit beperkt zich tot het vervaardigen van grove weefsels uit inheemse wol. Tenslotte kunnen we nog vaststellen dat men zich in Visé vooral heeft beziggehouden met de fabricage van gebreide kousen; het gaat hier echter niet om een industrie, maar om een handwerk uitgeoefend door arme thuiswerkers.⁷¹

⁷⁰ Het laken met de naam 'hanscotte' is een soort grove wollen stof, geweven uit witte wol, zie Stanislas Bormans, *Glossaire technologique du métier des drapiers*, in het *Bulletin de la Société liégeoise de littérature wallone*, t. IX, 1867, p. 266.

⁷¹ A.E.L., *Fonds hollandais*, 3490, verslag over de industriële activiteit te Visé, 31 december 1819; 'cette branche alimentait autrefois les indigens de cette ville et de 5 fabriques; il reste 4 marchands qui achettent l'ouvrage que les malheureux doivent se donner'.

Men gebruikte voor de luxe weefsels en het fijn laken wol van merinoschape van of van schape die met merino's gekruist waren en 'metistes' werden genoemd. Zij was hoofdzakelijk afkomstig uit Spanje en Portugal. De inheemse wol, d.w.z. de gewone wol uit de streek zelf, werd gebruikt voor de vervaardiging van serge en hanscotte. Er bestond geen aparte wolmarkt in het arrondissement Luik, de fabrikanten kochten rechtstreeks in bij de eigenaars van de kudde⁷² of in het buitenland, vooral Nederland. In 1819 produceerde het bedrijf Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck 'des draps et casimirs en fines laines, par des individus travaillant tant dans la fabrique qu'à l'extérieur pour la dite fabrique'. Het bedrijf was toen gedeeltelijk gemechaniseerd, gaf aan 110 arbeiders en 8 kinderen werk en produceerde 480 meter laken en kazimir per week.⁷³

Tot aan het einde van het Frans bewind, hadden de leveringen aan Frankrijk, Pruisen en Turkije er voor gezorgd, dat het bedrijf bloeide, maar sinds 1816 veroorzaakten het verlies van die markten en de belemmeringen in de vrije handel met het buitenland door de invoerrechten een gebrek aan afzetmogelijkheden.⁷³ De hervatting van de productie door Rahlenbeck in 1824-1825 schijnt een zeer groot succes geweest te zijn, tenminste te oordelen naar de investeringen en de hoge vlucht, die de onderneming tot 1850 heeft genomen.

De beroeringen van de revolutie van 1830 hebben nauwelijks weer-slag gehad op de activiteiten van het bedrijf. Het feit dat er een Duitse protestant op de Belgische troon kwam, heeft ongetwijfeld de positie van Rahlenbeck in de Brusselse zakenwereld versterkt, daar hij immers Consul-Generaal was van Z.M. de Koning van Saksen en Z.K.H. de Groothertog van Saksen-Weimar. Omstreeks 1845 heeft het bedrijf te Dalem in ieder geval haar grootste bloei bereikt, maar de economische crisis, die het jaar daarop uitgebroken is, heeft een decennium van moeilijkheden ingeluid, die uiteindelijk hebben geleid tot de ondergang van de lakennijverheid te Dalem.

In april 1847 richtte de gemeenteraad van Dalem een verzoek tot

⁷² A.E.L., *Fonds français, Préfecture*, 687, 1812.

⁷³ A.E.L., *Fonds hollandais*, 3426, *enquête sur la situation des fabriques à Dalem*, 12 juin 1820; 3596, *textile, état des fabriques de draps*, Liège 16 juin 1819. Ter vergelijking: het bedrijf van Jean Hubert Soxhlet te Dalem produceerde 160 meter laken en kazimir per week. Thuriaux te Trembleur 500 meter laken, Wery Lehaen te Cheratte 400 meter laken en 200 meter gekeperde stof.

financiële bijstand aan de provincie, omdat het werk in de fabrieken de gehele winter had stilgelegen en de situatie van dag tot dag verergerde.⁷⁴ Omdat men bang was voor relletjes, werd de burgerwacht versterkt, want 'un grand nombre d'ouvriers compose la population, on peut l'estimer à 7/8, une force publique y est nécessaire'.⁷⁵

In maart 1848 is er in de fabrieken nog steeds geen werk en de jongemannen van Dalem, die werk hadden gevonden in Pruisen, werden dat land uitgezet, omdat 'les ouvriers allemands ont obligés les chefs de fabriques à les renvoyer dans leur patrie'.⁷⁶

De crisis was nauwelijks voorbij of het bedrijf in Dalem verloor haar directeur: Rahlenbeck overleed in oktober 1849.

Een van zijn zoons, Conrard Guillaume, nam met succes de zaak over, wat blijkt uit het feit, dat hij voor de kwaliteit van zijn producten op de internationale tentoonstelling te Parijs in 1855 een medaille in de tweede categorie kreeg.

Deze medaille vormde de bekroning voor een voortreffelijk initiatief: de fabrikage van handschoenen 'en drap tricot qui, à part le tissage, se confectionne comme les autres draps: ces gants sont façonnés à l'aide d'un découpoir et d'ouvrières pour la couture. Cette industrie se développe si bien, qu'outre une centaine d'ouvrières occupées à Dalem, cet honorable fabricant a dû s'adresser à Liège pour traiter la confection de ces gants'.

In oktober en november 1857 heeft Rahlenbeck twee octrooien aangevraagd voor de uitvinding van 'un drap élastique decati et d'une flanelle également élastique et decatie'.

Het nieuwe produkt heeft zoveel aftrek, dat 'à défaut d'ouvriers dans le canton de Dalem, (Les gants), sont cousus dans les ateliers de la Flandre Orientale'.⁷⁷

Op de tragische zaterdag van 27 februari 1858 luidde de doodsklok over het bedrijf van Rahlenbeck: In de vroege ochtend van de 27ste 'un violent incendie à éclaté à Dalem (...). Les secours que l'autorité de cette commune est venue réclamer dans notre ville (Liège) s'y sont promptement rendus. Malheureusement malgré

⁷⁴ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 8, 11 avril 1847.

⁷⁵ Archief van het gemeentehuis van Dalem, *registre aux certificats de bonne vie et moeurs*, 27 mars 1847, François Delqotalle wordt benoemd tot kolonel van de burgerwacht.

⁷⁶ A.E.L., *Fonds des communes*, register 8, 26 mars 1848.

⁷⁷ *Exposé de la situation administrative de la Province de Liège (...), session 1856*, Liège p. 384 et 461; *idem*, Liège 1858, p. 347.

le concours d'une foule de personnes accourues sur les lieux du sinistre, malgré l'activité de nos pompiers, malgré des secours énergiques, tous les bâtiments, machines etc. ont été la proie des flammes. Il ne reste que des murscrevassés'.⁷⁸

Het bedrijf van Rahlenbeck was verwoest. Alleen het herenhuis, dat nu nog bestaat, en de woningen langs de weg bleven gespaard; zij hebben zeker tot 1872 dienst gedaan als weverij.⁷⁹

Guillaume Conrard trok zich terug te Verviers, waar hij op de plaats genaamd 'Chemin de Crotte', 'een gebouw' bezat 'à trois étages servant de fabrique de draps et d'étoffes de laine avec filature, tonderie, foulerie, lainerie, presse, lavoir, cour, magasin, écurie (...), machines à vapeur, avec chaudières, assortiments et généralement tous les ustencils et mécaniques que renferme l'établissement'.⁸⁰

4. Het productieproces

Het technisch aspect.

Als men de ontwikkeling van een bedrijf beschrijft, kan men zich niet beperken tot het schetsen van de wederwaardigheden van de firma, die dat bedrijf gedreven heeft. In het productieproces nemen ook gebouwen, machines, geld en vooral mensen een belangrijke plaats in. We zullen nu iets zeggen over de rol die elk van deze aspecten heeft gespeeld.

⁷⁸ Dagblad *La Meuse* van maandag 1 maart 1858, p. 1, kolom 3. Het bericht over de brand staat op de eerste pagina van de uitgave van zaterdag 27 februari. De brand brak tegen 3 uur 's morgens uit en de brandweer, geholpen door de bewoners, bestreed het vuur tot aan de avond. De inzet van de bevolking was bijzonder opmerkelijk, cfr. *Mémorial administratif de la Province de Liège*, t. 29, Liège, 1859, p. 200-201.

⁷⁹ D.R., *Enregistrement des domaines, bureau de Visé*, kadastrale opmeting, 11 oktober 1872. Uit een verzekeringspolis van 1887 blijkt, dat deze huizen niet gebruikt werden als werkplaatsen, omdat dan de risicopremie hoger zou zijn geweest.

⁸⁰ D.R., Lijst van inschrijvingen, geregistreerd bij het hypotheekkantoor te Verviers op naam van C. G. Rahlenbeck, 19 mei 1862. A.E.L., *Archives provinciales, Etablissements insalubres et dangereux*, reg. 2, nr. 3183, 10 jan. 1866. Verzoek om toestemming tot het exploiteren van een wolspinnerij met lakenvollerij en wolwasserij.

Men vestigt niet zo maar ergens een bedrijf; met name het gebruik van waterkracht vereist dat voldaan wordt aan een reeks technische voorwaarden, die beperkingen opleggen aan de keuze van de vestigingsplaats. Er moet een tamelijk snel vlietende stroom zijn, maar ook weer niet al te snel, voldoende, maar niet al te overvloedige watertoevoer. De beek de Bolland, die aan de voet van de rotsachtige bergkam te Dalem in de Berwijn stroomt, voldeed aan deze eisen. Deze beek bracht de vroegere banmolen door middel van een speciaal gegraven molenbeek in beweging en in de 16e eeuw een kruitmolen, die in 1604 door de befaamde Curtius werd aangekocht.⁸¹

Deze riviertjes werden nooit als zodanig gebruikt. Door de onregelmatigheid van de stroom en de natuurlijke afkalving van de oevers was men genoodzaakt molenbeken te graven, die men 'bief' of 'coup d'eau' noemde. De molenbeek van de fabriek te Dalem was op de plaats, waar hij overging in een waterval, die op zijn beurt een ijzeren rad in beweging zette⁸², twee meter breed. We hebben gezien, dat de firma om de watertoevoer van de stroom te regelen een vijver had aangelegd.⁸³

Het kanaal werd ook gebruikt voor het wassen van de ruwe wol, die men in manden in het water dompelde.⁸⁴ De aankoop van weiden was ook noodzakelijk om er ramen te installeren: grote houten stellages, waarop de lakens werden gespannen bij het drogen.

Naast wat door het aanwenden van waterkracht noodzakelijk is, is het aanwezig zijn van snelle verbindingen, die het gehele jaar te gebruiken zijn, van levensbelang voor industriële ondernemingen. Hiervoor schijnt de firma Rahlenbeck niet voldoende oog gehad te hebben. Tot aan het midden van de 19e eeuw lag Dalem buiten het bereik van de grote verkeerswegen (de Maasvallei, de weg Visé-Warsage-Aubel en de weg Luik-Herve-Aken⁸⁵).

Het gemeentebestuur was zich van deze moeilijkheid bewust: in 1827 verzocht zij de weg Maastricht-Verviers via deze plaats te laten lopen.⁸⁶ Het verzoek werd niet ingewilligd, want de weg werd

⁸¹ R.P. O'Kelly, *La poudrière de Curtius à Dalem*, in *Leodium*, t. 35, 1948, p. 44-46.

⁸² D.R., Kadastrale kaart, getekend door landmeter Poncelet in 1864.

⁸³ Cfr. plattegrond van Popp.

⁸⁴ Cfr. noot 34.

⁸⁵ Hiervoor cfr. Emile Fairon, *La chaussée de Liège à Aix-la-Chapelle et les autres voies de communication des Pays-Bas vers l'Allemagne au XVIIIe siècle*, in het *Bulletin de la Société Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire*, t. 12, Verviers, 1912.

⁸⁶ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 3, p. 124, 15 juni 1827.

aangelegd via Mortroux. Bovendien vroeg de gemeenteraad in 1841 financiële ondersteuning om een verbinding tot stand te brengen tussen Dalem en de wegen Verviers-Battice-Mortroux-Maastricht en Luik-Visé.⁸⁷ Tenslotte zou het bij de aanleg van 2 wegen blijven, waarvan de ene Dalem verbond met de Maasvallei via Richelle en de andere met Visé.⁸⁸

De financiering van de aanleg van de weg Mortroux-Dalem-Argentau werd een onoverkomelijk probleem, dat het politiek klimaat in het canton tussen 1830 en 1850 heeft verziekt. De gemeentes waren het niet eens met de hoogte van hun bijdrage, zoals die werd voorgesteld door de cantonale raad, terwijl Rahlenbeck er zelfs van werd beschuldigd te proberen 'tirer son épingle du jeu'.⁸⁹ Het gevolg van deze eindeloze discussies was slechts, dat het dorp in zijn gevaarlijk isolement bleef. Ten tijde van de aanleg van de grote geplaveide wegen en de revolutionaire ontwikkeling van de spoorwegen, beschikte Dalem nog slechts over slechte wegen, die 's winters onbegaanbaar waren.⁹⁰

De bedrijfspanden, hun bestemming en inboedel.

We moeten het vooreerst eens worden over de te gebruiken terminologie.⁹¹ Het woord 'usine' komt zeker niet in aanmerking, omdat het in geen enkele tekst gebruikt wordt. De uitdrukking 'fabrique de draps' en 'la grande fabrique' komen echter herhaaldelijk voor en hiermee worden de bedrijfsgebouwen (1824) bedoeld als tegenstelling tot de magazijnen en de particuliere huizen: alleen in de fabriek bevinden zich machines. Ook op de plattegronden en in

⁸⁷ A.E.L., *Ibidem*, register 7, 21 september 1841.

⁸⁸ A.E.L., *Ibidem*, zittingen van de gemeenteraad van 12 januari en 15 april 1844, 15 november 1845, 28 november 1846, 6 april 1848.

⁸⁹ A.E.L., *Ibidem*, 15-11-1845.

⁹⁰ Philippe Vander Maelen, *Dictionnaire géographique de la Province Liège*, Bruxelles, 1831, p. 53. Nog in 1878 verdedigde Senator Fléchet krachtig een plan om een spoorlijn aan te leggen tussen Visé en Micheroux via Dalem, waarbij hij klaagde over de ellendige toestand, waarin de handel en de industrie in deze regio verkeerden. Er gebeurde evenwel niets. *Annales parlementaires du Sénat, session 1877-1878*, zitting van 10 april 1878, p. 119-120.

⁹¹ Cfr. hiervoor P. Lebrun, *op. cit.*, p. 276.

de inventarissen wordt het woord 'fabrique' alleen gebruikt om er die gebouwen mee aan te duiden, waar machines staan. Andere bedrijfsgebouwen heten werkplaatsen ('atelier'). Zo maakt de plattegrond van 1829 duidelijk onderscheid tussen 'la grande fabrique' en 'l'atelier des laineurs à la main'.⁹² De term 'manufacture' tenslotte wordt weinig gebezigd en schijnt de onderneming in zijn geheel aan te duiden.

Het is onmogelijk om voor de jaren vóór 1825 een beschrijving te geven van de fabriek van Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck.

Niettemin weet men dat zij reeds in 1809 machines kocht bij William Cockerill en Zonen.⁹³ In een brief, gedateerd 7 januari 1810, bevestigen deze laatsten diverse machines te hebben geleverd en zij verzekeren, dat ze het noodzakelijke zullen doen om de zich in slechte toestand bevindende machines te Monschau te herstellen.

Op 15 november 1811 delen zij mede dat ze op 14 oktober twee fijn-spinmachines naar Dalem hebben gezonden. Zij zullen nog sturen '2 leviers de métiers à filer fin, 8 rouleaux de fer blanc, 4 peignes – ces objets pour compléter les machines que nous vous avons expédiées à diverses époques par le même voiturier (een zekere Sévrin), savoir 2 machines à carder, 4 machines à drosser, avec les cardes, 1 métier à l'avant filature, 10 métiers à filer fin – dont veuillez aussi prendre note et nous en accuser réception. Quand vous serez prêts, vous voudrez bien nous le faire savoir, afin que nous envoyions nos gens pour monter les machines et les mettre en train'. Tussen 1811 en 1819 had nog een uitgebreide briefwisseling plaats tussen William Cockerill en Zns en Cornet Soxhlet te Dalem.⁹³

⁹² Dit onderscheid beantwoordt aan de definitie, die door Paul Mantoux wordt gegeven, *La révolution industrielle au XVIIIe siècle. Essai sur les commencements de la grande industrie moderne en Angleterre*, Paris, réédition 1959, p. 248: 'le système de fabrique (...) est la conséquence nécessaire du machinisme. Un outillage formé de parties solidaires, avec une force motrice centrale, ne peut être installé que dans un local unique, où son fonctionnement est dirigé par un personnel discipliné. Ce local, c'est la fabrique'.

⁹³ Musée du Fer et du Charbon, *Archives, Fonds Cockerill, entreprise de fabrication de machines à Liège*, brievenboek, 1809-1813, index van ontvangen correspondentie.

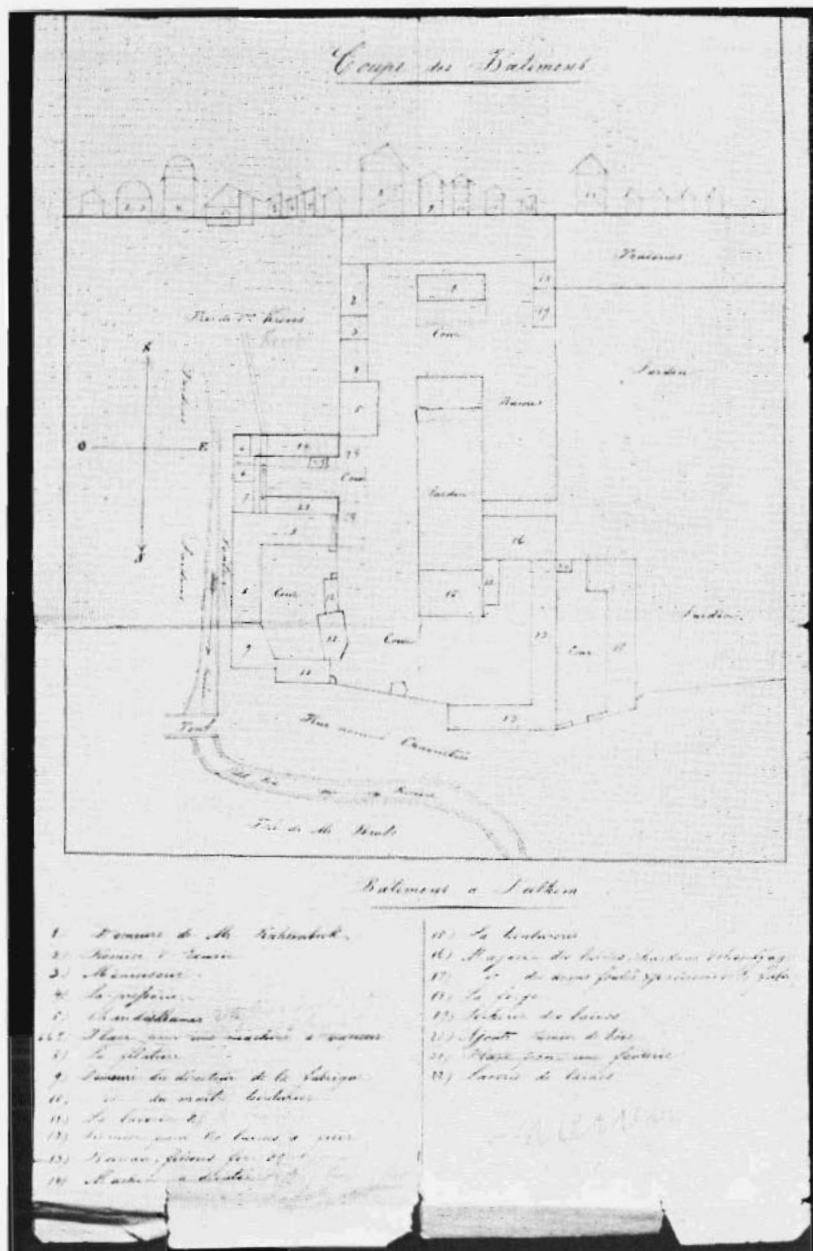

Afbeelding 1. Ongedateerd handelsmerk van de firma Rahlenbeck

Plattegrond 3. Toestand der gebouwen tussen 1833 en 1835. De met potlood bijgeschreven opmerkingen zijn onjuist. De plattegrond is niet van vóór 1829

Plattegrond 1 die niet gedateerd is, maar zeker ouder dan 1827,⁹⁴ toont een complex van een twintigtal gebouwen, die in de daarop volgende jaren verschillende veranderingen hebben ondergaan, maar waarvan het aanzicht en de compositie nauwelijks werd gewijzigd. Op dat moment bepaalde het gebruik van waterkracht nog de indeling van de bedrijfsterreinen.

De kern van het bedrijf is gelegen op de plaats, waar de vliet gebouw no. 8 raakt. Het wordt 'la grande fabrique' genoemd. Daar bevinden zich de 17 kaardmachines, de 5 grofspinmachines, de 30 scheertafels en een 'machine à crasser'.⁹⁵ Dit gebouw staat tegen de woning van de fabrieksdirekteur (9) aan. De kleine gebouwen 10, 11 en 12 deden dienst als opslagplaats van kaardebollen en olie. Achter deze groep gebouwen liggen naast elkaar verschillende werkplaatsen geheten: 'presserie' (3), 'rames echauffées' (4), 'secherie chaude' (6), 'lainerie à la main' (5) en 'lainerie mécanique' (7). Zij werden gebruikt voor het spinnen (5 en 7), het drogen (4 en 6) en de appretage (3).

Aan de overkant van de grote binnenplaats stonden rond de z.g. 'cour de la savonnerie' de gebouwen, die gehuurd waren van de familie Sartorius. De voormalige zeepfabriek van de heer Sartorius is veranderd in een werkplaats en er bevinden zich 6 scheertafels. Aan de voorkant staat het gebouw no. 13 dat dienst deed voor diverse werkzaamheden die in het bedrijf voorkwamen. Er bevinden zich 8 scheertafels, 11 fijnspinmachines, 6 haspels, een krasmaschine en kaardebollen.

Op plattegrond 2, getekend door Rahlenbeck in 1829, ziet men de veranderingen, die hij intussen aan het bedrijf heeft aangebracht. Op de eerste plaats valt ons de mooie direkteurswoning op — het enige relict, dat nog bewaard is —, gebouwd in 1827 (gebouw c). Er is ook een ververij gebouwd (a). Enkele oude gebouwen hebben

⁹⁴ Ouder dan 1827 om 2 redenen: a) Het gebouw, aangeduid met de letter A is een 'atelier provisoire des menuisiers construit en planches'; het staat op de plaats, waar in 1827 de woning van Rahlenbeck gebouwd werd (cfr. noot 64). b) Achter dit houten gebouw bevindt zich de 'pré de J. H. Scheibler, Ronstorff et Rahlenbeck'; wat er op schijnt te wijzen, dat, toen deze plattegrond getekend werd, deze firma nog steeds bestond. Daarom dateert deze plattegrond, volgens ons, uit de jaren 1822-1824, toen Friedrich Jacob Scheibler, Ronstorff en Rahlenbeck na het vertrek van Louis Scheibler het bedrijf reorganiseerden.

⁹⁵ De krasmaschine bewerkte de wol voor het kaarden; zij bestond uit een trommel voorzien van tanden, die draaide in een eveneens met ijzeren punten voorziene holle ruimte. J. S. Renier, *Histoire de l'industrie drapière au pays de Liège et particulièrement dans l'arrondissement de Verviers*, Liège, 1881, p. 145.

een nieuwe bestemming gekregen: het vroegere gebouwtje 5 doet nu dienst als decatiseerruimte (g). Er zijn bovendien een smederij (b) en een ruimte voor het drogen van de wol (b. bis) gekomen.

Tabel 4. *Inventaris van de gebouwen met hun bestemming en inboedel*

<i>Bestemming</i>	<i>Waarde in gulden</i>	<i>Inboedel</i>	<i>Waarde in gulden</i>
A. Ververij	3000	2 verfkuipen, 4 kookketels verfstoffen	2700 1000
B. Smederij (bis) Droogplaats voor wol	200 500	kachels, wol, hout	400
C. Woning van Rahlenbeck	15000	inboedel	4000
D. Werkplaats v. d. draaiers en timmerlui	1000	fijnspinnmachines, draaibanken	600
D. (bis) Loods en stal	1200	(hierbij inbegrepen 2 fijnspinn- machines)	
E. Perserij	3350	1 pers 10 fijnspinnmachines, 5 haspels	1300 760
F. Gebouw met verwarmde droogramen	2500	koopwaar, perswagens, perskarton	4000
G. Gebouw voor het decatiseren en binden der kaardebollen	1170	koopwaar decatiseer- en glansmachines.	800 1200
H. Warme droogplaats voor de kaardebollen	800	koopwaar kaardebollen en metalen kaarden	1600
K. Ruimte waar de wolschaar gesteld werd		rouwmachines	400
M. Rouwplaats	600	2 rouwmachines, koopwaar	1400
N-L. De grote fabriekshal	12000	17 kaardmachines, 5 grofspinn- machines, 2 transversale machines, 1 appreteermachine, 1 rosmolen, 1 slijpsteen, 38 mechanische scheertoestellen, 1 rouwmachine, 1 krasmachine, koopwaar	23000
O. Woning van de fabrieks- directeur	3500		
P. Bijgebouw, waarvan de bovenverdieping dienst doet als woning van de meester- verver	670		

<i>Bestemming</i>	<i>Waarde in guldens</i>	<i>Inboedel</i>	<i>Waarde in guldens</i>
Q. Loods	450	weefschachten	600
R. Kleine loods	160		
S. Woning	6200	17 fijnspinnmachines, 2 scheer- tafels met hun scharen, 8 haspels, 3 wolven, verschil- lende noptafels, bureaumeubels, koopwaar	14150
U. Magazijn	1000	wol en andere grondstoffen	8000
V. Gebouw	1800	kaardebollen, oliën, koopwaar	8000
T. Loods voor ongeverfde wol	400	wol, brandstof	800
Samen	55.500	koopwaar en grondstoffen apparatuur	24.900 49.810
Totaal	130.210 guldens		

De letters verwijzen naar de plattegrond no. 2 van 1829.

Alleen op deze plattegrond zijn de afstanden tussen de verschillende gebouwen aangegeven – men ziet onmiddellijk de onvolkomenheden van deze schetsen zonder schaal.

Een interessante nieuwigheid is die decatiseerruimte: het decatiseren bestond uit het laten intrekken van stoom in het weefsel om de stijfheid te verwijderen, een betere glans te verkrijgen en het laken krimprij te maken.⁹⁶ Rahlenbeck was erg trots op deze techniek, want op het enige handelsmerk van het bedrijf dat is overgebleven, staat als specialiteit van de firma vermeld: 'Decatissage à lustre ineffacable'.⁹⁷

Op plattegrond 3, die dateert uit 1833, kan men geen enkele wezenlijke verandering in groepering en bestemming van de diverse gebouwen bespeuren. Door de bijgevoegde gedetailleerde inventaris kunnen we een lijst opmaken van de inboedel en het gebruik der gebouwen. Zij is in tabel 4 (zie hiervoor) weergegeven.

⁹⁶ Renier, *op. cit.*, p. 206. Het decatiseren met de stoom had tot doel de stof een betere glans te geven. Dit van oorsprong Engels procédé, bekend als *patent - dress*, werd vanaf 1826 in België toegepast. De Briavoine, *Sur les inventions et perfectionnements dans l'industrie depuis la fin du XVIIIe siècle jusqu'à nos jours*, in de *Memoires couronnés par l'Académie royale des sciences et belles lettres*, Bruxelles, t. 13, 1838, p. 93. St. Bormans, *op. cit.*, p. 233 sqs, bij het woord 'decati'.

⁹⁷ Wij bedanken meneer Jacques Detrou voor zijn toestemming tot het afdrucken van dit document.

Dankzij de inventarissen, gevoegd bij plattegrond 4 (1836) en plattegrond 5 (1837) is het mogelijk de achtereenvolgende fasen van de lakenbereiding te beschrijven. De ruwe wol werd in balen bewaard op de zolder van gebouw no. 13. In de benedenverdieping maakten de sorteersters de balen los. Zij trokken de wol uit elkaar en verwijderden het ergste vuil. Vervolgens werd de wol voor de eerste keer gewassen in de vliet – er was een vlondertje tussen de werkplaatsen 6 en 14; de wol werd daar met behulp van manden ondergedompeld. Daarna werd ze overgebracht naar het kleine washuis no. 22 en met behulp van warm water en urine ontvet. Eenmaal droog, werd ze opnieuw toevertrouwd aan de sorteersters op de benedenverdieping van no. 13, die de wol verder uit elkaar trokken met wolven⁹⁸ en vlaakten met de machine. Hierna werd de wol overgebracht naar de benedenverdieping van de grote fabriekshal (8) en daar werd ze machinaal gekrast alvorens te worden geeraard. Het kaarden gebeurde in twee etappes: het schrobbelen met de schrobbelmachine en het eigenlijke kaarden met een kaardmachine. Deze bewerkingen hadden tot doel de vezels uit elkaar te trekken en evenwijdig te leggen. Eenmaal geeraard werd de wol gesponnen. Op de bovenste verdiepingen van de grote fabriekshal (8) bevonden zich 6 grofspinmachines, terwijl op de eerste verdieping, die uitzag op de binnenplaats van gebouw 13, 17 fijnspinmachines stonden. In deze laatste ruimte werd de draad gehaspeld – er waren 8 haspels – en overgegeven aan de scheringmaker.

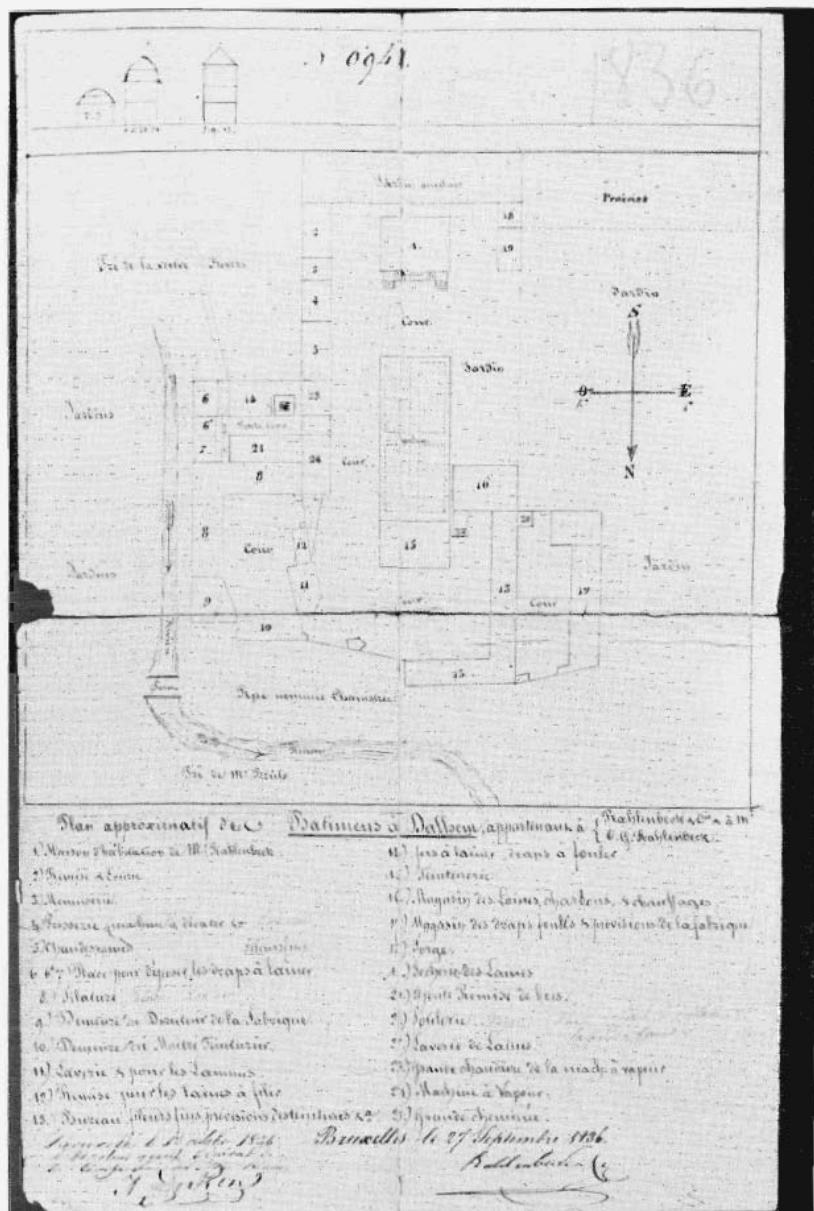
'Celui-ci disposait parallèlement les fils de chaîne que l'on passait dans l'eau de colle chaude pour les rendre plus résistants et pour réunir les poils qui s'en échappaient et les rendaient velus; ainsi ourdie la chaîne passait au tisserand. Le tisseur jetait la navette déroulant le fil de la trame au travers des fils de chaîne; dès que la largeur de la pièce dépassait l'envergure d'un homme, il faillait, suivant cette largeur, un second puis un troisième ouvrier. Cette opération terminée, les fils s'étaient transformés en une sorte de draps rugueux'.⁹⁹

De wevers beschikten over 5 getouwen op de eerste verdieping van gebouw 13, dat uitzag op de weg. De rest werd door thuiswerkers geweven. Eenmaal geweven, werd het weefsel overgegeven aan de

⁹⁸ De wolf is een soort hennephaak met gekruiste pinnen die voorzien waren van haken (Renier, *op. cit.*, p. 141-142). Voor de beschrijving van de verschillende fasen van de lakenbewerking zie P. Lebrun, *op. cit.*, p. 188-192, 213-220, 241-244.

⁹⁹ P. Lebrun, *op. cit.*, p. 189.

Plattegrond 4. Het bedrijf van Rahlenbeck in september 1836. De plattegrond uit 1837, die niet van deze verschilt, is niet afgedrukt.

nopsters, die op de bovenverdieping van werkplaats 5 waren ondergebracht. Deze jonge meisjes namen met een naald, die tegelijk kon snijden, het nopwerktuig, alles weg wat niet in het weefsel thuis hoorde en knipten de eindjes van de knopen af.¹⁰⁰ Op de benedenverdieping van gebouw 8 en 21 onderging het laken de moeilijke volbewerking, uitgevoerd door gespecialiseerde arbeiders onder leiding van een volmeester. Het laken werd in ketels gedompeld, waar zeep en volaarde in zat.¹⁰¹ Door waterkracht op en neer bewogen hamers walkten het laken, zodat het gewassen en geglansd werd.¹⁰² Na het vollen werd het laken gewrongen met de rolmachine en vervolgens ging het door de rouwmaschine. Deze machine bestond uit paletten voorzien van kaardebollen en borstelde het weefsel stevig om het fluwelig te maken; door het vollen werden de draden immers zeer stevig samengetrokken en werd het weefsel effen gemaakt. Omdat de kaardebollen door het vocht zacht werden moesten ze regelmatig gedroogd worden. Dit gebeurde in gebouw 14, waar 'les chardons sèchent par l'effect de la vapeur'. De gedroogde kaardebollen en de met behulp van een rol gereinigde haken werden weer op de rouwmaschine gezet door een arbeider, die men 'relieur de chardons' noemde. Het weefsel werd vervolgens geschoren op de bovenverdieping van gebouw 4 en 5 waar 2 transversale scheermachines en 4 Engelse scheertoestellen stonden.¹⁰³ Het laken werd hierna op de verwarmde ramen (5) gespannen en machinaal gedecatiseerd. Tenslotte ging het laken onder de pers, die in de benedenverdieping van werkplaats 4 stond.¹⁰⁴ Nu kon de stempel en het nationaal merkteken aangebracht worden door de 'expert sédentaire', die benoemd was door de gemeenteraad.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Wanneer een draad brak bij het weven, moesten kinderen, die 'rattacheurs' werden genoemd, de draad weer aan elkaar knopen. In 1837 maakte Rahlenbeck onderscheid tussen nopsters voor de ruwe stof en nopsters voor de bewerkte stof.

¹⁰¹ Deze aarde is een klei, die ontstaat door erosie van bepaalde schilferstenen. Zij heeft de eigenschap te ontvetten.

¹⁰² In de inventaris van 1837 staan drie houten en twee ijzeren ketels vermeld; het is mogelijk dat men er op de Engelse wijze volde, waarbij de stoommachine voor de druk zorgde. (R. Demoulin, *Guillaume Ier et la transformation économique des Provinces Belges (1815-1830)*, Liège-Paris, 1938, p. 255).

¹⁰³ In 1836 gebeurde het scheren nog met de hand, vandaar de 38 scheertafels in gebouw 8.

¹⁰⁴ Het laken werd geperst tussen stukken karton. Er was ook een 'machine à cylindre', waarschijnlijk een cirkelvormige pers. (M. Lejeune, *op. cit.*, p. 455).

¹⁰⁵ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 8, 30 octobre 1844: benoeming van Jean Nicolas Cloes, gemeente-secretaris, tot 'expert sédentaire' als opvolger van J. M. Branten, die benoemd was in 1827.

Het verven van de wol was een delicate bezigheid, die voorbehouden was aan een meester-verver, die in gebouw 10 woonde. De samenstelling van de kleuren was fabrieksgeheim.¹⁰⁶

Dé grote verandering van de jaren 1836-1837 is zonder twijfel het in gebruik nemen van de stoommachine geweest, waarvoor men een aparte ruimte (24) moest bouwen, evenals een stookplaats voor de stoomketel (23) en een grote schoorsteen (25).

Na de brand, die het bedrijf verwoestte, bleef alleen deze vierkante schoorsteen overeind: een ansichtkaart uit het begin van deze eeuw toont haar zeer duidelijk (cfr. afbeelding 2).

Het betrof een stoommachine met slinger, die onder hoge druk werkte en een vermogen van 16 pk had. Zij was vervaardigd in het bedrijf van John Cockerill en 'destinée à faire marcher une partie de la fabrique, le reste étant mù par une roue à l'eau, simultanément avec le coup d'eau des mécaniques'.¹⁰⁷

Een tweede machine, vervaardigd bij het bedrijf Piedboeuf te Jupille, werd in 1845 in gebruik genomen.¹⁰⁸ De stoommachine heeft echter de energie door middel van waterkracht niet vervangen, zoals blijkt uit het feit, dat beneden in gebouw 8 'il y a une roue à l'eau en fer sous terre et un grand manège pour le mouvement général, communiquant d'un côté avec cette roue et de l'autre avec la machine à vapeur'.

Tabel 5 geeft een overzicht van de machines, die in 1836 in gebruik waren.

Wanneer we de lithografie van Simonau en Toovey vergelijken met deze plattegronden, krijgen we een tamelijk goed beeld van het bedrijf in 1852. Men kijkt vanaf het hoogste punt van het Sart Coulot op het bedrijf neer. De stevige woning van Rahlenbeck op

¹⁰⁶ P. Lebrun, *op. cit.*, p. 206-210.

¹⁰⁷ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 5, zitting van de gemeenteraad van 20 april 1836; Archief van het gemeentehuis van Dalem, *dossier commodo - incommodo*, notulen van 3-4-1836, vergunning van de bestendige deputatie van 21-5-1836, vergunning van de Minister van Binnenlandse Zaken van 21-9-1836. Musée du Fer et du Charbon, *Archives, Fonds Cockerill, entreprise de Seraing*, leveranties van machines 1824-1889, p. 8, no. 261. Voor het in gebruik nemen van stoommachines in de Luikse industrie zie: Nicole Caulir-Mathy, *La volonté de mecanisation dans l'industrie liégeoise de 1830 à 1836*, in de *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, VI, 1975, 1-2, p. 37-52.

¹⁰⁸ Archief van het gemeentehuis van Dalem, schriftelijke vergunning van de Gouverneur van de Provincie.

Tabel 5. *Inventaris van de gebouwen met bestemming en inboedel. Dalem 1836-1837*

<i>Bestemming</i>	<i>Waarde in francs</i>	<i>Inboedel</i>	<i>Waarde in francs</i>
1. Woning van Rahlenbeck	31.800	meubels	8.500
2. Loods en stal	2.550		
3. Werkplaats voor draaiers en timmerlui	2.150	fijnspinnmachines, gereedschap	1.300
4, 5, 23. Gebouwen voor het persen, het scheren en het noppen van het laken en voor plaatsing van de droogramen	17.000	pers 10 fijnspinnmachines, 5 haspels perswagens, karton laken verwarmede droogramen decatiseermachine 1 grofspinnmachine wol, die gedroogd moet worden ketel van de stoommachine	2.800 1.650 8.500 11.200 3.850 1.550 500 850 4.300
6, 7, 14. Magazijnen	5.500	kaardelaken voor 7 rouwmachines laken zeep voor het vollen koopwaar	4.050 1.300 850 17.000
8. De grote fabriekshal (bouw-kosten 35.600 francs)	25.400	15 kaardmachines 6 grofspinnmachines 4 scheertoestellen 7 rouwmachines	29.700
9. Directeurswoning	7.450	krasmachine	1.700
10. Woning van de meester- verver	1.450		
11. Washuis	1.000	kaardebollen en haken	1.300
12. Loods voor spinwol	350		
13. Woning	13.200	17 fijnspinnmachines 8 haspels 3 wolven bureaumeubels, wolschaar, diverse voorwerpen koopwaar	6.750 19.000
15. Ververij zonder droogplaats	6.400	2 verkuipen en 4 kookketels verfstoffen, verf	5.750 2.150
16. Magazijn	2.150	wol	17.000
17. Depôt	3.850	kaardebollen, oliën, koopwaar	17.000
18. Smederij	450		
19. Washuis	1.100		
20. Opslagplaats voor hout (niet getaxeerd)			
21. Vollerij	2.150	2 volketels en 1 spoelketel laken	4.000 1.700

<i>Bestemming</i>	<i>Waarde in francs</i>	<i>Inboedel</i>	<i>Waarde in francs</i>
22. Loods voor het verven van de wol	850	wol en kookketel voor het wassen	1.700
24. Gebouw	8.500	stoommachine en 5 schrobelmachines	19.000
Totaal	133.300	Totaal	194.950

de voorgrond ziet uit op een binnenplaats, waar omheen de werkplaatsen liggen: men kan gebouw 13 en de oude zeepziederij (17) goed onderscheiden. Er schijnt echter nooit een weg gelopen te hebben vlak langs de woning van Rahlenbeck. Het oog valt onmiddellijk op de enorme schoorsteen, symbool van de revolutie op het gebied van machines. Alle gebouwen zijn opgetrokken uit baksteen en bedekt met leisteen of pannen.¹⁰⁹

Het financiële aspect.

Kapitaal, geïnvesteerd in het bedrijfsleven, wordt op de eerste plaats aangewend voor de aankoop van gebouwen en andere produktiemiddelen. Op dit punt geven de geraadpleegde bronnen enige informatie. Zo kocht Wilhelm Scheibler in 1777 de spinnerij terug voor 21.000 Luikse guldens; dat is, volgens Lebrun, de gemiddelde waarde van gebouwen met een dergelijke bestemming tijdens het Ancien Régime.¹¹⁰

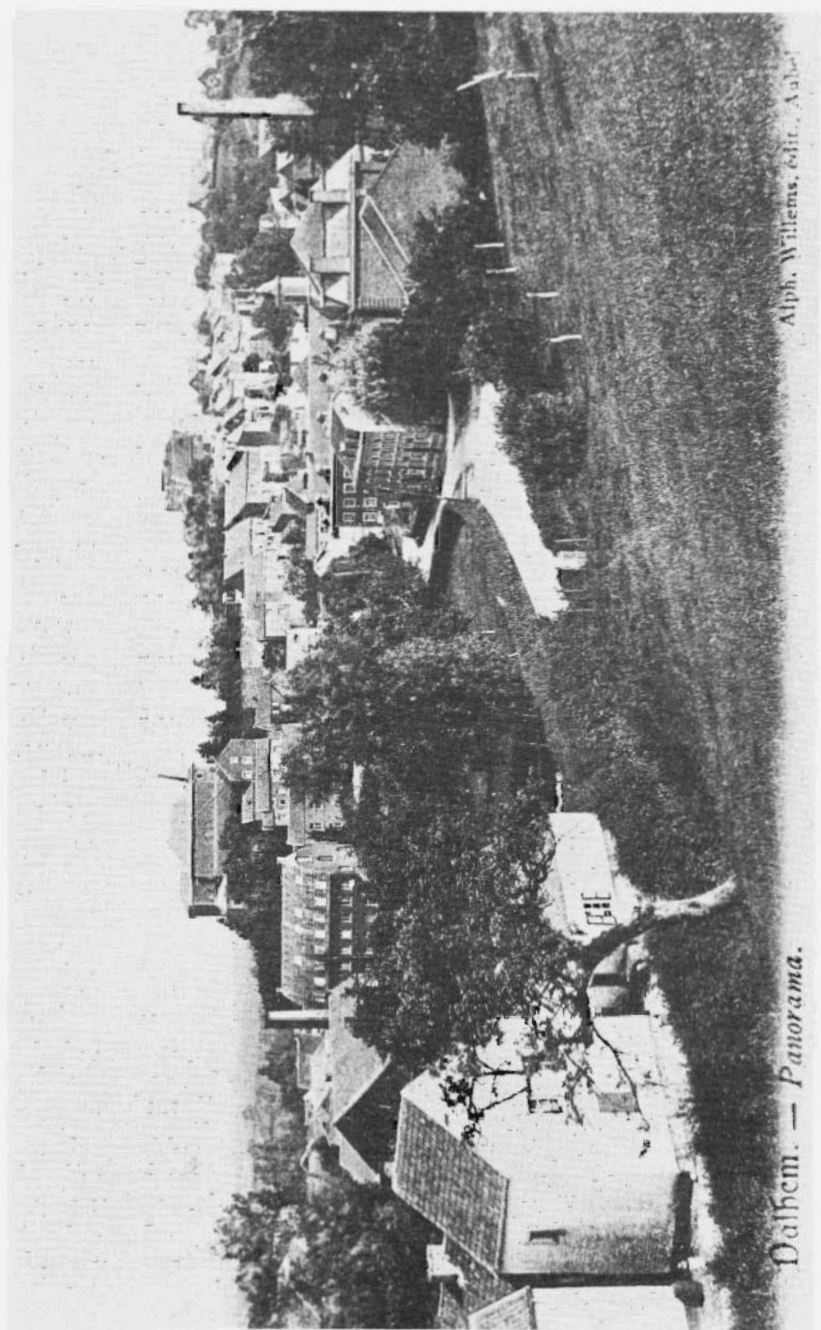
Door de taxaties bij de verzekeringspolissen krijgen we enig idee van de geïnvesteerde bedragen (cfr. tabel 7). Het kapitaal geïnvesteerd in vaste activa, d.w.z. de gebouwen en de machines, vertegenwoordigde in 1836 ongeveer 80% van de verzekerde som. De rest bestond uit kapitaal dat in grondstoffen en gereedproducten gestoken was zoals koopwaar en laken in bewerking. Met eventuele vorderingen en debiteuren wordt helemaal geen rekening gehouden. En dan zijn er nog de onderhoudskosten, bedrijfskosten en niet te vergeten de lonen. Aan dit laatste punt wordt veel aandacht be-

¹⁰⁹ Lithografie uit: *La Belgique industrielle. Vues des établissements industriels de la Belgique*, Bruxelles, éditions Geruzet, 1854, t. 1, planche 33.

¹¹⁰ P. Lebrun, *op. cit.*, p. 375.

Tabel 6. *Inventaris, behorende bij een plattegrond opgemaakt door Rahlenbeck. Dalem, na 1837*

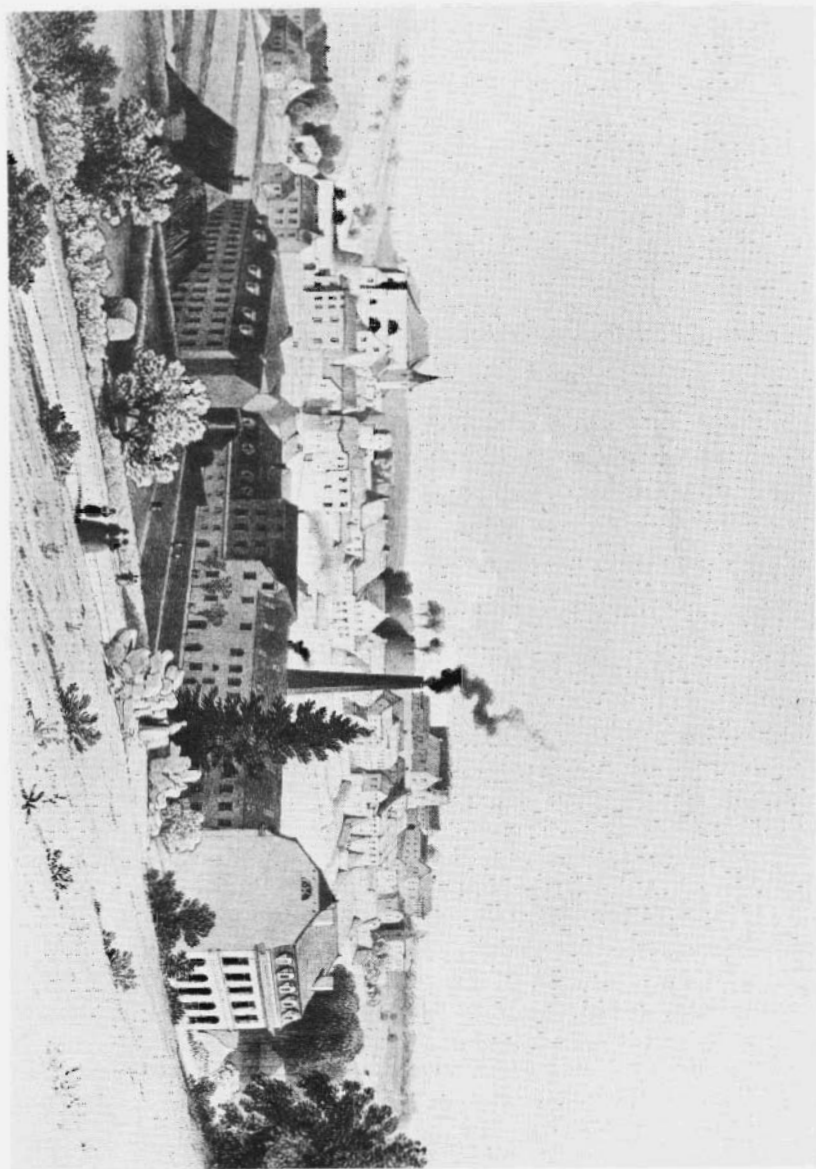
<i>Bestemming</i>	<i>Inboedel</i>
1. Woning van Rahlenbeck	meubels
2. Loods en stal	
3. Timmerwerkplaats	gereedschap, 4 weefgetouwen op zolders van de gebouwen 2 en 3
4. 5. Gebouwen voor het persen, noppes en scheren van het laken	pers, 2 decatiseermachines, 1 machine met rollen, perswagen, karton, 14 nop-tafels, 2 transversale scheertoestellen, 4 Engelse scheertoestellen, 2 appreteer-machines, 1 rosmolen, 5 verwarmde droogramen, 10 fijnspinmachines, 5 haspels, stoomketel
6. Woning van de volmeester Droogplaats voor kaardebollen	haken, kaardebollen, 2 spoelmanden
7. Plaats voor het rouwen	2 rouwmachines, een rol om de haken van de kaardebollen te reinigen
8. 'De spinnerij'	3 volketels van hout en 2 van ijzer, 2 machines met rollen om het laken uit te wringen, 7 rouwmachines, 1 indigo-molen, 13 schrobbelmachines, 5 kaard-machines, 6 grofspinmachines, 1 krasmachine, 1 ijzeren rad, 1 rosmolen
9. Directeurswoning	
10. Woning van de meester-verver	
11. Washuis, woning van de portier, ruimte enz.	kaardebollen
12. Gebouw van de stoommachine	op de bovenverdieping een droogplaats voor wol, verwarmd met stoom
13. Spinnerij-ververij	17 fijnspinmachines, 8 haspels, 5 wolven, 1 klop-machine voor de wol, kantoor-meubels, 5 weefgetouwen, weefschachten, verfstoffen en verf
14. Magazijn	oliën, kaardebollen, 3 gedemonteerde fijnspinmachines
15. Ververij zonder droogplaats	2 verfkuipe en 4 kookketels
16. Magazijn voor de balen wol en de kaardebollen	
17. Ruimte waar de ketel staat, waarin de wol gewassen wordt	
18. Smederij en washuis plus 3 brandpompen	

Dalem. — Panorama.

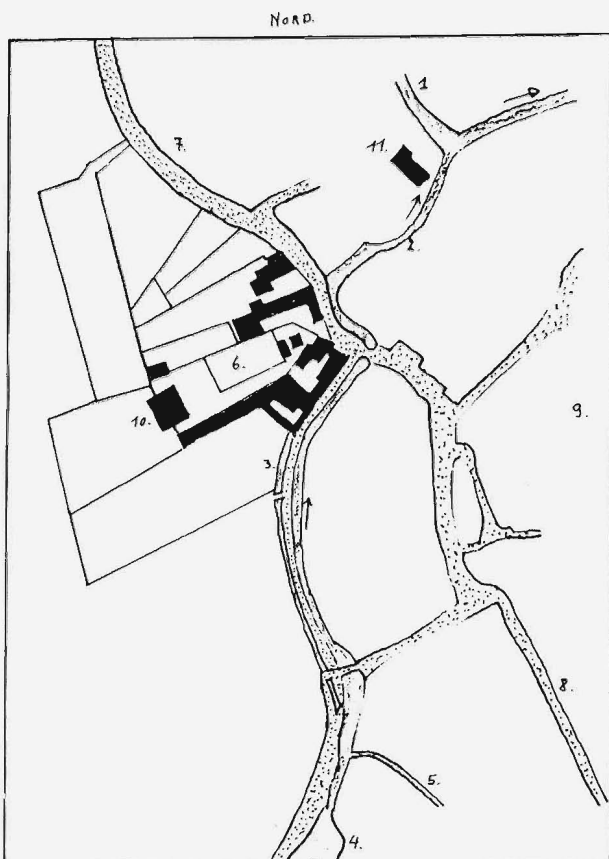
Alph. Willems, edit., Aalst.

Afbeelding 2. Prentbriefkaart met panorama van Dalem omstreeks 1904

Afbeelding 3. Het bedrijf in 1852. Litho van Simonau en Toovey, uit *La Belgique industrielle*

Dalem 1841

Echelle 1/2500

Plattegrond 6. Omvang van de bezittingen van Rahlenbeck te Dalem in 1841

Verklaring der cijfers:

1. De Berwijn	6. Eigendom van Rahlenbeck; gebouwen in zwart
2. De Bolland	7. Weg langs de fabriek in de richting van Visé
3. Kanaal of waterloop	8. Weg naar St. Remy
4. Spaarbekken	9. Dorpskern
5. Waterloop van de banmolen	10. Woning van Rahlenbeck
	11. Spinnerij van Scheibler

Plattegrond opgesteld aan de hand van het schema van 1837 met gebruikmaking van de 'Atlas des communications vicinales' uit 1841 die zich in het gemeente-archief van Dalem bevindt en het kadaster.

steed door de historici die zich met de economische geschiedenis bezighouden.¹¹¹

Over het bedrijf te Dalem bezitten we op dit punt slechts het volgende getuigenis: 'Le Collège des bourgmestre et échevins de la commune de Dalem certifie que Mr. Rahlenbeck et Cie; fabricants de draps en cette commune, ont besoin par semaine d'une somme de 2000 à 3000 francs pour payer les ouvriers qu'ils employent à leur fabrique et quelque fois plus et qu'un ouvrier soit à la journée soit à la pièce ne reçoit que 8 à 9 francs par semaine. En foi de quoi il a été déluré le présent certificat pour servir et valoir ce que de droit. Dalem, le 11 avril 1848'.¹¹²

In deze tijd had de fabriek dus ongeveer 350 arbeiders in dienst. Alleen al voor de uitbetaling van lonen waren 100.000 à 160.000 francs per jaar nodig en dat vereiste vanzelfsprekend een uitgebreide boekhouding en administratie. In de woning van Rahlenbeck te Brussel was het administratief centrum gevestigd. Hier werden de boeken bijgehouden en de balansen opgemaakt.¹¹³ Te Dalem hield de fabrieksdirekteur de lopende administratie bij en regelde ter plekke alle dagelijkse problemen.¹¹⁴

In gebouw 13 was een kantoor, waar een of twee boekhouders en een klerk werkten.¹¹⁴

Tabel 7. *De verzekerde bedragen in de verzekeringspolissen 1825-1836*

Aard van de verzekerde goederen	francs	1825-1826	1833	1836
		guldens	guldens	francs
gebouwen	136.770	64.460	55.500	133.300
apparatuur	80.230	37.940	49.810	126.900
gereed product en wol	?	?	24.900	68.050
Samen	217.000	102.400	130.210	328.250

¹¹¹ P. Lebrun, *op. cit.*, p. 381.

¹¹² Archief van het gemeentehuis van Dalem, *registre aux certificats*, 11 april 1848.

¹¹³ In 1826 woonde Rahlenbeck in de Rue de Berlaimont en in 1832 in de Rue du Lombard. In 1828 zijn de rekeningen definitief vereffend door de vroegere vennoten na een bijeenkomst bij Rahlenbeck te Brussel 'après vérification des livres de la Société à Bruxelles'. (D.R., contract van 30 november 1828).

¹¹⁴ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, bevolkingsregisters 1846-1856.

Eveneens te Brussel ontwikkelde Rahlenbeck zijn commerciële activiteit. Zijn titel van Consul-Generaal, zijn relaties aan het Hof en bij de Duits-Franse Kerk vergemakkelijkte die arbeid zeker. Een dergelijke onderneming kon niet het werk van één man zijn, een vennootschap werd noodzakelijk. De vorm, waarin zij werd gegoten was nog primitief, tenminste voor iemand uit de 20ste eeuw: het was een vennootschap onder firma, waarbij iedere vennoot een deel van het kapitaal inbracht en naar evenredigheid deelde in winst en verlies.

5. *De invloed van het bedrijf op de dorpsgemeenschap*

De geschiedenis van een bedrijf zou onvolledig zijn, als de invloed, die het heeft uitgeoefend op het dorpsleven, niet zou worden behandeld. Een dergelijke arbeid is op zichzelf al een studie apart; hier zullen we ons beperken tot het onderzoek naar de ontwikkeling van de structuur van de beroepsbevolking. Dit element is het duidelijkst en nauwst verbonden met het wel of niet aanwezig zijn van een industrie.

Toch werden ook zeer veel andere aspecten van het dagelijks leven beïnvloed door de industrialisatie, zoals het arbeidsritme, de lichamelijke inspanning vereist voor het werk, de hygiëne en de werkomstandigheden, het taalgebruik van de textielarbeiders etc. We zullen hiervan slechts één voorbeeld geven:

In maart 1840 zag de gemeenteraad zich genoodzaakt een politieverordening uit te vaardigen, die 'les mascarades et travestissement' verbood. De politie moest immers, omdat een groot aantal arbeiders van buiten de gemeente – men weet niet precies hoeveel – daar waren komen werken, het toezicht versterken en de 'masques saoules', die vechtpartijen en moeilijkheden veroorzaakten op de wekelijkse marktdag (dinsdag), verbieden.¹¹⁵

De fabriek stimuleerde de industriële activiteit in de regio. Men spon er voor de kleine bedrijfjes uit de omgeving, die op hun beurt thuiswerk verschaften aan een groot aantal wevers. Zij heeft eveneens toeleveringsbedrijven voor de textielnijverheid aangetrokken. Zo heeft de familie Sartorius een zeepziederij opgericht. Reeds vanaf het begin van de 19e eeuw vervaardigde een bedrijf van houtlijm een lijm op waterbasis, die noodzakelijk was voor de toebereiding van de kettingdraad; deze onderneming was in 1849

¹¹⁵ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 7, 2 mars 1840.

nog steeds in bedrijf.¹¹⁶ Tenslotte bezat de familie Scheibler een kleine mechanisch aangedreven spinnerij, gelegen op de plaats, waar de Bolland en de Berwijn samenvloeien.

In het jaar waarin het bedrijf van Rahlenbeck door brand werd verwoest kreeg Scheibler toestemming een stoommachine met een vermogen van 12 pk te plaatsen.¹¹⁷ Buiten de arbeiders die in de fabriek werkten of hiervan afhankelijk waren, zoals breisters, naaisters, kleermakers enz., trokken ook andere dorpingen profijt uit de aanwezigheid van het bedrijf: daartoe behoorden de boden, de voerlui, de dagloners en . . . de herbergiers.

De ontwikkeling van de beroepsbevolking van Dalem tussen 1804 en 1890 weerspiegelt de geweldige invloed van de textielnijverheid op het dorpsleven. Reeds in het begin van de 19e eeuw was meer dan de helft van de actieve bevolking in de secundaire sector werkzaam en tot ongeveer 1880 vormde de textielnijverheid de basis van het economisch leven te Dalem. Wanneer men de samenstelling van de beroepsbevolking van 1805 vergelijkt met die van 1846 (bijlage I) ziet men de enorme verandering die het in gebruik nemen van mechanische toestellen en van de stoommachines teweeg gebracht heeft in de textielnijverheid. In 1805 berustte de bewerking van wol nog op twee semi-manuale deelbewerkingen: het spinnen, een bezigheid voor vrouwen, en het weven, voorbehouden aan mannen. De textielarbeid was nog een ambachtelijke bezigheid, die thuis werd uitgeoefend. In deze periode was het hoofdzakelijk vrouwenwerk; zij vertegenwoordigden 58% van de textielarbeiders.

De invoering van verschillende soorten mechanische toestellen, vooral vanaf de jaren na 1810, veranderde de produktiewijze volledig. De drie deelbewerkingen uit 1805 (spinnen, weven en kaarden) werden gesplitst in een vijftiental deelbewerkingen, verricht 'à la chaîne'. De mechanisatie heeft dus vier gevolgen gehad:

- een verder doorgevoerde arbeidsverdeling;
- de vermindering van het aantal handwerkslui, die echter niet helemaal verdwenen zijn;

¹¹⁶ A.E.L., *Fonds hollandais*, 3426, 12 juin 1820. A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 5, 5 février 1849. Aan J. N. Schnackers werd de vergunning geweigerd om een fabriek van houtlijm op te richten, want doktor Thijs was bang, dat de walgelijke geur die zo'n bedrijf verspreidde, hem schade zou berokkenen en hij achtte de fabriek van houtlijm van de Weduwe Saintremy voldoende.

¹¹⁷ A.E.L., *Ibidem*, register 5, 7 novembre 1858; en plattegrond van Popp.

– de overgang van vrouwenarbeid naar hoofdzakelijk mannenarbeid – 70% van alle arbeiders in de textielnijverheid zijn in 1846 mannen. De spinster wordt vervangen door de 'fileur par mécanique';

– het aanwenden van niet gespecialiseerde handenarbeid om kleine karweitjes op te knappen. Jonge jongens werden geronseld om in de fabriek te werken als 'devideurs' of als 'rattacheurs de fil', terwijl jonge meisjes werden aangeworven als 'drousseuses'. De gemiddelde leeftijd van de jongens was 11 jaar in 1846 en sedert 1856 13 jaar; niettemin waren de kinderen, die de draden weer aan elkaar moesten knopen ('rattacheurs'), vaak niet ouder dan 9 à 10 jaar. In 1856 was de jongste 7 jaar. De gemiddelde leeftijd van de meisjes was steeds 13 jaar.

In het jaar 1846 bevindt zich de textielnijverheid te Dalem op haar hoogtepunt. Het jaar daarop wordt het dorp zwaar getroffen door de crisis en de daarmee gepaard gaande werkloosheid. De produktie kon weliswaar onder leiding van Conrard Guillaume Rahlensbeck tot op zekere hoogte doorgaan dankzij de uitvinding van de fabriekstechniek van wollen handschoenen, maar het verval is reeds begonnen.

In 1856 worden alle deelbewerkingen van de lakenfabrikage, ondanks een vermindering van het aantal arbeiders, nog ter plaatse uitgevoerd; men neemt echter een duidelijke vermindering van het aantal spinners, haspelaars en kaarders waar. Het aantal wevers neemt echter toe.

Tien jaar later, in 1866, dus na de brand in het bedrijf, vertegenwoordigden de textielarbeiders nog maar 37% van de actieve bevolking en is het merendeel van de deelbewerkingen verdwenen. Tenslotte zal alleen het weven overblijven.

Het verval van de textielnijverheid te Dalem, dat wordt gekenmerkt door teruggang in specialisatie en vermindering van het aantal deelbewerkingen, zodat uiteindelijk maar één bewerking overbleef, het weven, waardoor de bevolking afhankelijk werd van ondernemers woonachtig buiten de gemeente, loopt parallel met de vermeerdering van het aantal wapensmeden, die eveneens afhankelijk werden van ondernemers van buiten.

Tabel 8. *Het aandeel van de actieve bevolking te Dalem, dat werkzaam was in de textielnijverheid en de wapensmederij, 1805-1890*

Jaar	Wapensmeden	Textiel- bewerkers	Totale actieve bevolking	Percentage wapensmeden	Percentage textiel- bewerkers
1805	0	291	448	0,0	65,0
1846	11	319	603	1,8	53,0
1856	19	286	535	3,5	53,4
1866	81	165	472	17,2	35,0
1880	112	124	458	24,4	27,1
1890	158	119	492	32,1	24,1

Overgenomen uit R. Leboutte, *La population de Dalem du XVIIe au début du XXe siècle. Etude de démographie historique*, licentiaatsverhandeling, Université de Liège, 1974-1975 (in machineschrift).

Deze 'deïndustrialisatie' zette tamelijk vroeg in, zoals blijkt uit wat Thonnar hierover zegt¹¹⁸: de oude lakencentra 'se présentent comme des localités rurales et, circonstance digne de remarque, une tendance s'y manifeste vers l'accentuation de leur caractère campagnard au détriment de celui, plus composite, qu'elles tendient autrefois de la présence de petites manufactures et de nombreux ateliers de tisserands à la main' (enquête sur les industries à domicile en Belgique, 1904).

Een andere tijdgenoot, Charles Bihot, schrijft in 1913¹¹⁹: 'Comparée à ce qu'elle était au milieu du XIXe siècle, l'extension des industries campagnardes présente des vides immenses. Elles ont, pour ainsi dire, disparu de la région. Le nombre des ateliers ruraux a déchu de plus en plus en vertu de la loi fatale qui attire la main d'oeuvre à l'usine et l'usine à la ville (. . .). La disparition de ces petites fabriques rurales, de ces distributeurs d'ouvrages aux ouvriers en chambre frappa à mort le travail à domicile et le contrecoup de cette crise économique se répercuta d'une façon extraordinaire sur la densité du peuplement'.¹¹⁹

Het zou overdreven zijn te beweren, dat Dalem in het begin van

¹¹⁸ A. Thonnar, *L'industrie du tissage de la laine dans le pays de Verviers et dans le Brabant Wallon*, in *Les industries à domicile en Belgique*, t. 6, Bruxelles, 1904, p. 6.

¹¹⁹ Bihot, *op. cit.*, p. 67-68.

de 20e eeuw een landelijker karakter had dan in het midden van de voorafgaande eeuw, daar immers in plaats van de textielnijverheid de wapensmederij aan huis was gekomen en omdat men een vermindering van het aantal werkenden in de secundaire sektor waarneemt niet ten gunste van de primaire sektor, maar veeleer van de tertiaire (cfr. bijlage).

Toch zijn de boven geciteerde teksten wel degelijk van toepassing op Dalem. Geen enkele geschreven bron maakt ons duidelijk wat zich te Dalem voordeed, toen omstreeks 1890-1895 het laatste weefgetouw kwam stil te liggen. Men mag gerust zeggen, dat het verdwijnen van de eeuwenoude textielarbeid een ernstige crisis heeft veroorzaakt in de dorpsgemeenschap en menselijke drama's in de huishoudens, die van de textiel leefden. Twee mondelinge verklaringen, die we in 1976 te Dalem hebben opgetekend, bevestigen deze veronderstelling.¹²⁰ Volgens de heer Niessen, zoon van een wapensmid en zelf ook wapensmid en kleinzoon van de laatste huiswever, en de heer Martin, oud meester-wapensmid, ondervonden de wevers, die in 1890 nog te Dalem hun beroep uitoefenden, al sedert verschillende jaren toenemende moeilijkheden, toen ze plotseling van de ene op de andere dag bij gebrek aan opdrachten hun werk voorgoed moesten opgeven (1895). Na enkele zeer moeilijke maanden van gedwongen werkloosheid, waardoor hun vrouwen in dagloon moesten gaan werken, werden deze vroegere wevers huiswapensmeden. Ze maakten hun gereedschap zelf en als werkplaats deed meestal een werkbank voor het keukenraam dienst, om zoveel mogelijk licht en warmte te sparen. De wapensmederij was geheel en al afhankelijk van Luik en Herstal. De gegoten stukken metaal, die door een bode bij hen afgeleverd werden, werden door de huisnijveren gepolijst, passend gemaakt en in elkaar gezet. Hierna werden de wapens weer verzameld voor de eindbewerking bij een meester-wapensmid, die ze machinaal bewerkte en die 4 of 5 arbeiders in dienst had.¹²¹ De wapensmederij was een tamelijk bloeiende huisnijverheid tot aan de crisis van 1929.

Volgens de beide geënquêteerden waren de transportmoeilijkheden de oorzaak van de uiteindelijke ondergang van de textielnijverheid te Dalem. Nadat het bedrijf van Rahlenbeck in 1858 in vlammen

¹²⁰ Wij bedanken de heren Niessen en Martin hartelijk voor hun informatie.

¹²¹ Voor de huiswapensmederij zie Alfred André, *L'armurerie liégeoise avant 1914*, in *Le Musée d'Armes. Bulletin trimestriel de l'ASBL 'Les Amis du Musée d'Armes de Liège'*. 4e jaargang, no. 11, maart 1976, p. 10-12 en no. 12, juni 1976, p. 7-12.

was opgegaan, werkten de wevers voor rekening van industriëlen uit Verviers. In het begin werden de weefsels en stoffen naar Verviers gebracht op kruiwagens via de oude weg over Berneau, aldus Niessen. Het gaat om de weg Berneau-Mortroux-Battice-Verviers, waarvan het gedeelte tussen Dalem en Verviers ongeveer 20 kilometer lang was. Men begrijpt, dat bij de opkomst van de spoorweg een dergelijk transportmiddel onherroepelijk moest verdwijnen.

We moeten nog nagaan, of, wat Bihot over de afname van de bevolkingsdichtheid zegt, ook van toepassing is op Dalem. Vooreerst zullen we het antwoord moeten zoeken in de ontwikkeling van het totale bevolkingscijfer van het dorp. Tot 1846 blijft de bevolking groeien: 841 inwoners in 1805, 912 in 1818, 1137 in 1831, 1331 in 1846. Hierna daalt het bevolkingscijfer gestadig en in 1900 heeft het dorp nog 1032 inwoners.¹²²

Welke rol speelt de migratiefactor bij dit ontvolkingsverschijnsel? Tabel 9 toont aan, dat de afname van het aantal inwoners niet toe te schrijven is aan het natuurlijk verloop van de bevolking, omdat het natuurlijk accres, het rekenkundig verschil tussen het jaarlijks aantal geboortes en sterftes, + 490 is; het enige wat dus een rol speelt is de migratiebeweging, waarvan het saldo, het rekenkundig verschil tussen het jaarlijks aantal immigranten en emigranten tussen 1847 en 1900, - 841 is.

Tabel 9. *Overzicht van toe- en afname van de bevolking te Dalem tussen 1847 en 1900*

geboorte	Toename door		overlijden	Afname door		Saldo
	immigratie	totaal		emigratie	totaal	
1888	1876	3764	1398	2717	4115	-351

Als men dit saldo van 351 aftrekt van het bevolkingscijfer van 1846 n.l. 1331, krijgt men voor 1900 een bevolking van 980 zielen.

¹²² A.E.L., *Fonds hollandais*, 3249 (bevolking in 1818); van 1831 tot 1840: *Statistique de la Belgique. Relève décennal 1831-1840. Mouvement de l'état-civil de 1840*, Bruxelles, 1842; voor 1846: A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, bevolkingsregister 1846-56; voor 1900: Archief van het gemeentehuis te Dalem, bevolkingsregister 1891-1900. Cfr. R. Leboutte, *La population de Dalem du XVIIe au début du XXe siècle. Etude de démographie historique*, licentiaatsverhandeling, universiteit van Luik, 1974-1975, machineschrift.

Volgens het bevolkingsregister van 1890-1900 beliep het inwonertal van Dalem in 1900 echter 1023. Het verschil tussen deze twee cijfers is te wijten aan het onnauwkeurig registreren van migranten, een zeer vaak voorkomend verschijnsel.

Uit de ontwikkeling van het migratiesaldo kan men de verslechtering van de economische situatie te Dalem vlak na de crisis van 1846-1847 aflezen. Zie tabel 10. De emigratie verloopt in drie fasen:

- 1) Tussen 1847 en 1861 trokken zoveel mensen uit het dorp weg, dat men gerust kan spreken van een exodus: in 1847-1848 verlieten 173 mensen Dalem; in 1858-1859, 197 en van 1852 tot 1856, 402!
- 2) Vanaf 1861 neemt het aantal emigranten geleidelijk af, maar doordat het aantal immigranten eveneens verminderde, bleef het migratiesaldo negatief.
- 3) Gedurende het laatste decennium van de 19e eeuw was het aantal immigranten bijna even groot als het aantal emigranten.

Tabel 10. *Migratie in relatie tot het beroep (a)*

Jaar	Immigratie			Emigratie			Saldo	
	Textiel	Andere	Totaal	Textiel	Andere	Totaal	Textiel	Totaal
1847-1851	28	146	174	70	249	319	- 42	-145
1852-1856	51	207	258	143	259	402	- 92	-144
1857-1861	18	213	231	147	204	351	-129	-120
1862-1866	5	146	151	60	142	202	- 55	- 51
1867-1871	24	104	128	51	166	217	- 27	- 89
1872-1876	4	145	149	23	187	210	- 19	- 61
1877-1881	0	140	140	25	145	170	- 25	- 30
1882-1886	2	115	117	7	207	214	- 5	- 97
1887-1891	13	122	135	19	203	222	- 6	- 87
1892-1896	3	209	212	17	189	206	- 14	+ 6
1897-1900	2	179	181	11	193	204	- 9	- 23
1847-1900	150	1726	1876	573	2144	2717	-423	-841

(a) Deze cijfers geven niet alleen de personen aan, die werkzaam zijn in de textielnijverheid of in een andere bedrijfstak, zoals boeren, handwerkslui, vrije beroepen etc., maar ook hun huisgenoten, vrouwen en de kinderen en de andere bloedverwanten.

Voor de periode 1882-1886 bijvoorbeeld telt men 3 textielarbeiders die emigreren. Zij zijn vergezeld van 4 gezinsleden.

De voorgaande tabel toont de rol, die de textielnijverheid speelt in de migratiebewegingen. Wat de immigratie betreft, blijkt Dalem geen aantrekkingskracht meer uit te oefenen op de arbeiders. Feitelijk veroorzaakt de depressie in die bedrijfstak een ware aderlating: tussen 1847 en 1861 verlaten 117 textielarbeiders met 253 vrouwen en kinderen het dorp. Zij gaan vooral naar Verviers. Tussen 1847 en 1900 houdt een kwart van de emigratie direct verband met de hachelijke positie, waarin de textielnijverheid verkeerde. Van de 215 textielarbeiders, die tussen 1847 en 1900 zijn geëmigreerd, zijn er 131 naar Verviers vertrokken (61%), 31 naar Luik (14%). De rest verspreidde zich over het Land van Herve.

Het dorp heeft niet het hoofd kunnen bieden aan de groeiende moeilijkheden in de textielnijverheid ten plattelande, ondanks een poging tot omschakeling. Emigratie was derhalve de enige oplossing. Hoe kon dit in Dalem gebeuren?

De oorzaken, die hebben geleid tot het mislukken van de industrialisatie in de regio Dalem, zijn veelvuldig en de gevolgen zijn zo met elkaar verweven, dat het moeilijk is om aan te geven, welke rol ieder van haar afzonderlijk gespeeld heeft. De brand van 1858 is zeker niet de enige oorzaak van de zeer benarde situatie, waarin de textielnijverheid te Dalem verkeerde. Uit de voortdurende vermindering van het aantal arbeiders tussen 1846 en 1866 valt op te maken dat de eerste symptomen van de ondergang zich manifesteren in 1846-1847, dus tijdens de grote Europese economische crisis van de vorige eeuw. Dalem heeft andere moeilijke jaren, met name van 1795 tot 1797 en van 1814 tot 1818 goed doorstaan. Waarom was dan de crisis van 1846-1847 fataal? Het feit, dat de textielnijverheid te Dalem niet van de ene op de andere dag is verdwenen, maar tot 1890 bleef voortbestaan, wijst er op, dat de diepere oorzaak van de moeilijkheden niet van conjuncturele aard was. Ze moet gezocht worden in de structuur van de op het platteland gevestigde industrieën. Men denkt dan met Charles Bihot eerst aan de onweerstaanbare concurrentie van Verviers. Deze stad was immers reeds gedurende de eerste dertig jaar van de 19e eeuw een zeer belangrijk industrieel centrum maar dat belette niet, dat er zich te Dalem een textielnijverheid ontwikkelde. Als Verviers tussen 1835 en 1880 de oorzaak is geweest van de ontvolking van het omringende platteland, dan kwam dat, omdat een toenemende concentratie van mensen en materieel nodig werd. Deze concentratie is vooral in de hand gewerkt door een zeer belangrijke nieuwe ontwikkeling: de spoorweg. Verviers, Pepinster, Ensival en Dolhain

werden reeds in 1842 door een spoorlijn met Luik en de rest van het land verbonden. De regio Dalem kwam daardoor tegelijkertijd in een nog groter isolement terecht.¹²³ Verbetering van het wegennet kon nauwelijks enig soelaas bieden voor de rampzalige gevolgen van de concurrentie van de spoorwegen. Toen de regio Verviers in 1884 een verbinding kreeg met Keulen en Gladbach via Aken, met Frankrijk en het noorden via Luik en met het Groot-hertogdom Luxemburg door de lijn via Gouvy, was Dalem nog lang niet toe aan spoorverbinding.¹²⁴

Conclusie

Toen we met dit artikel begonnen, hebben we ons de vraag gesteld: hoe konden de gevolgen van de industriële revolutie voelbaar zijn in Dalem, een dorp van nauwelijks duizend inwoners? Alvorens hierop een antwoord te geven moeten we ons afvragen of in het geval Dalem wel gesproken kan worden van industriële revolutie. Naar onze mening is dit wel het geval, want het gaat hier wel degelijk om de toepassing van het *factory-system*, waarbij de twee wezenlijke aspecten van de industriële revolutie aanwezig waren:

- a) De concentratie van kapitaal uit verscheiden bronnen door middel van vennootschappen, wat weer de ontwikkeling van boekhouding en bedrijfsadministratie met zich meebracht.
- b) De concentratie van mensen en machines onder één dak. Wat het bedrijf Rahlenbeck aangaat, is die concentratie opmerkelijk, omdat alle fasen in het fabricageproces van laken, inclusief het verven van de wol en het vollen, binnen de muren van de fabriek werden uitgevoerd. De nodige reparaties vinden in de fabriek zelf plaats, zoals blijkt uit de aanwezigheid van een timmerwerkplaats en een smederij.

Bovendien manifesteerde zich onder Christian Wilhelm Rahlenbeck nog een ander aspect van de industriële revolutie: de scheiding tussen de plaats waar de goederen gefabriceerd worden en de plaats waar de administratie en de directie gehuisvest zijn. Rahlenbeck beschikte weliswaar te Dalem over een imposant gebouw, van waaruit het bedrijf werd geleid, maar de beslissingen werden

¹²³ Cfr. E. Nicolat, *Les chemins de fer de l'Etat en Belgique, 1834-1884. Etude historique économique et statistique*, Bruxelles, 1885; V. Lamalle, *Histoire des Chemins de fer belges*, Bruxelles, 1953.

¹²⁴ Institut cartographique militaire, *Carte des chemins de fer de la Belgique au 31 décembre 1884* (échelle 1/600.000), Bruxelles, 1885.

genomen in zijn woonplaats Brussel, waar zich ook de boeken en bescheiden bevonden.

Daar ook oefende hij zijn diplomatieke functie uit. De directeur van de fabriek woonde te Dalem.

Ook al kunnen we in het geval Dalem beslist spreken van industriële revolutie, toch moeten we hierbij enkele kanttekeningen maken. Door de opkomst van de fabriek is het handwerk niet verdwenen noch het thuiswerk. Integendeel, het heeft zelfs niet het aanzicht van het dorp veranderd. Deze symbiose tussen twee wijzen van produceren – de fabriek en het handwerk – schijnt karakteristiek te zijn voor de wolindustrie. Men vindt haar terug te Leeds en H. Heaton spreekt in dit verband van 'Only an Industrial Half – Revolutionary'.¹²⁵

Waarom te Dalem? De Scheiblers hebben het dorp uitgekozen vanwege zijn ligging: het dorp behoorde tot het grondgebied van de Verenigde Provinciën. Anders gezegd, door een samenloop van omstandigheden is Dalem de vestigingsplaats geworden van het bedrijf van Wilhelm Scheibler.

Toch verklaart dit niet alles: de bewoners van Dalem moesten bereid zijn deze fabriek te accepteren. Aan deze voorwaarde werd voldaan, omdat de inwoners van Dalem al lang niet meer van de landbouw alleen leefden. Ook het handwerk speelde er een belangrijke rol. Het is in één woord de samenwerking geweest tussen ondernemende industriëlen en dorpingen, die bereid waren zich aan te passen aan een andere levenswijze, die de industrialisatie van Dalem heeft begunstigd.*

¹²⁵ Herbert Heaton, *The Yorkshire Woollen and Worsted Industries*, 2nd édition. Oxford, 1965, p. 19. R. A. Buchanan, *Industrial Archaeology in Britain*, Penguin Books, 1972, p. 135-136.

* Dit artikel werd vertaald door H. M. Janssen.

Bijlage. Beroepsstructuur te Dalem van 1804 tot 1890

1804.

	Mannen	Vrouwen	Kinderen beneden 15 j.		Totaal
			m.	v.	
A. Totaal					
I	41	9	—	—	50
II	152	169	—	—	321
III	16	9			25
Beroepsklasse onbekend	31	21			52
Actieve bevolking	240	208			448
Niet-actieve bevolking	167	226			393
Totaal	407	434			841
B. Textiel					
Spinners	51	144			195
Wevers	61				61
Kaarders	2				2
Breisters		5			5
Naaisters		19			19
Snijders	3				3
Fabrikanten van serge	4				4
Fabrieksdirecteur	1				1
Boekhouder	1				1
Totaal	123	168			291
C. Wapensmeden	0	0			0

I = primaire sector (boeren, landarbeiders); II = secundaire sector (mijn, metaal, hout, voeding, leder, textiel, bouw); III = tertiaire sector (handel, transport, vrije beroepen, openbare diensten); beroepsklasse onbekend: vaak worden we niet over het beroep geïnformeerd, maar over de sociale status (arbeider, dienstbode, dagloner, leerling etc.). Over het gebruik van beroepsindeling in de historiografie cfr.

Et. Hélin, Cl. Desana, *La démographie historique au L.A.S.L.A.*, in *International Organisation for Ancient Languages by Computers Revue*, no. 4, Liège, 1970, p. 83-101.

Et. Hélin, *Variables démographiques en rapport avec la profession*, in *Annales de Démographie historique*, Paris, 1972, p. 215-220.

W. A. Armstrong, *The use of information about occupation*, in *Nineteenth-century society. Essays in the use of quantitative methods for the Study of social data*, Cambridge, 1972, p. 191-253.

Ph. Pinchenel, *Structures sociales et dépopulation rurale dans les campagnes picardes de 1836 à 1936*, Centre d'études économiques, Paris, 1957.

Opmerking: De personen genoemd onder B en C zijn ook onder A, n.l. bij de totale beroepsbevolking, begrepen.

	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>	<i>Kinderen beneden 15 j.</i>		<i>Totaal</i>
			<i>m.</i>	<i>v.</i>	
A. Totaal					
I	59	14	2	1	76
II	257	88	27	10	382
III	33	12			45
Beroepsklasse onbekend	63	31	2	4	100
Actieve bevolking	412	145	31	15	603
Niet-actieve bevolking	31	278	209	210	728
Totale bevolking	443	423	240	225	1331
B. Textiel					
Woluitpluizer	1				1
Uitpluisters		20			20
Spinners	76				76
Haspelaars	18		7	2	27
Garenwinder	1				1
Kaarders	3	21	1	5	30
Wevers	43				43
Nopsters		18			18
Vollers	1				1
Rouwers	17				17
Scheerders	10		2		12
Ververs	4				4
Persers	0				0
Dradenknopers	4	1	17	3	25
Binders v. kaardebollen	1				1
Sorteerder-stopper		2			2
Werkbazen	5				5
Opzichters in spinnerijen	2				2
Fabrieksdirekteuren	2				2
Machinedrijvers	1				1
Klerken	2				2
Boekhouders	2				2
Lakenkoopman	1				1
Breisters		5			5
Naaisters		17			17
Hoedenmaaksters		2			2
Kleermakers	2				2
Totaal	196	86	27	10	319
C. Wapensmeden	11				11

	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>	<i>Kinderen beneden 15 j.</i>		<i>Totaal</i>
			<i>m.</i>	<i>v.</i>	
A. Totaal					
I	62	12	1	1	76
II	234	85	18	22	359
III	30	11			41
Beroepsklasse onbekend	31	27	1		59
Actieve bevolking	357	135	20	23	535
Niet-actieve bevolking	47	242	159	185	633
Totale bevolking	404	377	179	208	1.168
B. Textiel					
Woluitpluizer	1				1
Uitpluisters		11		2	13
Spinners	48	1			49
Haspelaars	4	1	6	1	12
Kaarders	3	8		5	16
Wevers	50				50
Nopsters	1	17		4	22
Vollers	3				3
Rouwers	19				19
Scheerders	5				5
Ververs	5				5
Persers	4				4
Dradenknopers	7	2	8	1	18
Stopper-sorteerder		8			8
Werkbazen	4				4
Opzichters in spinnerijen	3				3
Direkteuren	2				2
Handschoenmaaksters		6		6	12
Naaisters		13		2	15
Kleermakers	3				3
Hoedenmaaksters		9		1	10
Borduursters		2			2
Machinedrijvers	2				2
Onderhoudsmonteurs	5				5
Lakenkoopman	1				1
Boekhouder	1				1
Fabrieksarbeider	1				1
Totaal	172	78	14	22	286
C. Wapensmeden	19				19

	Mannen	Vrouwen	Kinderen beneden 15 j.		Totaal
			m.	v.	
A. Totaal					
I	61	19			80
II	217	65	9	4	295
III	31	21			52
Beroepsklasse onbekend	11	33		1	45
Actieve bevolking	320	138	9	5	472
Niet-actieve bevolking	42	235	163	155	595
Totale bevolking	362	373	172	160	1.067
B. Textiel					
Woluitpluizer	1				1
Spinners	17	2			19
Haspelaars		5			5
Kaarders		10	1	1	12
Wevers	62	9			71
Nopsters		2			2
Dradenknopers	6		5	1	12
Werklui	2	6		1	9
Opzichters in spinnerij	3				3
Naaisters		13			13
Kleermakers	3		1		4
Hoedenmaaksters		5			5
Breisters		3			3
Onderhoudsmonteurs	2				2
Machinedrijver	1				1
Boekhouder	1				1
Lakenkoopman	1				1
Handelaarster in breiwol		1			1
Totaal	99	56	7	3	165
C. Wapensmeden	72	6	2	1	81

	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>	<i>Kinderen beneden 15 j.</i>		<i>Totaal</i>
			<i>m.</i>	<i>v.</i>	
A. Totaal					
I	49	23	1	1	74
II	221	55	9		285
III	29	26			55
Beroepsklasse onbekend	30	14			44
Actieve bevolking	329	118	10	1	458
Niet-actieve bevolking	29	236	198	177	640
Totale bevolking	358	354	208	178	1.098
B. Textiel					
Spinners	5				5
Kaarder		1			1
Wevers	63	16	4		83
Hoedenmaaksters		4			4
Naaisters		21			21
Snijders	3				3
Onderhoudsmonteurs	3				3
Machinedrijver	1				1
Lakenkooplui	2				2
Wolhandelaarster		1			1
Totaal	77	43	4		124
C. Wapensmeden	103	5	4		112

	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>	<i>Kinderen beneden 15 j.</i>		<i>Totaal</i>
			<i>m.</i>	<i>v.</i>	
A. Totaal					
I	54	17	3		74
II	243	65	10	2	320
III	42	22	1		65
Beroepsklasse onbekend	11	19		3	33
Actieve bevolking	350	123	14	5	492
Niet-actieve bevolking	40	219	149	141	549
Totale bevolking	390	342	163	146	1.041
B. Textiel					
Spinners		1			1
Wevers	54	15	1		70
Ververs	1				1
Breisters		1			1
Hoedenmaaksters		2			2
Naaisters		30		2	32
Kleermakers	4				4
Onderhoudsmonteur	2				2
Lakenhandelaren	3	2			5
Wolhandelaarster		1			1
Totaal	64	52	1	2	119
C. Wapensmeden	142	9	7		158

RELATIE VAN DE KATHOLIEKE SOCIALE BEWEGING IN
DUITSLAND – MET NAME DE VOLKSVEREIN FÜR DAS
KATHOLISCHE DEUTSCHLAND – EN DE KATHOLIEKE
SOCIALE BEWEGING IN BELGIË EN NEDERLAND

door

Drs E. C. M. FLERÉ

Voorlopige bibliografie van Belgische en Nederlandse literatuur

INLEIDING

De Volksverein für das katholische Deutschland werd mede op initiatief van Ludwig Windthorst, de leider van de Centruumpartij in oktober 1890 in het leven geroepen. Hij werd voorzitter van het stichtingsbestuur. Hiervan maakten onder meer ook deel uit Franz Brandts, een textielfabrikant uit Mönchengladbach, de Keulse jurist Carl Trimborn en de priester en Centrumafgevaardigde Franz Hitze. Bij de dood van Windthorst enkele maanden na de oprichting van de Volksverein werd zijn plaats ingenomen door Franz Brandts. Deze industrieel heeft de Volksverein geleid tot 1914. Sinds 1880 was hij voorzitter van het Verband Arbeiterwohl, dat door een groep sociaal voelende ondernemers en politici, waaronder Freiherr Georg von Hertling, was opgericht ter verheffing van de arbeiders op godsdienstig, zedelijk en economisch gebied. Algemeen secretaris van het Verband Arbeiterwohl, dat gevestigd was te Mönchengladbach was Franz Hitze, vice-voorzitter de zojuist genoemde Georg von Hertling.

Het Verband Arbeiterwohl kan worden beschouwd als de voorloper van de Volksverein. Voor nadere informatie over de nauwe relatie tussen beide organisaties zij verwezen naar een bijdrage van Wolfgang Löhr in de Rheinische Vierteljahrsblätter van 1977.¹

De leermeester van bovengenoemden was de algemeen erkende baanbreker van de katholieke sociale beweging in het negentiende eeuwse Duitsland Willem Emmanuel Freiherr von Ketteler, bisschop van Mainz.

De Volksverein had tot doel de bestrijding van de dwalingen en omwentelingen op sociaal gebied en de verdediging van de christelijke ordening der maatschappij. Getracht werd dit doel te bereiken met name door middel van sociale, politieke en godsdienstige vorming, scholing en voorlichting. De Volksverein richtte zich niet alleen tot de arbeiders, maar tot alle groeperingen in de samenleving. Deze vorming en voorlichting geschiedde vanuit de Zentralstelle te Mönchengladbach zowel door de publicatie van talloze tijdschriften, vlugschriften, brochures e.d. als door het organiseren van tal van cursussen. Sinds 1905 beschikte de Volksverein over een eigen uitgeverij.

De Volksverein heeft bestaan tot januari 1934.

¹ Löhr, Wolfgang, 'Arbeiterwohl' Verband Katholischer Industrieller und Arbeiterfreunde; Mitglieder und Mitgliederstruktur des Vereins 1888. In: Rheinische Vierteljahrsblätter 41 (1977), 103-107.

De bibliotheek van de Volksverein is behouden gebleven en bevindt zich nog steeds te Mönchengladbach. De Stadtbibliothek van deze plaats heeft bij gelegenheid van de 84ste Duitse katholiekendag, die in 1974 in Mönchengladbach werd gehouden een bibliografie uitgegeven onder de titel: Der Volksverein für das katholische Deutschland 1890-1933.²

Deze bibliografie werd beschouwd als een eerste stap tot het samenstellen van een bibliografisch handboek van de geschriften van de Volksverein. Getracht werd een zo volledig mogelijk overzicht te geven van de zogenaamde zelfstandige werken van een elftal personen, die gedurende kortere of langere tijd een belangrijke rol hebben gespeeld in de Volksverein, te weten: Franz Brandts, Carl Trimborn, Franz Hitze, August Pieper, Otto Müller, Johannes Giesberts, Heinrich Brauns, Wilhelm Hohn, Joseph Joos, Carl Sonnenschein en Anton Heinen. Van deze personen werden ook biografische gegevens vermeld. Bovendien bevat bedoelde bibliografie werken over hen en over de Volksverein als zodanig.

Op enkele uitzonderingen na betreft het Duitse literatuur. De Volksverein heeft echter ook buiten Duitsland veel invloed uitgeoefend. Herhaaldelijk treft men in de notulenboeken van katholieke sociale organisaties of in de publicaties van leidinggevende personen op katholiek sociaal terrein in Nederland en België verwijzingen aan naar opvattingen die binnen de Volksverein leefden. Een uitvoerig onderzoek naar deze internationale uitwisseling van ideeën is nog niet ingesteld. De hier gepubliceerde bibliografie moge dienen als een eerste handreiking voor een dergelijke studie. Zij bevat alleen Belgische en Nederlandse werken.

Hieronder worden verstaan:

- werken uitgegeven in België of Nederland;
- werken uitgegeven in een ander land en eveneens in België of Nederland;
- werken van Belgische of Nederlandse auteurs verschenen buiten België of Nederland.

Gezocht werd naar vertalingen c.q. bewerkingen der geschriften van personen die direct bij de Volksverein waren betrokken, alsmede naar literatuur over hen en over de Volksverein als zodanig.

Bovendien werden Belgische en Nederlandse werken opgenomen van en over enkele personen, die de denkwereld van de Volksverein

² Schoelen, Georg. Der Volksverein für das katholische Deutschland 1890-1933; eine Bibliographie; mit einer Einl. von Rudolf Morsey und einem Nachlassverzeichnis von Wolfgang Löhr. Mönchengladbach, Stadtbibliothek, 1974. 110 p.

mede hebben gevormd, wier werken bij het ontwikkelings- en vormingswerk van de Volksverein een rol hebben gespeeld, zoals Von Ketteler, Von Hertling en enkele bekende schrijvers in het tijdschrift *Stimmen aus Maria Laach*, te weten: V. Cathrein, A. Lehmkühl, Th. Meyer en de nationaal-econoom H. Pesch.

Opgemerkt kan nog worden, dat de samensteller van de bovenbeschreven bibliografie aan ondergetekende bij een bezoek aan de Stadtbibliothek van Mönchengladbach de namen ter hand heeft gesteld van een aantal personen die betrokken waren bij de Volksverein, maar wier werken niet in de bibliografie in kwestie waren vermeld. Tot nu toe werden – met uitzondering van publicaties van Meffert en Thissen – alleen Belgische of Nederlandse recensies aangetroffen van Duitse geschriften van enkelen van hen.

Besprekingen van Duitse literatuur werden in onze bibliografie niet opgenomen.

De onderhavige bibliografie dient verder te worden aangevuld: vooral met Belgische literatuur, maar ook nog met Nederlandse.

Een aantal weinig toegankelijke tijdschriften kon nog niet worden nagezocht.

Ten aanzien van de indeling van deze bibliografie zij vermeld dat de titels onder de volgende rubrieken werden ondergebracht:

- Von Ketteler
- Windthorst
- Von Hertling
- Arbeiterwohl (enkele titels)
- Volksverein für das katholische Deutschland
- Personen die een rol hebben gespeeld in de Volksverein en die opgenomen zijn in de bibliografie van Mönchengladbach en wel in de daarin gegeven volgorde (zie boven). Hieraan zijn werken van F. Meffert toegevoegd. Een publicatie van Thissen is opgenomen onder Volksverein. . .
- Tenslotte bovengenoemde schrijvers in de *Stimmen aus Maria Laach*.

Van alle personen zijn eerst de vertalingen c.q. bewerkingen in chronologische volgorde weergegeven en vervolgens de werken die geheel of ten dele betrekking hebben op hen.

Ook de werken over de Volksverein als zodanig zijn chronologisch gerangschikt.

Om het gebruik te vergemakkelijken is aan deze bibliografie een alfabetisch auteurs- en persoonsregister toegevoegd.

Ketteler, W. E. von

1. Vrijheid, gezag en kerk; ophelderingen van de groote vraagstukken van den tegenwoordigen tijd; naar het Hoogduitsch. Rijsenburg, Petit, 1862. IX, 257 p.
Oorspr. tit.: Freiheit, Autorität und Kirche (1862).
2. Kan een regtgeloovig christen vrijmetselaar zijn; naar de 5e Duitse uitg. 's-Hertogenbosch, Bogaerts, 1865. VIII, 80 p.
Oorspr. tit.: Kann ein gläubiger Christ Freimaurer sein? (1865).
3. Het vraagstuk der arbeiders en het christendom; naar de 2e Hoogduitsche uitg.
Leiden, Van Leeuwen, 1865. XII, 127 p.
Oorspr. tit.: Die Arbeiterfrage und das Christentum (1864).
4. La loi est-elle la conscience publique? trad. de l'allemand par Gyr.
Bruxelles, 1866. 35 p.
(Association pour la publication des brochures; 11).
5. La question ouvrière et le christianisme; trad. par E. Cloes. Liège, Grandmont Donders, 1869.
6. Het algemeen concilie en zijne beteekenis voor onzen tijd; naar de 3e uitg. 's-Gravenhage, 1870. 183 p. (Katholieke Bibliotheek; 7, bd. 20 dl. 3).
Oorspr. tit.: Das allgemeine Konzil und seine Bedeutung für unsere Zeit (1869).
7. Het vraagstuk der arbeiders en het christendom; 2e uitg.; met een schrijven van L. Windthorst.
Leiden, Van Leeuwen, 1890. XII, 127 p.
8. De arbeidersbeweging en haar streven met betrekking tot godsdienst en zedelijkheid; toespraak gehouden op de Liebfrauenheide bij Offenbach den 25 Juli 1869.
Oldenzaal, Bruggeman, 1896. 32 p.
Oorspr. tit.: Die Arbeiterbewegung und ihr Streben im Verhältnis zu Religion und Sittlichkeit (1869).
9. Redevoeringen, preeken en toespraken; vert. door J. L. M. Waterreus.
Leiden, 'Futura', 1912-1915. 6 dl.
Dl. 1: De sociale vragen.
Dl. 2: Apologetische preeken.
Dl. 3: Het christelijk huisgezin en Maria-preeken.
Dl. 4: Preeken voor advents- en kersttijd.
Dl. 5: Voor den H. Vastentijd.
Dl. 6: Paaschtijd en Pinkstertijd.

Zie ook: Luyk, P. van, Redevoeringen, preeken en toespraken van Mgr. E. W.

- von Ketteler, bisschop van Mainz; vert. door J. L. M. Waterreus. In: Katholiek Sociaal Weekblad; o. red. van P. J. M. Aalberse. Leiden. 'Futura', 14 (1915) 27, 316-318.
10. Kellenäers J. Bzn., A., Het erfdeel van mgr. von Ketteler. In: Katholiek Sociaal Weekblad 4 (1905) 47, 553-555.
- De auteur spreekt hierin o.m. over bovengenoemde rede van mgr. von Ketteler op de Liebfrauenheide, over zijn toespraken tot de katholieken in het Duitse rijk, zijn politiek program van 1871 en de werkzaamheden van zijn volgingen in de Centrumpartij m.b.t. de uitvoering van dit program.
11. Z., J., Een grote bisschop en een miezerige prutelaar [i.e. peuteraar]. In: Katholiek Sociaal Weekblad 6 (1907) 6, 67-69.
Rubr.: Uit Tijdschriften.
- Betreft de brochure van A. Erdmann 'Der Schwindel der klerikalen Arbeiterpolitik', waarin de sociale werkzaamheden van mgr. von Ketteler worden aangevallen.
12. R., Von Ketteler en Lassalle.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 6 (1907) 36, 409-412; 37, 421-424.
Rubr.: Uit Tijdschriften.
- Vergelijking van de houding van bisschop von Ketteler en Lassalle t.o.v. het sociale vraagstuk en van hun denkbeelden m.b.t. de oplossing ervan.
13. Knitel, F., Bisschop von Ketteler.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 7 (1908) 9, 97-101; 10, 109-113.
14. Decurtins, G., Bisschop von Ketteler.
Leiden, 'Futura', 1909. 55 p. (Politieke en Sociale Studiën; uitg. o.t.v. P. J. M. Aalberse; 4e reeks, 4).
- Oorspr. inl. tot de Oeuvres choisies de mgr. Ketteler (1892).
Bevat ook een hoofdstuk over Lassalle.
15. Cosijns, Ketteler.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 9 (1910) 429, 223-224.
16. Bisschop von Ketteler; gedachtenisrede van Frh. von Hertling.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 10 (1911) 51, 602-604; 52, 618-620.
- Rede t.g.v. de 100ste geboortedag van mgr. von Ketteler.
17. Wilhelm Emmanuel von Ketteler; bisschop van Mainz geboren 25 December 1811.
In: De Katholieke Sociale Actie; volkstijdschrift voor het kath. Nederland; orgaan van het Centraal Bureau van de K.S.A. Leiden, 3 (1911) 12, 177-183.
18. Bisschop von Ketteler.
In: Cosijns, Drie sociale levensschetsen: Adolf Kolping, mgr. von Ketteler,

Leo XIII; met een voorrede van H. Heyman.
Gent, Het Volk, 1912. 95 p. (Volksboekeryj). p. 40-69.

19. Bisschop Ketteler.

In: Persijn, J., Dr. Schaepman. Dl. 2. 's-Gravenhage, Roebert, s.a. [1916].
P. 551-555.

Hierin wordt aandacht geschonken aan een artikel in 'De Tijd' d.d. 18 juli 1877 o.d.t. Wilhelm Emanuel Vrijheer von Ketteler, bisschop van Mentz. Dit artikel werd geschreven enkele dagen na de dood van Von Ketteler. Het is gedeeltelijk van de hand van Schaepman, die er o.a. een overzicht in geeft van de werken van Von Ketteler.

Bovendien wordt het artikel van Schaepman besproken, dat verschenen is in Onze Wachter; tijdschrift o. red. van H. J. A. M. Schaepman en W. J. F. Nuyens. Utrecht, Van Rossum, 9 (1879) 10, 255-277 o.d.t. De bisschop van Mentz. Dit bestaat uit vertaalde fragmenten van brieven van en aan Von Ketteler verweven met biografische gegevens.

Tenslotte wordt gewezen op gegevens over Von Ketteler in:

Schaepman, H. J. A. M., Menschen en Boeken. Utrecht, Van Rossum, 1893-1903 en met name in de inleiding van dl. 4, p. XXIV-XXVI.

Zie ook: De Kulturkampf. In: Persijn . . . p. 369-384.

20. Mgr. von Ketteler.

In: De Mijnwerker; orgaan van den Nederl. Roomsche Kath. Mijnwerkersbond. Heerlen, 20 (1927) 27, 3-4.

Overgenomen uit 'Het Centrum'.

Betreeft het congres te Koblenz van de Duitse R.K. Werkliedenverenigingen ter herdenking van het feit dat mgr. von Ketteler 65 jaar eerder de grondslag had gelegd van deze verenigingen.

21. Mgr. von Ketteler.

In: De Mijnwerker 21 (1928) 38, 1; 39, 1; 40, 1; 42, 1 en 2; 43, 1; 45, 1; 48, 1 en 2; 49, 1; 50, 1; 51, 2.

22. Herwig, F., De groote bisschop [uit het Duitsch] ver. door A. Vorstman.

Tilburg, Het Nederlandsche Boekhuis, 1935.

Oorspr. tit.: Der grosze Bischof (1933).

23. Beijersbergen van Henegouwen, Ketteler, Wilhelm Emmanuel.

In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 15, 1936, k. 239.

24. Wilhelm Emmanuel Freiherr von Ketteler.

In: De corporatieve gedachte; bij de katholieke sociologen van de XIXe eeuw; publ. van de Internationale Studiekring voor sociale vraagstukken. Antwerpen enz., Standaard-Boekhandel, 1941. 284 p. P. 113-115. Zie ook: p. 21-27.

25. Monseigneur Guillaume-Emmanuel von Ketteler (1811-1877).

In: Kothen, R., La pensée et l'action sociales des catholiques 1789-1944. Louvain, Warny, 1945. 600 p. (Histoire des théories sociales). P. 178-194.

Zie ook: p. 31.

26. Aubert, R., Monseigneur Ketteler, évêque de Mayence, et les origines du catholicisme social.
In: *Collectanea Mechliniensia* 32 (1947) 5, 534-539.
27. Ketteler, Wilhelm Emmanuel.
In: *Grote Winkler Prins* dl. 11, 1974, p. 33.

Zie verder o.a.
28. Kannengieser, A., *Catholiques Allemands*.
Bruxelles, Société Belge de Librairie, 1892. VII, 383 p. P. 19, 26, 213.
29. Brants, Victor, *Les grandes lignes de l'économie politique*; 3ième éd. Louvain, Peeters, 1901. XX, 615 p.
Met name: *Ecole catholique allemande et autrichienne* p. 608-611.
Speciale aandacht voor mgr. von Ketteler op p. 608-609.
30. Schaepman, H. J. A. M., art. ter verwelkoming van het Katholiek Sociaal Weekblad s. tit.
In: Schaepman, H. J. A. M., *Chronica over Staatskunde en Letteren*. Utrecht, Van Rossum, 3 (1902) 1, 1-7.
Met name p. 5 en 6.
31. Von Hertling over katholieke kerk-hervorming in onzen tijd.
In: *Stemmen onzer eeuw*; *Katholiek Algemeen Weekblad*; o. red. van A. Laudy 2 (1906) 9, 69-70.
32. Hermans, H., *Handboek voor de moderne vakvereeniging; met een voorw. van Alph. Ariëns*. Dl. 1.
Maastricht, Secretariaat van de Arbeid, 1908.
P. 51, 52, 62, 131, 134, 135, 139.
33. De waardigheid van den werkman als mensch.
In: *Het Katholieke Volk*; orgaan van de Roomsch-Katholieke Werklieden-organisaties in Nederland 2 (1911) 87, 1; 88, 1.
Ontleend aan: Mundwiler, J., *Bischof von Ketteler als Vorkämpfer der christlichen Sozialreform* (2. Aufl. 1911).
34. *Gedenkschrift bij gelegenheid van het 50 jarig bestaan der R.K. Werklieden-vereeniging 'St. Paulus', Vaals op Zondag 2 Augustus 1925; 1875-1925*.
Vaals, Bröcheler & Thoma, 1925. 52 p. P. 1.
35. *Het internationaal congres van kath. arbeidersvereenigingen*.
In: *De Mijnwerker* 21 (1928) 29, 2e blad.
36. Aengenent, J. D. J., *Leerboek der sociologie*; opn. bew. door P. J. M. Heskens; 7e herz. en verm. dr.
's-Gravenhage, Roebert, s.a. [1931?]
p. 116, 171.

37. Fallon, V., *Beginnselen der sociale economie*; Ned. bew. door R. Lontie met medew. van L. Grootaers.
Leuven, Museum Lessianum enz., 1934. 565 p.
P. 534, 535.
38. Brys, A., *Maatschappijleer; het sociaal-economisch vraagstuk*;
3e uitg. Antwerpen, Geloofsverdediging, 1937. 58 p.
P. 19.
39. Oirschot, Floridus van, *Beknopte geschiedenis der sociale kwestie; ontstaan en oplossingen*.
Roermond enz., Romen, 1950. 532 p.
Met name dl. III: *De katholieke oplossing der sociale kwestie*.
P. 14, 15, 332-337, 350, 391, 397, 419, 448, 459.
40. Brom, G., *Alfons Ariëns; nieuwe uitg.; met een voorw. van Johannes Kardinaal de Jong*. Utrecht, Het Spectrum, 1950. 697 p.
P. 79, 155, 159, 187v, 196v, 203, 261, 347, 629.
41. Wely, J. van, *Schaepman; levensverhaal*. Antwerpen, Sheed & Ward, 1952. 636 p. P. 206-208, 404, 591.
42. Bruijne, W. de, *Monseigneur Antoine Pottier 1849-1923; een eerste contact met zijn leven en voornaamste geschriften*. Leuven, 1954. 133 p.
Eindverhandeling tot het bekomen van de graad van licentiaat in de sociale en politieke wetenschappen aan de Katholieke Universiteit te Leuven, School voor Politieke en Sociale Wetenschappen . . .
P. 11.
43. Verstraelen, J., *Geschiedenis van de Westeuropese arbeidersbeweging 1789-1914*. Gent, Het Volk, 1954. 290 p.
(*Sociaal-Economische Studiën*; 8).
Met name: *De Duitse katholieken en het arbeidersvraagstuk; Bisschop von Ketteler*. P. 172-175.
44. Colsen, J., *Poels*. Roermond enz., Romen, 1955. 680 p.
P. 317, 449, 647.
45. Rogier, L. J., *Katholieke herleving; geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*. 's-Gravenhage, Pax, s.a. [1956]. 646 p.
P. 192, 291, 300, 310, 316, 323, 329.
46. Gestel, C. van, *Kerk en sociale orde; historische ontwikkeling en leerstellige inhoud van de sociale leer der Kerk*.
Leuven, De Vlaamsche Drukkerij enz., 1956. 386 p.
P. 14, 22, 28, 29-34, 36, 51, 56, 78, 85, 188, 189, 205, 207, 228.
47. Gribling, J. P., J. P. M. [i.e. P. J. M.] *Aalberse 1871-1948*.
Utrecht, De Lanteern, 1961. 551 p.
P. 65, 100, 122.

48. Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in West-Europa 1789-1939; o. red. van S. H. Scholl met medew. van E. Coornaert, A. Gambasin, J. N. Garcia-Nieto e.a.
Brussel, Arbeiderspers, 1961. 549 p.
P. 28, 104, 109, 115, 116, 120, 130, 152, 184, 326, 465.
49. Theunisse, J. G. L., Jan Frederik Vlekke 1849-1903; ethiek en rentabiliteit in een ondernemersleven.
Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1966. XXIII, 405 p.
(Bijdr. tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland; 6).
P. 20, 123, 134, 172, 288, 289, 303, 359.
50. Horn van Nispen, L. C. W. J. M. ten, Jan B. M. van Besouw; een sociaal geïnspireerd ondernemer rond 1900.
Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1971. XXIV, 242 p.
(Bijdr. tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland; 21).
P. 28, 38, 39, 48, 82, 143.
51. Gribling, J. P., Katholieke sociale actie in Europa en in Nederland.
In: Politiek Perspectief; tweemaandelijks tijdschrift van het Centrum voor Staatkundige Vorming, wetenschappelijk instituut voor de Katholieke Volkspartij 4 (1975) 5, 3-29; 6, 12-38.
52. Gribling, J. P., Willem Hubert Nolens 1860-1931; uit het leven van een priester-staatsman.
Assen, Van Gorcum, 1978. XXIV, 377 p.
(Maaslandse Monografieën; 26).
P. 106, 111.

WINDTHORST, LUDWIG 1812-1891

Windthorst, L.

Ketteler, W. E. von, Het vraagstuk der arbeiders en het christendom; 2e uitg.; met een schrijven van L. Windthorst . . . 1890. (7)
P. III en IV.

Aanbevelend schrijven van Windthorst d.d. 30 juni 1890 aan Franz Kirschheim uitgever te Mainz.

53. Lettre de Windthorst.
In: Congrès des Oeuvres Sociales à Liège; 3ième session 7-10 Sept. 1890. Liège, Demarteau, 1890.
Première Partie: Assemblées Générales p. 17-18.

Windthorst.

In: Kannengieser, A., Catholiques Allemands.

Bruxelles, Société Belge de Librairie, 1892. VII, 383 p. (28)
Chap. I, p. 3-48; passim.

54. Woeste, Ch., Windthorst.
In: La Revue Générale. Bruxelles 69, année 35 (1899) 4, 435-463.

55. Lange, L. de, Dr. L. Windthorst.
In: Stemmen onzer eeuw 2 (1906) 1, 3-4.
Rubr.: Katholieke mannen en vrouwen van beteekenis.

56. Bruna, G., Windthorst.
Leiden, 'Futura', 1906. 89 p.
(Politieke Studiën; uitg. o.t.v. P. J. M. Aalberse; 2e reeks, 1).

57. Dr. Ludwig Windthorst.
In: De Katholieke Sociale Actie 4 (1912) 1, 3-7.

Levensschets ontleend aan G. Bruna bij de herdenking van de 100ste geboortedag van Windthorst.

58. Aalberse, P. J. M., Windthorst als sociaal-politicus.
Leiden, 'Futura', 1918. 65 p.
(Politieke en Sociale Studiën; 11e reeks, 1).

59. Brouwer, Parel van Meppen.
In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 17, 1937, k. 499.

Benaming van de Centrumleider L. Windthorst.

60. Houtte, Windthorst, Ludwig.
In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 24, 1938, k. 265, 266.

61. Windthorst, Ludwig.
In: Grote Winkler Prins dl. 20, 1975, p. 179.

Zie verder o.a.

Persijn, J., Dr. Schaepman. Dl. 2 . . . 1916. (19)
De Kulturkampf p. 369-384, met name p. 382.

Kothen, R., La pensée et l'action sociales des catholiques . . . 1945. (25)
P. 195.

Oirschot, Floridus van, Beknopte geschiedenis der sociale kwestie . . . 1950.
(39)
P. 334, 337.

Brom, G., Alfons Ariëns . . . 1950. (40)
P. 42.

Wely, J. van, Schaepman . . . 1952. (41)

P. 172, 202, 207, 208, 226, 369, 404.

Verstraelen, J., Geschiedenis van de Westeuropese arbeidersbeweging . . . 1954. (43)

P. 260, 261.

Gribling, J. P., J. P. M. [i.e. P. J. M.] Aalberse . . . 1961. (47)

P. 20, 45, 62, 63, 114, 115, 126, 190.

Gribling, J. P., Katholieke sociale actie in Europa en in Nederland. In: Politiek Perspectief . . . 1975. (51)

HERTLING, GEORG Frh. von 1843-1919

Hertling, G. von

62. Kapital und Arbeit.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 2 (1903) 35, 397-401; 36, 411-413; 37, 424-426; 39, 448-450; 42, 485-486.

Rubr.: Uit Boeken.

Vert. van de uitvoerige bespreking door Von Hertling van het werk van F. Hitze: 'Kapital und Arbeit und die Reorganisation der Gesellschaft' in zijn 'Aufsätze und Reden social-politischen Inhalts' (1884).

63. Naturrecht en sociale politiek; met een inleidend woord van W. H. Nolens. 's-Hertogenbosch, Katholieke Illustratie, 1905. 134 p.

Oorspr. tit.: Naturrecht und Socialpolitik (1893).

Vlekke, J. F. geeft uitvoerige in het Nederlands vertaalde citaten uit Naturrecht und Socialpolitik in zijn 'Sociale opstellen; eene bloemlezing'; met eene voorrede van J. de Langen-Wendels. Roermond, Van der Marck. 1901. XXII, 86 p.

Hoofdstuk III: Het naturrecht en de sociale wetgeving p. 29-36.

Zie ook: Aalberse, J. C.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 4 (1905) 22, 259-262.

Bespreking van de Nederlandse vert. en de recensie van dit werk in De Gids op Maatschappelijk Gebied 4 (1905) 176 A, 70.

Von Hertling over katholieke kerk-hervorming in onzen tijd.

In: Stemmen onzer eeuw 2 (1906) 9, 69-70. (31)

Resumé van een bijdrage van Von Hertling aan de februari-aflevering van Hochland (1906) o.d.t. Römische Reformgedanken.

64. Recht, staat en maatschappij. Leiden, 'Futura', 1911. 2 dl.
(Politieke en Sociale Studiën; 5e reeks, 4 en 5).
Oorspr. tit.: Recht, Staat und Gesellschaft (1906).
- Bisschop von Ketteler . . .
In: Katholiek Sociaal Weekblad 10 (1911) 51, 602-604; 52, 618-620. (16)
65. Poelhekke, M. A. P. C., Het te-kort der katholieken in de wetenschap.
Nijmegen, Malmberg, 1900. 63 p.
- De auteur geeft in dit werkje een samenvatting in het Nederlands van de brochure van Von Hertling: Das Princip des Katholicismus und die Wissenschaft, grundsätzliche Erörterungen aus Anlász einer Tagesfrage (1899).
66. A[alberse, P. J. M.], Von Hertling Rijkskanselier.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 16 (1917) 45, 460.
Rubr.: Berichten en Mededeelingen.
67. Cosemans, Hertling, Georg.
In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 13, 1936, k. 257.
68. Hertling, Georg.
In: Grote Winkler Prins dl. 9, 1974, p. 351, 352.
- Zie verder o.a.
- Kannengieser, A., Catholiques Allemands . . . 1892. (28)
P. 210, 292.
69. Aalberse, P. J. M., Prof. dr. Franz Hitze.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 2 (1903) 32, 358-362; 39, 451.
70. De tien-urendag; redevoeringen uitgesproken in de Tweede Kamer in Maart 1909 door P. J. M. Aalberse en W. C. J. Passtoors. Leiden, 'Futura', 1909.
51 p.
(Volksbibliotheek; 21).
71. Salsmans, J., Prof. dr. Emiel Vliebergh (1872-1925); biografische aanteeke-
ningen. Leuven, Davidsfonds, 1945. 222 p. (Volgreeks van het Davidsfonds;
329).
P. 49.
- Wely, J. van, Schaepman . . . 1952. (41)
P. 553.
- Gribling, J. P., J. P. M. [i.e. P. J. M.] Aalberse . . . 1961. (47)
P. 103, 104.

Theunisse, J. G. L., Jan Frederik Vlekke . . . 1966. (49)
P. 20, 110, 111, 331.

Gribling, J. P., Katholieke sociale actie in Europa en in Nederland. In: Politiek Perspectief . . . 1975. (51)

Gribling, J. P., Willem Hubert Nolens . . . 1978. (52)
P. 35, 106, 115-118, 344.

ARBEITERWOHL - VERBAND KATHOLISCHER INDUSTRIELLER UND ARBEITERFREUNDE

Société industrielle 'Arbeiterwohl'.
In: Kannengieser, A., Catholiques Allemands . . . 1892. (28)
P. 210-212.

72. Brants, V., Mouvement social et action catholique en Allemagne; vus de l'Assemblée de Bonn, en septembre 1900.
In: La Réforme Sociale; 4ième série 10, année 20 (1900) 1 dec., 815-832; 16 dec., 881-897.

Zie met name de afl. van 1 dec. 1900.

73. Arbeiterwohl.
In: Het Limburgsch Volksblad; orgaan van den R.K. Volksbond Maastricht 3 (1902) 128, 1.

Bericht over de 21ste algemene vergadering (5 en 6 augustus 1902) te Düsseldorf.
Zie ook: 142.

74. De katholieke maatschappelijke werken in Duitschland.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 3 (1904) 138 A, 1-2.

O.a. enkele gegevens over het Verband Arbeiterwohl.
Zie ook: 77.

VOLKSVEREIN FÜR DAS KATHOLISCHE DEUTSCHLAND

Brants, V., Mouvement social et action catholique en Allemagne; vus de l'Assemblée de Bonn, en septembre 1900.
In: La Réforme Sociale; 4ième série 10, année 20 (1900) 1 dec., 815-832; 16 dec., 881-897. (72)

Zie: de paragraaf 'le Volksverein' in de afl. van 1 dec.

75. De sociale actie der Duitsche katholieken.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 1 (1902) 46, 498.
Rubr.: Uit Tijdschriften.

Overgenomen uit 'Vox' in de Residentiebode.

76. Een cursus voor werklieden.
In: Het Limburgsch Volksblad; orgaan van den R.K. Volksbond.
Maastricht, 2 (1902) 117, 1-2.

Betreft de op 21 mei 1902 in het raam van de Volksverein te Mönchengladbach geopende cursus staathuishoudkunde voor werklieden. Gegevens over de aard van de cursus en het studieprogramma.

77. 'Katholieke sociale werkzaamheid in Deutschland.'
In: Het Limburgsch Volksblad 2 (1902) 120, 3.

Bericht over een tentoonstelling in Düsseldorf waar een afdeling gewijd was aan 'Katholische Soziale Vereinshätigkeit'. Zowel het Verband Arbeiterwohl als de Volksverein waren vertegenwoordigd.

78. Katholiekendag te Mannheim; Volksverein.
In: Het Limburgsch Volksblad 3 (1902) 129, 3.

Gegevens over de algemene vergadering van de Volksverein tijdens de betreffende katholiekendag en over de Volksverein als zodanig.

79. Thissen, O., Sociaal politieke brieven uit Deutschland; algemeen overzicht, Gesellschaft für Sociale Reform, Volksverein für das Katholische Deutschland; met een naschrift van P. J. M. Aalberse.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 2 (1903) 5, 51-53.

80. Aalberse, P. J. M., Sociale cursus te Gladbach.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 2 (1903) 30, 341-342.
Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

Uitvoerige informatie over de sociale en apologetische cursus die in 1903 in het raam van de Volksverein te Mönchengladbach zou worden gegeven, naar gegevens ontleend aan de prospectus van de Zentralstelle van de Volksverein te Mönchengladbach.

81. Aalberse, P. J. M., Een Centraal-Bureau voor de Katholieke Actie.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 2 (1903) 20, 229-231.

Aalberse heeft zich persoonlijk op de hoogte gesteld van de organisatie en de werkwijze van de Zentralstelle van de Volksverein te Mönchengladbach, alvorens een centraal bureau op te richten voor de Katholieke Actie in Nederland. Het art. in kwestie bevat gegevens over de Zentralstelle, de Volksverein in het algemeen en over publikaties van de Volksverein.

De katholieke maatschappelijke werken in Deutschland . . .; de Volksvereniging voor het katholieke Duitsland.

In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 3 (1904) 138 A, 1-2. (74)

Overzicht van doeleinden, middelen, organisatie, sociale cursussen, publicaties e.d. van de Volksverein ontleend aan een studie van de algemeen secretaris van de Volksverein dr. A. Pieper en opgesteld door de Courier du Sud-Est van Lyon.

82. De sociale cursussen van den Deutschen Volksverein.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 3 (1904) 158 A.

83. Paus Pius X en de Deutsche Volksverein.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 3 (1904) 22, 263.
Rubr.: Korte Berichten.

Betreft het overhandigen van een geschiedenis van de Volksverein aan de Paus door de voorzitter F. Brandts en de vicevoorzitter C. Trimborn.

Over de Volksverein wordt gezegd dat ze 'vooral door haar Centraal-bureau te M. Gladbach aan onze Katholieke Sociale Actie tot voorbeeld is geweest.'

84. Sociale cursussen.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 3 (1904) 27, 321.
Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

O.a. het programma van sociale cursussen in Mönchengladbach, die vooral bestemd waren voor arbeiders.

85. Katholieke sociale actie . . .; de Deutsche Volksverein.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 3 (1904) 36, 427-428.

Kort verslag van de jaarvergadering van de Volksverein ontleend aan het uitvoerige verslag in De Tijd.

86. Katholieke Sociale Actie.
In: De Volksbode; weekblad voor het Katholiek Vereenigingsleven in de Zuidelijke Provincieën.
Maastricht, 6 (1905) 285, 1.

87. S., De Katholieke Deutsche 'Volksverein'.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 3 (1904) 41, 490.
Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

Beknopt overzicht van de werkzaamheden van de Volksverein 'wier werking den ontwerpers der Katholiek Sociale Actie tot voorbeeld diende en zal blijven dienen, wanneer de werkzaamheden weldra over het geheele land kunnen beginnen'.

88. S., Sociale vacantiecursus in M. Gladbach.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 3 (1904) 43, 515.
Rubr.: Korte Berichten.

Naast cursussen voor werklieden voor het eerst een cursus voor meer ontwikkelden.

89. Aalberse, P. J. M., Volksontwikkeling; toespraak gehouden te Hilversum in de R.K. Debatingclub, tot opening van den socialen cursus door P. J. M. Aalberse [d.d. 17 oct. 1904].
Leiden, 'Futura', s.a. [1904]. 50 p.
(Volksbibliotheek; 1).

Een uitvoerige bespreking van deze rede treft men aan in:

Katholiek Sociaal Weekblad 4 (1905) 14, 164-166 van de hand van Th. H. Huising.

Henri Hermans beveelt de rede in kwestie van 'onze Nederlandsche Dr. Windthorst' aan in de Volksbode 6 (1905) 263, 1.

90. P. F., Sociale leergang in Gladbach.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 5 (1906) 247 A, 141-142.

Bespreking van gehouden voordrachten.

91. Fallon, V., Le Volksverein.
In: Revue Sociale Catholique. Louvain, Université Catholique de Louvain. 10 (1906) 1 février et 1 mars.

92. Prims, F., Ingezonden brief d.d. 20 maart 1907.
In: Bijvoegsel van 'De Gids' van 23 maart 1907.

In deze brief vestigt Prims o.m. de aandacht op publikaties van de Volksverein en op de uitgaven van de door P. J. M. Aalberse opgerichte uitgevermaatschappij 'Futura' te Leiden.

93. Een bericht s. tit.
In: De Gids; Katholiek Sociaal Weekblad voor Vlaamsch België 6 (1907) 287 A, 192.
Rubr.: Boekennieuws.

In dit bericht wordt de aandacht gevraagd voor enkele brochurenreeksen, die De Gids had ontvangen van de Zentralstelle van de Volksverein te Mönchengladbach, te weten de Soziale Volksbibliotheek en de Apologetische Volksbibliotheek. Deze worden ter lezing aanbevolen.

De Gids toonde zich bereid bedoelde brochures aan haar lezers uit te lenen.

94. Prims, F., Werkmanskring, syndicaat & politiek bij de katholieken in Duitschland.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 7 (1908) 325, 112-115; 326, 121-122.

Naar gegevens verstrekt door functionarissen van de Zentralstelle van de Volksverein te Mönchengladbach op verzoek van Prims, die zich 'hunnen-oudleerling' noemt.

95. Prims, F., Eene Belgische sociale week in September.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 7 (1908) 329, 157-160; 330, 171-174.

In verband met een in België te organiseren sociale week wordt o.a. uitvoerig stilgestaan bij de sociale vacantieleergangen die in het raam van de Volksverein te Mönchengladbach werden gegeven.

De inhoud van deze leergangen wordt geïllustreerd aan de hand van een overzicht van de programma's en de betrokken docenten in de jaren 1905 en 1906.

Uit deze Duitse cursussen zijn - aldus Prims - de sociale weken in andere landen (w.o. Nederland) voortgekomen.

'Gladbach is de moeder-week geweest'.

96. N., Tweede sociale cursus voor den middenstand in Duitschland.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 7 (1908) 1, 9.

Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

97. K.S.A. in Duitschland.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 7 (1908) 7, 84.

Rubr.: Korte Berichten.

98. De K.S.A. in Duitschland.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 8 (1909) 26, 311-312.

Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

Ontleend aan 'Het Centrum'. Betreft vooral de relatie Volksverein-Duits Episcopaat.

99. Een politieke week.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 8 (1909) 29, 342.

Bericht over de eerste cursus in staatswetenschappen die te Mönchengladbach zou worden gegeven.

100. Aalberse, [P. J. M.], Een protestantsch oordeel over de K.S.A. in Duitschland en . . . de K.S.A. in Nederland.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 8 (1909) 44, 505-507.

101. S., R., De Duitse Volksverein in 1909.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 8 (1909) 44, 516.

Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

Verslag over de Volksverein uitgebracht bij gelegenheid van de katholieken-dag te Breslau.

102. De Volksverein voor het katholieke Duitschland . . .

In: Het Katholieke Volk; orgaan van de Roomsche-Katholieke Werklieden-organisaties in Nederland 1 (1909/'10) 37, 2.

Rubr.: Katholiek Leven.

Betreft gegevens uit het jaarverslag van de Volksverein.

103. Miss.[iaen], Berth., Wat het congres van Breslau van 1909 voor den 'Volksverein' beteekent.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 9 (1910) 435, 289-290.
104. Prims, F., De sociale weken van 1910.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 9 (1910) 438, 325-326.

Vergelijking van de aard der sociale weken in Duitsland, Frankrijk, België en Nederland.
105. B., A. D., De volkshoogeschool van M. Gladbach.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 9 (1910) 438, 326-328.

Verslag van de cursus volkshuishoudkunde georganiseerd door de Zentralstelle van de Volksverein te Mönchengladbach.
106. B., J. D., Volksontwikkeling in den vreemde en bij ons.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 9 (1910) 440, 349-352.

Met name gegevens over het volksontwikkelingswerk van de Volksverein door middel van talloze soorten van publikaties voor speciale groeperingen uit de bevolking.
De auteur vermeldt een persoonlijk bezoek aan de Zentralstelle van de Volksverein.
107. E., 10e cursus in volkshuishoudkunde te M. Gladbach.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 10 (1911) 14, 165-166.
Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

Gegevens over de toelatingsvoorwaarden, het programma e.d. Er wordt voor gepleit ook in Nederland met dergelijke cursussen te beginnen.
108. De Duitse Volksverein . . .
In: Het Katholieke Volk 2 (1911) 55, 1.
Rubr.: Katholiek Leven.

Vooral gegevens over de groei van het ledental en de verspreiding van geschriften van de Volksverein.
109. Een bericht s. tit. over vacatieverenigingen van de katholieke studenten in Duitschland en het orgaan de „Sozial-Studentische Blätter.”
In: Het Katholieke Volk 2 (1911) 93, 1.
Rubr.: Katholiek Leven.
110. Sociale vacantie-cursus in M. Gladbach.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 10 (1911) 29, 345-346.

Enkele gegevens m.b.t. deze cursus en het program.

111. Tepe, A., Sociale cursussen.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 10 (1911) 39, 457-460; 40, 469-471; 41, 484-486.
- Uitvoerige gegevens over het cursuswezen, zoals dit georganiseerd werd in het raam van de Volksverein en de ontwikkeling ervan, naar informatie van functionarissen van de Zentralstelle te Mönchengladbach.
112. München-Gladbach en de Katholieke Sociale Actie in Nederland.
In: De Maasbode van 14 en 16 oktober 1911.
- Reactie op een door P. J. M. Aalberse geschreven artikel in het Festblatt uitgegeven door de directie van de Kölnische Volkszeitung t.g.v. het vijftigjarig jubileum van deze krant op 1 april 1910.
113. Tepe, A., De 'Volksverein für das katholische Deutschland' en de 'Zentralstelle te München-Gladbach.'
In: Katholiek Sociaal Weekblad 10 (1911) 43, 505-509.
- Reactie op de zojuist genoemde artikelen uit de Maasbode van 14 en 16 oktober 1911.
- Zie ook: het verweer van Aalberse in de Maasbode van 19 oktober 1911 en het commentaar daarop van de redactie van deze krant én het artikel in de Maasbode van 22 oktober 1911 (ochtendblad) o.d.t.: De modernisten en de Volksverein.
- Zie bovendien: het commentaar op het laatstgenoemde art. van Tepe in de Maasbode d.d. 30 oktober 1911 (avondblad) en de reactie van Tepe hierop o.d.t. 'Een dringend verzoek' in: Katholiek Sociaal Weekblad 10 (1911) 44, 524-525.
114. Volksverein.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 10 (1911) 51, 610.
Rubr.: Korte Berichten.
115. De Deutsche Volksverein.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 11 (1912) 20, 238.
Rubr.: Korte Berichten.
116. Centraal bureau voor studenten-actie te M. Gladbach.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 11 (1912) 34, 406.
Rubr.: Korte Berichten.
117. De Volksverein . . .
In: Het Katholieke Volk 3 (1912) 127, 1.
Rubr.: Katholiek Leven.
118. Een model-organisatie is de 'Volksverein für das katholische Deutschland'.
In: Het Katholieke Volk 3 (1912) 140, 1.
Rubr.: Katholiek Leven.

119. De Volksverein (K.S.A. in Deutschland) . . .

In: Het Katholieke Volk 4 (1913) 195, 1.

Rubr.: Katholiek Leven.

De laatstgenoemde drie berichten in Het Katholieke Volk hebben vooral betrekking op de groei van het ledenbestand van de Volksverein, de geschriften van de Volksverein e.d.

120. Robitsch, S. J., Twintig jaren sociale actie der Volksverein für das katholische Deutschland.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 12 (1913) 11, 124-128.

121. Robitsch, [S. J.], Het Sekretariat sozialer Studentenarbeit in M. Gladbach.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 13 (1914) 5, 51-52.

122. Practisch-sociale vacantie cursus te M. Gladbach.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 13 (1914) 28, 332.

Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

Overzicht van het program.

123. Der Volksverein für das Katholische Deutschland in 1914/15.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 15 (1916) 37, 454.

Rubr.: Korte Berichten.

124. Het werk van de Volksverein für das Kath. Deutschland.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 16 (1917) 12, 132.

Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

125. Beijersbergen van Henegouwen, Volksverein für das katholische Deutschland.

In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 23, 1938, k. 622.

Zie verder o.a.

126. I Ve Limburgsche Katholiekendag Sittard 19 mei [1902].

In: Het Limburgsch Volksblad 2 (1902) 115, 1-3.

Als spreker trad o.a. op de heer Sittart uit Aken, een afgevaardigde van de Duitse Centrumpartij.

Hij schonk in zijn rede ook aandacht aan de Volksverein.

127. Ermann, H., Stenografisch verslag der lezing gehouden door den Zeereerw. Pater H. Ermann, S.J., den 16den Februari 1905 in de Stichting de Stuers te Maastricht bij gelegenheid der eerste algemeene vergadering van het Plaatselijk Comité van Katholieke Sociale Actie.

Maastricht, Boosten & Stols, 1905. 39 p.

P. 28, 29.

128. Kardinaal Fischer, aartsbisschop van Keulen.
In: De Katholieke Sociale Actie 4 (1912) 8, 117-119.
P. 118.
129. P[rimis, F.], De inrichting voor katholieke Belgische dokumentatie.
In: Dietsche Warande en Belfort 14 (1913) 12, 401-411.
- In dit art. spreekt Prims ook over het dokumentatiebureau te Gladbach [de Zentralstelle van de Volksverein].
Voor uitvoerige gegevens verwijst hij naar zijn studie: De dokumentatie in den dienst der katholieke zaak.
In: Vragen des Tijds; studiereeks uitg. door de Inrichting voor katholieke Belgische Dokumentatie [bestuurd door F. Prims]. Brussel. Nr. 1.
- Aalberse, P. J. M., Windthorst als sociaal-politicus . . . 1918. (58)
P. 63-65.
130. Pribilla, M., De geestestoestand in Duitsland.
In: Opgang; geill. weekblad voor godsdienst, wetenschap, kunst, staatkunde . . . Amsterdam, Van Munster, 3 (1923), 642-649.
- Salsmans, J., Prof. dr. Emiel Vliebergh . . . 1945. (71)
P. 53, 203.
- Kothen, R., La pensée et l'action sociales des catholiques . . . 1945. (25)
P. 431-434.
- Brom, G., Alfons Ariëns . . . 1950. (40)
P. 180.
- Bruyne, W. de, Monseigneur Antoine Pottier . . . 1954. (42)
P. 32 en 33.
- Colsen, J., Poels . . . 1955. (44)
P. 394.
- Gestel, C. van, Kerk en sociale orde . . . 1956. (46)
P. 33, 34, 79.
- Jostock, P., Duitsland.
In: Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in West-Europa . . . 1961. (48)
P. 118, 121, 129, 130, 137, 148.
- Gribling, J. P., J. P. M. [i.e. P. J. M.] Aalberse . . . 1961. (47)
P. 114, 115.
131. Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in België 1789-1939; o. red. van S. H. Scholl. Brussel, De Arbeiderspers, 1965. 3 dl.
Dl. 2. De Christen-Democratie (1886-1914);

met medew. van G. de Broeck, Th. Luykx, M. Neirynek e.a.
P. 274, 365, 375, 390, 391.
Dl. 3. De Katholieke Arbeidersbeweging (1914-1939);
met medew. van F. Broeckaert, G. de Broeck, Th. Luykx e.a.
P. 242, 306.

Horn van Nispen, L. C. W. J. M. ten, Jan B. M. van Besouw . . . 1971. (50)
P. 46.

Gribling, J. P., Katholieke sociale actie in Europa en in Nederland. In: Poli-
tiek Perspectief . . . 1975. (51)

PERSONEN DIE EEN ROL HEBBEN GESPEELD IN DE VOLKSVEREIN

BRANDTS, FRANZ 1834-1914

Arbeiterwohl.

In: Het Limburgsch Volksblad 3 (1902) 128, 1. (73)

Enkele gegevens over de rede van F. Brandts als voorzitter van het Verband
Arbeiterwohl, op de 21ste algemene vergadering (5 en 6 Augustus 1902) te
Düsseldorf.

Katholiekendag te Mannheim; Volksverein.

In: Het Limburgsch Volksblad 3 (1902) 129, 3. (78)

Enkele gegevens over de rede van F. Brandts als voorzitter van de Volks-
verein.

132. S., Franz Brandts.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 3 (1904) 47, 562-563.

Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

Bericht t.g.v. de 70ste verjaardag van F. Brandts.

Hierin wordt vooral aandacht geschonken aan de betekenis van Brandts voor
de katholieke sociale actie in Duitsland en aan de sociale instellingen in zijn
bedrijf.

133. Kellenaers J. Bzn., A., Modelfabrieken; de sociale instellingen aan de Ned.
Gist- en Spiritusfabriek (van Marken) te Delft, en aan de fabrieken van Carl
Zeiss (Abbe) te Jena en F. Brandts te M. Gladbach. Leiden, 'Futura', 1908.
44 p.

(Volksbibliotheek; 16). Met name p. 35-44.

134. A[alberse, P. J. M.], Twee groote dooden: Albert de Mun en Franz
Brandts.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 13 (1914) 41, 472-473.

Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

Zie verder o.a.

Kannengieser, A., Catholiques Allemands . . . 1892. (28)
P. 210, 270, 272.

Brants, V., Mouvement social et action catholique en Allemagne . . .
In: La Réforme Sociale . . . 1900. (72)

Paus Pius X en de Duitse Volksverein.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 3 (1904) 22, 263. (83)

Hermans, H., Handboek voor de moderne vakvereniging . . . 1908. (32)
P. 178.

De K.S.A. in Deutschland.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 8 (1909) 26, 311-312. (98)

135. Hermans, H., Het grote vraagstuk der bedrijfsorganisatie; uitg. van de Federatie der Diocesane R.K. Volks- en Werkliedenbonden. Den Haag. 71 p.
Overdr. uit: 'Het Roer; maandschrift voor de R.K. Arbeidersbeweging van juli-aug. 1922'.
P. 20, 21.

Brom, G., Alfons Ariëns . . . 1950. (40)
P. 100, 212.

Gestel, C. van, Kerk en sociale orde . . . 1956. (46)
P. 33.

Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in West-Europa . . . 1961.
(48)
P. 111, 118.

TRIMBORN, CARL 1854-1921

Katholiekendag te Mannheim; Volksverein.
In: Het Limburgsch Volksblad 3 (1902) 129, 3. (78)

Gegevens over de redevoering van Trimborn.

136. Zesde Limburgsche Katholiekendag 23 mei 1904.
In: De Volksbode 4 (1904) 215, 1.

Schrijven van het dagelijks bestuur der Limburgsche katholiekendagen aan de katholieken van Limburg ter uitnodiging.

137. Officieel programma van den Limburgschen Katholiekendag te Heerlen op 23 mei 1904.

Spreker op de algemene vergadering o.a. dr. Trimborn uit Keulen.

138. Indrukken uit Heerlen.
In: De Volksbode 4 (1904) 220, 1.

Beschrijving van de redevoering van Trimborn op de zesde Limburgsche Katholiekendag.

Een citaat uit deze redevoering treft men ook aan in:

Morawsky, M., Bij het Meer van Geneve; vertolkt en van aantekeningen voorzien door H. Ermann; 3e herz. uitg.

Oisterwijk, 'Oisterwijk', z.j. (1930). 413 p.

P. 294.

Zie verder o.a.

Paus Pius X en de Deutsche Volksverein. In: Katholiek Sociaal Weekblad 3 (1904) 22, 263. (83)

De tien-urendag . . . 1909. (70)

Salmsmans, J., Prof. dr. Emiel Vliebergh . . . 1945. (71)

P. 49.

Gribling, J. P., J. P. M. [i.e. P. J. M.] Aalberse . . . 1961. (47)

P. 77.

Gribling, J. P., Katholieke sociale actie in Europa en in Nederland. In: Politiek Perspectief . . . 1975. (51)

Gribling, J. P., Willem Hubert Nolens . . . 1978. (52)

P. 257.

HITZE, FRANZ 1851-1921

Hitze, F.

139. La quintessence de la question sociale; op. trad. de l'allemand par J. B. Weyrich. Louvain, Uystpruyst-Dieudonné, 1896. XII, 28 p.

Oorspr. tit.: Die Quintessenz der sozialen Frage (1880).

140. Capital et travail et la réorganisation de la société; éd. française par J. B. Weyrich. Louvain, Uystpruyst, 1898. XIII, 562 p.

Oorspr. tit.: Kapital und Arbeit und die Reorganisation der Gesellschaft (1880).

Zie ook: de vertaling van de uitvoerige bespreking door Von Hertling van dit werk.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 2 (1903) 35, 397 . . . (62)

141. Bescherming tegen overmatigen arbeidstijd (Maximale arbeidsdag).
In: Vlekke, J. F., Sociale opstellen . . . 1901. P. 11-28.
- Vert. van een art. van Hitze in de Staatslexicon der Görres-Gesellschaft, dl. 1, 1901 (?) p. 298 e.v.
142. De ontwikkeling van den arbeider; vert. door Z. en G. B.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 2 (1903) 39, 450-451; 40, 461-462; 41, 472-473.
Rubr.: Schetsen voor sociale voordrachten.
- Vertaling van de redevoering van Hitze bij gelegenheid van de 21ste algemene vergadering van het Verband Arbeiterwohl te Düsseldorf in augustus 1902.
- Zie ook: Arbeiterwohl. In: Het Limburgsch Volksblad 3 (1902) 128, 1. (73)
143. De gevolgen der sociale politiek; de 'wetenschappelijke' methode van Prof. dr. Bernhard; [vert. door] L. en S. J. R.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 12 (1913) 12, 139-141; 13, 148-149; 15, 173-175.
Rubr.: Uit Tijdschriften.
- Reactie van Hitze op het werk van Bernhard 'Unerwünschte Folgen der deutschen Sozialpolitik' in de Kölnische Volkszeitung d.d. 2 februari 1913, nr. 97.
144. Prof. Dr. Bernhard en de Duitse sociale wetgeving; met een inl. door Robitsch.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 12 (1913) 23, 268-272.
Rubr.: Uit Tijdschriften.
- Oorspr. tit.: Die staatliche Genehmigung privater Betriebe im Lichte der Kritik des Herrn Prof. Dr. Bernhard.
- Overgenomen uit: Soziale Kultur 33 (1913) 3, 134 e.v.
- L'Abbé Hitze et la législation protectrice des ouvriers en Allemagne.
In: Kannengieser, A., Catholiques Allemands . . . 1892. (28)
Chap. VI, p. 291-316; passim.
- Aalberse, P. J. M., Prof. dr. Franz Hitze.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 2 (1903) 32, 358-362; 39, 451. (69)
Rubr.: Berichten en Mededeelingen.
- Aalberse schenkt speciale aandacht aan Hitze i.v.m. diens 25-jarig priesterfeest.
De levensbijzonderheden ontleende hij vooral aan artikelen die waren verschenen in de Kölnische Volkszeitung (Wochenausgabe) d.d. 30 juli 1903 resp. in de Westdeutsche Arbeiterzeitung van 25 Juli 1903.
145. Hitze, Franz.
In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 13, 1936, k. 386.

Franz Hítze.

In: De corporatieve gedachte; bij de katholieke sociologen van de XIXe eeuw . . . 1941. (24)
P. 118-121.

Zie verder o.a.

146. Brants, V., Les associations ouvrières en Allemagne.
In: La Revue Générale. Bruxelles, Société Belge de Librairie, 69, année 35 (1899) 3, 397-413.
- Brants, V., Les grandes lignes de l'économie politique . . . 1901. (29) P. 609, 610.
- Hermans, H., Handboek voor de moderne vakvereniging . . . 1908. (32)
P. 86, 160, 165, 178, 207.
- Hermans, H., Het grote vraagstuk der bedrijfsorganisatie . . . 1922. (135)
Met name p. 21, 61-63.
- Salsmans, J., Prof. dr. Emiel Vliebergh . . . 1945. (71)
P. 49.
- Kothen, R., La pensée et l'action sociales des catholiques . . . 1945. (25)
P. 200.
- Brom, G., Alfons Ariëns . . . 1950. (40)
P. 42, 100, 180, 362.
- Wely, J. van, Schaepman . . . 1952. (41)
P. 405.
- Gestel, C. van, Kerk en sociale orde . . . 1956. (46)
P. 34, 76, 78, 79.
- Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in West-Europa . . . 1961. (48)
P. 109, 116, 118, 119, 129, 133.
- Gribling, J. P., J. P. M. [i.e. P. J. M.] Aalberse . . . 1961. (47)
P. 141, 144, 154.
- Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in België . . . 1965. (131)
Dl. 2, p. 301.
- Theunisse, J. G. L., Jan Frederik Vlekke . . . 1966. (49)
P. 20, 109, 110, 116, 134, 172, 288, 289, 293, 359.
- Horn van Nispen, L. C. W. J. M. ten, Jan B. M. van Besouw . . . 1971. (50)
P. 39, 88, 143, 182.

Gribling, J. P., Katholieke sociale actie in Europa en in Nederland.
In: Politiek Perspectief . . . 1975. (51)

Gribling, J. P., Willem Hubert Nolens . . . 1978. (52)
P. 82, 99, 106, 116, 252, 326.

PIEPER, AUGUST 1866-1942

Pieper, A.

147. Christelijke sociale politiek.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 4 (1905) 1, 5-7.

Rubr.: Uit Tijdschriften.

Oorspr. tit.: Leitgedanken der christlichen Sozialpolitik.

Overgenomen uit: Arbeiterwohl 24 (1904) 10/12, 293-299.

148. La réglementation du travail à domicile en Allemagne.

Louvain, s.a. (1910) 15 p.

149. Uit den vreemde.

In: Het Limburgsch Volksblad 2 (1902) 120, 2.

Bericht over het op 15 juni 1902 te Krefeld gehouden congres van afgevaardigden van alle arbeidersverenigingen in het aartsdiocees Keulen, dat geopend werd door de voorzitter dr. A. Pieper.

Katholiekendag te Mannheim; Volksverein.

In: Het Limburgsch Volksblad 3 (1902) 129, 3. (78)

Verslag over de Volksverein door A. Pieper.

P., F., Sociale leergang in Gladbach.

In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 5 (1906) 247 A, 141-142. (90)

Bespreking van gehouden voordrachten o.a. van A. Pieper.

Prims, F., Eene Belgische sociale week in September.

In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 7 (1908) 329, 157-160 . . . (95)
P. 158, 159.

Miss.[iaen], Berth., Wat het congres van Breslau van 1909 voor den 'Volksverein' beteekent.

In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 9 (1910) 435, 289-290. (103)

O.a. enkele gegevens over een rede van Pieper tijdens genoemd congres.

150. Twee miljoen katholieken georganiseerd.
In: Het Katholieke Volk 3 (1912) 134, 2.
Rubr.: Katholiek Leven.

Weergave van gedeelten der feestrede gehouden door Pieper te Dortmund bij het bondsfeest van katholieke verenigingen in Duitsland.

151. Borret, Pieper, August.
In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 19, 1937, k. 746.

Zie verder o.a.

Aalberse, P. J. M., Een Centraal Bureau voor de Katholieke Actie. In: Katholiek Sociaal Weekblad 2 (1903) 20, 229-231. (81)

Robitsch, S. J., Twintig jaren sociale actie der Volksverein für das katholische Deutschland.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 12 (1913) 11, 124-128. (120)

Salsmans, J., Prof. dr. Emiel Vliebergh . . . 1945. (71)
P. 53, 203.

Salsmans vermeldt o.a. een schrijven van A. Pieper aan kan. Luytgaerens als secretaris van de Boerenbond te Leuven, waarin hij de deelname van de Volksverein betuigt bij het overlijden van Vliebergh.

Brom, Alfons Ariëns . . . 1950. (40)
P. 100, 180.

Colsen, J., Poels . . . 1955. (44)
P. 449, 633.

Gestel, C. van, Kerk en sociale orde . . . 1956. (46)
P. 79.

Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in West-Europa . . . 1961. (48)
P. 129, 130, 134.

Gribling, J. P., J. P. M. [i.e. P. J. M.] Aalberse . . . 1961. (47)
P. 114, 144.

Theunisse, J. G. L., Jan Frederik Vlekke . . . 1966. (49)
P. 201, 203, 207.

Gribling, J. P., Katholieke sociale actie in Europa en in Nederland. In: Politiek Perspectief . . . 1975. (51)

Gribling, J. P., Willem Hubert Nolens . . . 1978. (52)
P. 257.

MÜLLER, OTTO 1870-1944

Uit den vreemde.

In: Het Limburgsch Volksblad 2 (1902) 120, 2. (149)

Enkele gegevens over de rede van dr. Müller tijdens het congres te Krefeld op 15 juni 1902 van alle arbeidersverenigingen in het aartsdioeces Keulen.

P., F., Sociale leergang in Gladbach.

In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 5 (1906) 247 A, 141-142. (90)

Bespreking van gehouden voordrachten o.a. van dr. Müller.

Prims, F., Eene Belgische sociale week in September.

In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 7 (1908) 329, 157-160 . . . (95)

P. 158, 159.

Zie verder o.a.

Colsen, J., Poels . . . 1955. (44)

P. 449, 531, 633.

Jostock, P., Duitsland.

In: Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in West-Europa . . . 1961. (48)

P. 117, 130, 134, 145, 148, 149, 153.

Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in België . . . 1965. (131)

Dl. III, p. 389.

GIESBERTS, JOHANNES 1865-1938

Giesberts, J.

152. De tactiek van het socialisme en onze verdediging; voordracht te houden in arbeidersverenigingen, vrede's, sociale studiekringen van patronaten, enz. opgesteld door Giesberts.

In: De Gids; Katholiek Sociaal Weekblad voor Vlaamsch België 6 (1907) 271 A, 62-64.

Rubr.: Materiaal voor voordrachten.

De Gids had deze voordrachtsschets ontvangen van Giesberts met een uitvoerige Duitse bibliografie.

153. De christelijke vakorganisatie in de arbeidersbeweging, in de sociaal-economie, en in het openbare leven; rede gehouden op het VIe congres der Christelijke Vakorganisaties te Breslau.

Enschede, Van den Broek & Adolfs, z.j. (1908). 54 p.

Oorspr. tit.: Die christlichen Gewerkschaften in der Arbeiterbewegung, der

Volkswirtschaft und im öffentlichen Leben; Vortrag gehalten auf dem VI. Kongresz der christlichen Gewerkschaften in Breslau (1907).

De Nederlandse vertaling werd besproken en aanbevolen in De Gids op Maatschappelijk Gebied 7 (1908) 340, 299.

Zie ook: Zielemans, Chr., De Giesbertsche brochure.

In: De Mijnwerker; orgaan van den Algemeenen Bond van Kristelijke Mijnwerkers in Nederland 2 (1908) 14, 2-3. Rubr.: Lezen.

'Eene aanprijzing van dit boekje achten wij - aldus Zielemans - werkelijk overbodig, want de naam van den schrijver, die ook voor onze Limburgsche mijnwerkers geen onbekende verschijning meer is, zegt reeds genoeg . . .'

154. Stemmen uit Zürich.

In: De Mijnwerker 2 (1908) 21, 2-3.

O.a. uitspraken van Giesberts tijdens het eerste internationaal congres van christelijke vakverenigingen te Zürich.

155. Vr., Chr. J., De Duitse invaliditeitsverzekering.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 14 (1915) 39, 465.

Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

Ontleend aan een studie van Giesberts.

156. S., Johann Giesberts.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 4 (1905) 41, 490.

Rubr.: Berichten en Mededeelingen.

Aalberse, P. J. M., Volksonwikkeling . . . 1904. (89)

P. 48-49.

Prims, Fl., Eene Belgische sociale week in September.

In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 7 (1908) 329, 157-160 . . . (95).

P. 158.

Gedenkschrift bij gelegenheid van het 50 jarig bestaan der R.K. Werkliedenvereniging 'St. Paulus', Vaals . . . 1925. (34)

Hierin wordt een toespraak van Giesberts vermeld d.d. 22 april 1900 als bijzondere gebeurtenis in het bestaan van de betreffende werkliedenvereniging.

157. Beschrijving van een bezoek van Giesberts aan Heerlen, waar hij op 20 december 1903 als spreker optrad voor de leden van de R.K. Mijnwerkersvereniging.

In: De Christelijke Mijnwerker 19 (1926) 23, 3.

Rubr.: 'Wat vroeger in de Mijnstreek was'.

Zie verder o.a.

- Brom, G., Alfons Ariëns . . . 1950. (40)
P. 180.
158. Dieteren, Remigius, Mens en mijn; een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond. Heerlen. Utrecht, Lumax, 1953. 342 p.
P. 31, 39, 40.
- Colsen, J., Poels . . . 1955. (44)
P. 329.
- Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in West-Europa . . . 1961. (48)
P. 130, 134, 135, 496.
- Gribling, J. P., Willem Hubert Nolens . . . 1978. (52)
P. 82, 99.

BRAUNS, HEINRICH 1868-1939

159. Bericht van een bezoek van Brauns aan Heerlen op 17 december 1905 waar hij als spreker optrad in een openbare vergadering van katholieke mijnwerkers. In: De Christelijke Mijnwerker; orgaan van den Alg. Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland 9 (1926) 36, 3-4.
Rubr.: 'Wat vroeger in de Mijnstreek was'.
160. Nolens, W. H., Herinneringen en wenschen.
In: Jubileum-uitgave [van de] Ned. R.K. Mijnwerkersbond ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van den Ned. R.K. Mijnwerkersbond benevens Verslag over de jaren 1926-1927. Heerlen, Limburgsch Dagblad, 1928. P. 11-14.
- Nolens merkt hierin o.a. het volgende op: 'Ik zocht voorlichting bij de Zentral-stelle te Gladbach en op raad van den lateren, thans afgetreden Minister van Arbeid in het Duitsche Rijk, Dr. Brauns, die mij in 1901 te Rolduc bezocht, trok ik er op uit om in de verschillende mijngemeenten tot het oprichten van Katholieke Mijnwerkersverenigingen te geraken' . . . p. 11.
161. Dr. Brauns in St. Ingbert.
In: De Mijnwerker; orgaan van den Ned. R.K. Mijnwerkersbond 22 (1929) 34, 2.
- Betreft rede van Brauns in de Feshalle St. Ingbert te Saarbrücken t.g.v. het vijfentwintig jarig bestaan van de Christelijke Mijnwerkersbond.
- Prims, Fl., Eene Belgische sociale week in September.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 7 (1908) 329, 157-160 . . . (95)
P. 158, 159.

Zie verder o.a.

K.S.A. in Duitschland.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 7 (1908) 7, 84. (97)

Tepe, A., Sociale cursussen.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 10 (1911) 39, 457 . . . (111)

Brom, G., Alfons Ariëns . . . 1950. (40)

P. 180.

Dieteren, Remigius, Mens en mijn . . . 1953. (158)

P. 20, 31.

Colsen, J., Poels . . . 1955. (44)

P. 267, 274, 329, 360, 361, 363, 449, 534, 554.

Gribling, J. P., Katholieke sociale actie in Europa en in Nederland.

In: Politiek Perspectief . . . 1975. (51)

Gribling, J. P., Willem Hubert Nolens . . . 1978. (52)

P. 82-83, 99, 116, 297, 326, 332.

HOHN, WILHELM 1871-1954

P., F., Sociale leergang in Gladbach.

In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 5 (1906) 247 A, 141, 142. (90)

Bespreking van gehouden voordrachten o.a. van Hohn.

Prims, F., Eene Belgische sociale week in September.

In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 7 (1908) 329, 157-160 . . . (95)
P. 158, 159.

K.S.A. in Duitschland.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 7 (1908) 7, 84. (97)

JOOS, JOSEPH 1878-1965

162. Joos, J., De katholieke standsorganisatiegedachte; verslag op de Internationale Conferentie voor de Organisatie van den Katholieken Arbeidersstand, te Antwerpen, 20-22/7/1924; [uit het Duits] vert. door R. Carels.

In: De Gids op Maatschappelijk Gebied; gewijd aan Sociale Studiën en Documentatie 20 (1925) 1, 8-10.

De corporatieve gedachte bij de katholieke sociologen van de XIXde eeuw. Dl. II. Duitse auteurs bew. door J. Joos . . . 1941. P. 101-126. (24)

163. Cosemans, Joos, Joseph.
In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 14, 1936, k. 658.
- Colsen, J., Poels . . . 1955. (44)
Passim.
- Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in West-Europa . . . 1961.
(48)
P. 130, 131, 153, 516, 518.
- Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in België . . . 1965. (131)
Dl. III, p. 380, 388-390.

SONNENSCHHEIN, CARL 1876-1929

164. Het Gladbacher Sekretariaat voor Sociale Studentenkringen.
In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 7 (1908) 330, 177.
Rubr.: Berichten en Mededeelingen.
- Aanhaling van een schrijven van dr. Sonnenschein aan De Gids op Maatschappelijk Gebied naar aanleiding van een bespreking in dit tijdschrift van zijn werk: Kann der moderne Student sozial arbeiten? M. Gladbach, Volksvereins Verlag, 1908. Zie: De Gids . . . 7 (1908) 325, 118. Rubr.: Boekennieuws. Aan de bespreking in kwestie was een oproep toegevoegd aan de Leuvense studenten kennis te nemen van dit werk en zich te oriënteren in Mönchengladbach. Sonnenschein verklaarde zich in zijn schrijven gaarne bereid alle aanvragen uit Belgische studentenkringen te beantwoorden.
165. Sonnenschein, C., De evangeliën der Zondagen; uit het Duitsch door Franciscus. Rijswijk, Kruisvaarders van St. Jan, 1932. 222 p.
Oorspr. tit.: Sonntagsevangelien; Erklärungen (1928).
166. Schous, M., Dr. Carl Sonnenschein; een greep uit zijn sociale hervormingsideeën, neergelegd in zijn Notizen en redevoeringen.
Amsterdam, R.K. Boekcentrale, z.j. [1933]. 64 p.
167. Dr. Carl Sonnenschein; groot apostel van Berlijn.
In: De Mijnwerker; orgaan van den Ned. R.K. Mijnwerkersbond 23 (1930) 40, 1; 41, 1; 42, 1; 43, 1; 45, 1; 46, 1; 47, 1; 48, 1; 49, 1.
- Biografie gedeeltelijk gebaseerd op het werk van C. Hoeber 'Dr. Carl Sonnenschein; der Studentenföhner und Groszstadtseelsorger'.
Berlin, Germania, 1930. 166 p.
168. Gorris, Sonnenschein, Carl.
In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 21, 1938, k. 719.

169. Sonnenschein, Carl.
In: Grote Winkler Prins dl. 17, 1975, p. 540.

Zie verder o.a.

K.S.A. in Duitsland.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 7 (1908) 7, 84. (97)

Tepe, A., Sociale cursussen.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 10 (1911) 39, 457 . . . (111)

Robitsch, S. J., Het Sekretariat Sozialer Studentenarbeit in M. Gladbach. In:
Katholiek Sociaal Weekblad 13 (1914) 5, 51-52. (121)

Kothen, R., La pensée et l'action sociales des catholiques . . . 1945. (25)
P. 434.

Brom, G., Alfons Ariëns . . . 1950. (40)
P. 539.

Oirschot, Floridus van, Beknopte geschiedenis der sociale kwestie . . . 1950. (39)
P. 419.

Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in West-Europa . . . 1961. (48)
P. 517.

Honderdvijftig jaar katholieke arbeidersbeweging in België . . . 1965. (131)
Dl. 3, p. 289.

HEINEN, ANTON 1869-1934

Heinen, A.

170. De kunst om volkslezingen te houden; brief aan een jongen adviseur van een
arbeidersvereniging; vert. door S.J.R.

In: Katholiek Sociaal Weekblad 12 (1913) 9, 102-103; 10, 115-117.

Rubr.: Uit Tijdschriften.

Oorspr. tit.: Die Kunst des volkstümlichen Vortrags; Brief an einen jungen
Arbeitervereinspräses.

Overgenomen uit: Präsidies-Korrespondenz; unter Mitw. von Präsidies hrsg.
von A. Pieper. M. Gladbach, 25 (1912) 5/6, 210-219.

171. Hoe komen wij tot volksgemeenschap? Voor Nederland bew. door Henri Her-
mans. Eindhoven, Lecturis, z.j. [1926]. 93 p.

Oorspr. tit.: Wie gelangen wir zur Volksgemeinschaft? (1922).

De Nederlandse bewerking werd besproken in: *Leering en Leiding* 1 (1926), 551-552. Aan deze bespreking zijn ook enkele biografische gegevens van Heinen toegevoegd.

172. *Levensopgang van het Christenmeisje; naar het Duitsch door P. D. Eindhoven, Lecturis, 1926.*
Oorspr. tit.: *Lebensführung; eine Anleitung zur Selbsterziehung für die weibliche Jugend* (1918).

Zie verder o.a.

Hermans, H., *Het groote vraagstuk der bedrijfsorganisatie . . . 1922.* (135)
P. 9-11.

Hierin geeft Hermans een vertaling van een citaat door A. Pieper uit Heiners *Heimatgrüssen an unseren Krieger* in zijn werk: *Der Sinn der Standes- und Jugendvereine als Lebensgemeinschaften.* M. Gladbach, Volksvereins Verlag, 1922.

MEFFERT, FRANZ

Meffert, F.

173. *De sociaal-democratie tegenover godsdienst, christendom en Katholieke Kerk.* Leiden, 'Futura', 1907. 76 p.
(*Sociale Studiën*; uitg. o.t.v. P. J. M. Aalberse; 3e reeks, 1).
174. *De socialistische toekomststaat.*
In: *Katholiek Sociaal Weekblad* 9 (1910) 16, 188-190; 17, 198-201; 18, 209-211; 19, 221-222; 20, 235-238.
Rubr.: *Uit Tijdschriften.*
175. Robitsch, S. J., *Kommunistische leeringen in de oude kerk.*
In: *Katholiek Sociaal Weekblad* 22 (1923) 38, 295-298; 40, 311-315; 41, 321-323; 43, 336-338.

Hierin treft men veel citaten aan van: Meffert, F., *Der Kommunismus Jesu und der Kirchenväter.* M. Gladbach, 1922.

Aanhalingen uit deze artikelenreeks in het *Katholiek Sociaal Weekblad* komen voor in: Bilt, van de, *Onthullingen voor den katholieken mijnwerker*; het bewijs geleverd dat het niet in strijd is met het geloof lid te zijn van de moderne vakorganisatie. Heerlen, Alg. Ned. Mijnwerkersbond, z.j. 31 p. Met name p. 8, 9, 10.

Prims, Fl., *Eene Belgische sociale week in September.*

In: *De Gids op Maatschappelijk Gebied* 7 (1908) 329, 157-160 . . . (95)
P. 158.

SCHRIJVERS IN DE STIMMEN AUS MARIA LAACH

CATHREIN S.J., VICTOR 1845-1931

Cathrein, V.

176. Le socialisme; ses principes fondamentaux et son impossibilité pratique; trad. de l'allemand d'après la 4ième éd.; avec un avant-propos par Olivier Feron. Bruxelles, Société Belge de Librairie. 1891. X, 272 p.
Oorspr. tit.: Der Sozialismus, eine Untersuchung seiner Grundlagen und Durchführbarkeit (1890).
177. Het socialismus; zijne gronden onderzocht en zijne onmogelijkheid bewezen; uit het Hoogduitsch vert. door Ernest Soens. Leuven, Peeters, 1892. 124 p.
178. La propriété foncière privée et ses adversaires ou le socialisme agraire de E. de Laveye et de Henry George; op. trad. de l'allemand par C. Fritsch. Louvain, Uystpruyst-Dieudonné, 1894. 76 p.
179. La propriété privée et ses adversaires.
In: Sept études sur la question sociale; trad. de l'allemand des 'Stimmen aus Maria Laach' par C. Fritsch.
Louvain, Uystpruyst-Dieudonné, 1896. 76 p.
(Première série, 5).
180. Wie heeft redding te verwachten van de sociaal-democraten?
naar V. Cathrein door H.J.W.; 2e dr. 's-Hertogenbosch, Katholieke Illustratie, 1903. 16 p.
181. Het socialisme. Leiden, 'Futura', 1905. XII, 338 p.
182. Het vrouwenvraagstuk. Leiden, 'Futura', 1907. 196 p.
Oorspr. tit.: Die Frauenfrage (1901).
183. Moraal-philosophie; bew. naar het Hoogduitsch door J. Nouwens. Leiden, 'Futura', 1911.
184. De grondbegrippen van het strafrecht. Leiden, 'Futura', 1914-1915.
2 dl. (Politieke en Sociale Studiën; 8ste reeks, 1 en 2).
Dl. I. Strafrecht en vrije wil. 1914.
Dl. II. Misdaad en straf. 1915.
Oorspr. tit.: Die Grundbegriffe des Strafrechts (1905).
185. Het socialisme; 3e opn. herz. en bijgew. dr.
Leiden, 'Futura', 1915. 2 dl.
Dl. I. Begrip en geschiedenis van het socialisme.
Dl. II. Stelsel van het socialisme.
186. Socialisme en christendom of mag een katholiek socialist zijn?
Voor Nederland bew. door Jos Krijn. Amsterdam, R.K. Boek-Centrale. 1919.
56 p.

Oorspr. tit.: Sozialdemokratie und Christentum oder darf ein Katholik Sozialdemokrat sein? (1919).

187. De wetenschappelijke grondslagen van het moderne socialisme; uitg. van de Federatie der diocesane R.K. Volks- en Werkliedenbonden in Nederland, Den Haag. Heerlen, Corten, s.a. 24 p.
188. Aalberse, P. J. M., Victor Cathrein S.J.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 24 (1925) 19, 217-218.
Beschouwing t.g.v. de 80ste verjaardag van V. Cathrein.
189. Cathrein, Victor.
In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 7, 1934, k. 149.
190. Cathrein, Victor.
In: Winkler Prins Encyclopaedie; 6e geh. herz. dr.
dl. 5, 1949, p. 602.

LEHMKUHL S.J., AUGUST 1834-1918

Lehmkuhl, A.

191. De la légitimité et de l'illégitimité des grèves; rapport.
In: Congrès des Oeuvres Sociales a Liège . . . 1890.
2ième section: Conventions internationales sur le régime du travail, p. 11-19;
discussie p. 140-157.
192. Le mal social et l'influence de l'Eglise; op. trad. de l'allemand par C. Fritsch.
Louvain, Uystpruyst-Dieudonné, 1894. 64 p.
Oorspr. tit.: Die soziale Not und der kirchliche Einflusz (1892).
Uitvoeringe in het Nederlands vertaalde citaten van dit werk geeft Vlekke in
zijn 'Sociale Opstellen' . . . 1901.
Met name p. 61-63.
193. La question sociale et l'intervention de l'Etat; op. trad. de l'allemand par
C. Fritsch. Louvain, Uystpruyst-Dieudonné, 1895. 56 p.
Oorspr. tit.: Die soziale Frage und die staatliche Gewalt (1892).
194. Le contrat entre patrons et ouvriers et les grèves.
In: Sept études sur la question sociale . . . 1896. VIII, 47 p.
(Première série, 2).
Oorspr. tit.: Arbeitsvertrag und Streik (1889).
195. La réglementation internationale de la question sociale.
In: Sept études sur la question sociale . . . 1896. 32 p. (Première série, 7).
Oorspr. tit.: Internationale Regelung der sozialen Frage (1893).

196. De staat en de sociale quaestie; vert. uit het Duitsch.
Leiden, 'Futura', 1906. 95 p.
(Politieke Studiën; uitg. o.t.v. P. J. M. Aalberse; 1ste reeks, 5).
197. Heymeijer, Lehmkuhl, August.
In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 16, 1936, k. 264.
198. Lehmkuhl, August.
In: Winkler Prins Encyclopaedie; 6e geh. nieuwe dr.
dl. 12, 1951, p. 632.

MEYER S.J., THEODOR 1821-1913

Meyer, Th.

199. La question ouvrière ou les principes fondamentaux de la sociologie chrétienne.
In: Sept études sur la question sociale . . . 1896. XII, 100 p.
(Première série, 1).
200. De christelijk-ethische sociale beginselen en het arbeidersvraagstuk. Leiden, 'Futura', 1915. 2 dl.
(Politieke en Sociale Studiën; 8ste reeks, 4 en 5).
Dl. I. Individu en maatschappij.
Dl. II. Huisgezin en eigendomsrecht.
201. Meyer, Theodor.
In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 17, 1937, k. 586.

PESCH S.J., HEINRICH 1854-1926

Pesch, H.

202. De sociale nood en zijne oorzaken; in 't Nederlandsch vert. door A. F. van Beurden. Roermond, Van der Marck, 1891. 37 p.
203. Le libéralisme, le socialisme et la sociologie chrétienne; trad. de l'allemand par C. Fritsch. Louvain, Uystpruyst, 1897. 136 p.
I. La notion chrétienne de l'état.
II. L'Etat et l'économie politique.
Oorspr. tit.: Liberalismus, Sozialismus und Christliche Gesellschaftsordnung.
204. Liberalisme en socialisme; met een inl. van J. Nouwens.
Leiden, 'Futura', 1905. 64 p. (Sociale Studiën; 1ste reeks, 3)
205. Solidarisme of de grondslagen der volkshuishoudkunde; sociale economie; met eene inl. van Joh. C. Aalberse. Leiden, 'Futura', 1907.
76 p. (Sociale Studiën; 3e reeks, 2).

206. De katholiek in de wereld. Leiden, 'Futura', 1908.
207. Het kerkelijk gezag en de oeconomische organisatie.
In: De Mijnwerker 2 (1908) 22, 2; 23, 1-2; 24, 1-2.
Oorspr. tit.: Kirchliche Autorität und wirtschaftliche Organisation.
In: Stimmen aus Maria Laach (1908) 75, 410-424.
208. Pater Pesch's artikel.
In: De Mijnwerker 2 (1908) 23, 2; 24, 2-3; 25, 1.
209. Schrijven van Pater Pesch aan de redactie van De Mijnwerker d.d. 27 November 1908 en nota's van de redactie.
In: De Mijnwerker 2 (1908) 25, 1-2; 26, 1.
210. Liberalisme, socialisme en katholieke staats- en maatschappijleer: vrij bew. naar H. Pesch door P. J. M. Aalberse. Leiden, 'Futura', 1908-1918. Dl. 1.
Dl. I. Katholieke staats- en maatschappijleer.
Boek I. Grondslagen der katholieke staats- en maatschappijleer. 1908.
Boek II. Vrijheidssysteem of sociale ordening? 1909.
Boek III. Vrijheidssysteem en sociale ordening in de geschiedenis. 1911.
Boek IV. Het eigendomsrecht. 1918.
211. Opkomst, bloei en verval der gilden; naar H. Pesch door P. J. M. Aalberse. Leiden, 'Futura', 1912. 110 p.
212. De volkshuishoudkunde der toekomst; vert. door F.W.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 16 (1917) 17, 179-181; 18, 188-190; 19, 198-200; 20, 210-211; 21, 217-219.
Rubr.: Uit Tijdschriften.
Oorspr. tit.: Die Volkswirtschaft der Zukunft.
In: Stimmen der Zeit (v.v. Stimmen aus Maria Laach) (1917) 92, 495-518.
213. Economische harmonieën; vert. door F.W.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 16 (1917) 36, 370-371; 37, 379-380; 38, 388-390; 39, 396-399.
Rubr.: Uit Tijdschriften.
Oorspr. tit.: Volkswirtschaftliche Harmonien.
In: Stimmen der Zeit (1917) 92, 654-679.
214. De ware weg tot oplossing van het maatschappelijk vraagstuk; vert. door L.H.
In: Katholiek Sociaal Weekblad 20 (1921) 21, 164-166; 22, 174-175; 23, 180-182; 24, 190-192; 25, 196-198; 26, 204-205.
Rubr.: Uit Tijdschriften.
Oorspr. tit.: Der richtige Weg zur Lösung der sozialen Frage.
In: Soziale Arbeit im neuen Deutschland; Festschrift zum siebzigsten Geburtstage von Franz Hitze. M. Gladbach, Volksvereins-Verlag, 1921. P. 38-60.
215. Bevolking en bevolkingsvraagstukken; vrij naar H. Pesch door J. Kerkvliet Asz. Leiden, 'Futura', 1923. 3 dl.
(Politieke en Sociale Studiën; 12e reeks, 4-6).

- Dl. I. Algemeene vraagstukken.
 Dl. II. Het bevolkingsbeginsel van Th. R. Malthus.
 Dl. III. Bijzondere vraagstukken.

216. Sociaal-democratie en anarchisme; bew. door P. J. M. Aalberse.
 's-Gravenhage, Roebert, 1926. 100 p.
217. Ethiek en volkshuishoudkunde; vert. door S. J. Robitsch.
 Eindhoven, Lecturis, 1928. 237 p.
 Oorspr. tit.: Ethik und Volkswirtschaft (1918).
218. Prims, F., Het organicisme van Heinrich Pesch.
 In: De Gids op Maatschappelijk Gebied 19 (1924), 509-511.
 Verslagnota voor het Vlaamsch Economisch Congres.
219. Aalberse, P. J. M., Heinrich Pesch S.J.; de man en zijn werk.
 In: Katholiek Sociaal Weekblad 25 (1926) 15, 201-203; 16, 217-219.

Art. n.a.v. het overlijden van H. Pesch.

Aalberse spreekt hierin o.a. over zijn persoonlijke kontakten met Pesch. Ook maakt hij gewag van diens vriendschappelijke relaties met belangrijke figuren uit de Volksverein zoals Brandts, Trimborn, Hitze en Pieper.

Hij schenkt o.a. aandacht aan de belangrijke werkzaamheden van Pesch voor de Stimmen aus Maria Laach resp. de Stimmen der Zeit. De levensbijzonderheden heeft Aalberse in hoofdzaak ontleend aan een auto-biografie van Pesch, die verschenen is in: Die Volkswirtschaftslehre der Gegenwart in Selbstdarstellungen; hrsg. von F. Meiner. Leipzig, Meiner, 1924. P. 190-208.

220. Pater Heinrich Pesch S.J. en zijn standaardwerk [Lehrbuch der National-
 ökonomie].
 In: Leering en Leiding 1 (1926), 183-184.
221. Borret, Pesch, H.
 In: De Katholieke Encyclopaedie dl. 19, 1937, k. 655-656.

Heinrich Pesch S.J.

In: De corporatieve gedachte; bij de katholieke sociologen van de XIXe eeuw
 ... 1941. (24)
 P. 124-126.

222. Pesch, Heinrich.
 In: Winkler Prins Encyclopaedie; 6e geh. nieuwe dr.
 Dl. 15. 1952. p. 321.

AUTEURS- EN PERSOONSREGISTER

- Aalberse, J. C. : 63, 205
 Aalberse, P. J. M. : 9, 14, 47, 56, 58, 66, 69, 70, 79, 80, 81, 89, 92, 100,
 112, 113, 134, 173, 188, 196, 210, 211, 215, 216, 219

Aengenent, J. D. J.	: 36
Ariëns, A.	: 32, 40
Aubert, R.	: 26
B., A. D.	: 105
B., G.	: 142
B., J. D.	: 106
Bernhard	: 143, 144
Besouw, J. B. M. van	: 50
Beurden, A. F. van	: 202
Beijersbergen van Henegouwen	: 23, 125
Bilt, van de	: 175
Borret	: 151, 221
Brandts, F.	: 28, 32, 40, 46, 48, 72, 73, 78, 83, 98, 132-135, 219
Brants, V.	: 29, 72, 146
Brauns, H.	: 40, 44, 51, 52, 95, 97, 111, 158-161
Broeck, G. de	: 131
Broeckaert, F.	: 131
Brom, G.	: 40
Brouwer	: 59
Bruna, G.	: 56, 57
Bruijne, W. de	: 42
Brys, A.	: 38
Carels, R.	: 162
Cathrein, V.	: 176-190
Cloes, E.	: 5
Colsen, J.	: 44
Coornaert, E.	: 48
Cosemans	: 67, 163
Cosijns	: 15, 18
D., P.	: 172
Decurtins, G.	: 14
Dieteren, Remigius	: 158
E.	: 107
Erdmann, A.	: 11
Ermann, H.	: 127, 138
Fallon, V.	: 37, 91
Feron, O.	: 176
Fischer, A.	: 98, 128
Franciscus	: 165
Fritsch, C.	: 178, 179, 192-195, 199, 203
Gambasin, A.	: 48
Garcia-Nieto, J. N.	: 48
George, H.	: 178
Gestel, C. van	: 46
Giesberts, J.	: 34, 40, 44, 48, 52, 89, 95, 152-158
Gorris	: 168
Gribling, J. P.	: 47, 51, 52
Grootaers, L.	: 37
Gyr	: 4

H., L.	: 214
Heinen, A.	: 135, 170-172
Hermans, H.	: 32, 89, 135, 171
Hertling, G. von	: 16, 28, 31, 41, 47, 49, 51, 52, 62-71
Herwig, F.	: 22
Heskes, P. J. M.	: 36
Heyman, H.	: 18
Heymeijer	: 197
Hitze, F.	: 24, 25, 28, 29, 32, 40, 41, 46-52, 62, 69, 71, 73, 131, 135, 139-146, 214, 219
Hoeber, C.	: 167
Hohn, W.	: 90, 95, 97
Horn van Nispen, L. C. W. J. M. ten	: 50
Houtte	: 60
Huising, Th. H.	: 89
Jong, Johannes de	: 40
Joos, J.	: 24, 44, 48, 131, 162, 163
Jostock, P.	: 48
Kannengieser, A.	: 28
Kellenaers J. Bzn., A.	: 10, 133
Kerkvliet Asz., J.	: zie Aalberse P. J. M. (215)
Ketteler, W. E. von	: 1-52
Kirschheim, F.	: 7
Knitel, F.	: 13
Kolping, A.	: 18
Kothen, R.	: 25
Krijn, J.	: 186
L.	: 143
Lange, L. de	: 55
Langen-Wendels, J. de	: 63
Lassalle, F.	: 12, 14
Laudy, A.	: 31
Laveleye, E. de	: 178
Lehmkuhl, A.	: 191-198
Leo XIII	: 18
Lontie, R.	: 37
Luyk, P. van	: 9
Luykx, Th.	: 131
Luytgaerens	: 71
Malthus, Th. R.	: 215
Marken, van	: 133
Meffert, F.	: 95, 173-175
Meiner, F.	: 219
Meyer, Th.	: 199-201
Missiaen, Berth.	: 103
Morawsky, M.	: 138
Müller, O.	: 44, 48, 90, 95, 131, 149
Mun, Albert de	: 134
Mundwiler, J.	: 33
N.	: 96

Neiryneck, M.	: 131
Nolens, W. H.	: 52, 63, 160
Nouwens, J.	: 183, 204
Nuyens, W. J. F.	: 19
Oirschot, Floridus van	: 39
P., F.	: 90
Passtoors, W. C. J.	: 70
Persijn, J.	: 19
Pesch, H.	: 202-222
Pieper, A.	: 40, 44, 46-49, 51, 52, 71, 74, 78, 81, 82, 90, 95, 103, 120, 135, 147-151, 170, 219
Pius X	: 83
Poelhekke, M. L. P. C.	: 65
Poels, H. A.	: 44
Pottier, A.	: 42
Pribilla, M.	: 130
Prims, F.	: 92, 94, 95, 104, 129, 218
R.	: 12
Robitsch, S. J.	: 120, 121, 143, 144, 170, 175, 217
Rogier, L. J.	: 45
S.	: 87, 88, 132, 156
S., R.	: 101
Salsmans, J.	: 71
Schaepman, H. J. A. M.	: 19, 30, 41
Scholl, S. H.	: 48, 131
Schous, M.	: 166
Sittart	: 126
Soens, E.	: 177
Sonnenschein, C.	: 25, 39, 40, 48, 97, 111, 121, 131, 164-169
Tepe, A.	: 111, 113
Theunisse, J. G. L.	: 49
Thissen, O.	: 79
Trimborn, C.	: 47, 51, 52, 70, 71, 78, 83, 136-138, 219
Vr., Chr. J.	: 155
Verstraelen, J.	: 43
Vlekke, J. F.	: 49, 63, 141, 192
Vliebergh, E.	: 71
Vorstman, A.	: 22
W., F.	: 212, 213
W., H. J.	: 180
Waterreus, J. L. M.	: 9
Wely, J. van	: 41
Weyrich, J. B.	: 139, 140
Windthorst, L.	: 7, 19, 25, 28, 39, 40, 41, 43, 47, 51, 53-61
Woeste, Ch.	: 54
Z.	: 142
Z., J.	: 11
Zeiss (Abbe) C.	: 133
Zielemans, Chr.	: 153

JAARVERSLAG 1978

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

INLEIDING

In het begin van het jaar 1978 werd ons Bestuur aangenaam verrast door enkele opmerkingen van de Minister van Wetenschapsbeleid in zijn aan de Staten-Generaal uitgebrachte Vervolgnota Wetenschapsbudget 1978. Namens de regering sprak hij daarin zijn waardering uit voor de rol die het Sociaal Historisch Centrum vervulde bij het tot stand brengen van internationale samenwerking bij het historisch onderzoek.

De Minister doelde daarbij in eerste instantie op een inmiddels afgeronde studie over de opbrengsten in de akkerbouw. Op instigatie van Prof. Le Roy Ladurie van het Collège de France in Parijs werd onder leiding van de Leuvense hoogleraar Dr H. van der Wee meegewerkt aan een mondiaal project, waarbij aan de hand van de opbrengsten van tienden de evolutie van de produktiviteit in de landbouw werd gemeten. Het aandeel van het Sociaal Historisch Centrum was daarin van betekenis, omdat de series der rekeningen van het Sint Servaaskapittel te Maastricht, van de Proosdij Meerssen en van de Abdij van Sint-Truiden, die daarvoor werden benut, toevallig behoorden tot de langste en meest omvangrijke bronnencollecties van West-Europa. Uitsluitend in Limburg bleken dertiende eeuwse gegevens aanwezig te zijn, die vergelijkbaar waren met bronnen uit latere tijd. De samenwerking tussen historici uit België en Duitsland en de medewerkers van het Sociaal Historisch Centrum bleef gelukkig niet beperkt tot dit ene onderzoekproject. Al in 1977 werden met Luikse historici de mogelijkheden onderzocht om de kennis van de ontwikkeling van de textielnijverheid in Eifel, Ardennen en Zuid-Limburg in de 17e eeuw door gezamenlijke inspanning te verdiepen. Dankzij deze samenwerking kwamen inderdaad talrijke innovaties in de textielnijverheid aan het licht.

Veel verder strekt een aantal andere afspraken omtrent samenwerking bij het onderzoek. Zij hebben betrekking op de monetaire kant van de economische geschiedenis. Gedurende de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd tot aan de Franse Revolutie was het geldstelsel erg gecompliceerd. Men kende destijds een onderscheid tussen reken- en tekenmunten, waardoor een ondoorzichtigheid van de financiële bescheiden ontstond. Bovendien was het muntrecht sterk gedecentraliseerd en waren er tegelijk talloze munten in omloop. De omrekening geeft steeds grote moeilijkheden, vooral omdat de voorkeur van de handelaren voor bepaalde munten al op korte termijn sterk kon veranderen. Tenslotte was de verhouding tussen goud en zilver allermintst stabiel. Bij elke munthervorming werd zij gewijzigd. Maar ook tussen het ene gebied en het andere bestonden vaak verschillen in de goud-zilver pariteit. De wet van Gresham werkte in alle hevigheid: het slechte geld verdreef voortdurend het goede. Elke economisch-historicus krijgt te maken met bronnen, die zonder gedegen kennis van de geldverhoudingen in het geheel niet te benutten zijn.

Het ontbreekt echter te enen male aan studies, die de monetaire veranderingen duidelijk weergeven. Er is dringend behoefte aan omrekeningstabellen en analyses van de monetaire ontwikkeling. Dergelijke studies dienen een betrekkelijk groot gebied te beslaan. Dit is een taak, die de mogelijkheden van één instituut te boven gaat. Indien meer wetenschappelijke instellingen zich met deze materie gaan bezig houden, is het noodzakelijk dat zij dezelfde methoden gebruiken opdat de resultaten vergelijkbaar zijn. Dit heeft er toe geleid dat tussen vertegenwoordigers van de universiteiten van Leuven en Trier en ons instituut afspraken gemaakt zijn over gezamenlijke verwerking van de gegevens over de muntverhoudingen in het Rijnland, Limburg en Brabant.

De hierboven geschetste activiteiten en afspraken garanderen dat gedurende een vijftal jaren bij verschillende projecten ervaring opgedaan wordt met internationale samenwerking bij het historisch onderzoek. Ons bestuur zou echter te kort schieten wanneer het de samenwerking over de grenzen heen zou beperken tot alleen het onderzoek. Wij zijn er steeds van uitgegaan dat wetenschappelijk onderzoek weinig effectief is, wanneer niet tevens gezorgd wordt voor brede verspreiding van de resultaten van dat onderzoek. Internationalisering van het ene houdt automatisch in, dat ook naar bredere samenwerking op het andere terrein moet worden gezocht. Het is dan ook bijzonder verheugend dat ook de publikaties, die

mede onder auspiciën van het Centrum worden uitgegeven, in toenemende mate over de grenzen heen reiken. Vooral de Maastrandse Monografieën konden hun verspreidingsgebied naar het buitenland uitbreiden. Er werd een redelijk aantal intekenaren in Belgisch Limburg gevonden. Er is uitzicht op een continu aanbod van manuscripten vanuit België in de komende jaren. Ter begeleiding van deze samenwerking trad de ere-gouverneur van Limburg (België) Dr L. Roppe toe tot de redactie. Dit alles biedt een perspectief voor een gerichte en geïnstitutionaliseerde samenwerking met een gezonde financiële basis.

In de laatste dagen van 1978 heeft Drs J. F. R. Philips ontslag gevraagd als directeur van het Sociaal Historisch Centrum. Het bestuur heeft hem dit ontslag met ingang van 16 februari 1979 op de meest eervolle wijze verleend met oprechte dank voor de vele en veelzijdige door hem aan ons instituut verleende diensten. Op het moment, dat Drs Philips zijn functie neerlegde, was hij precies 25 jaar als directeur in dienst van het Sociaal Historisch Centrum. Gedurende deze tijd heeft hij op uitstekende wijze ons instituut uitgebouwd. Door zijn toedoen is het Sociaal Historisch Centrum uitgegroeid tot een algemeen erkende instelling.

Hij heeft met inzet van al zijn krachten de Limburgse sociaal-economische geschiedenis bevorderd en gestimuleerd. De vele door hemzelf verzorgde publicaties over dit aspect van de Limburgse geschiedenis leveren daarvoor een indrukwekkend bewijs. Ook nam hij het initiatief tot de reeks 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg', waarvan hij 23 delen redigeerde en stond hij aan de wieg van de reeks Maastrandse Monografieën, waarvan hij de eerste secretaris was. Onder zijn stimulerende leiding verschenen in deze reeks meer dan dertig belangwekkende werken over de Limburgse geschiedenis.

Een massaal bezochte receptie bij zijn afscheid legde getuigenis af van de betekenis van zijn werk en van de vele goede contacten die hij voor het Sociaal Historisch Centrum wist te leggen.

Om zich in de toekomst geheel te kunnen wijden aan historisch onderzoekwerk binnen het kader van het Sociaal Historisch Centrum en aan de voltooiing van zijn proefschrift over de geschiedenis van de gezondheidszorg in Limburg heeft de heer Philips mede op medisch advies thans zijn functie als directeur neergelegd. Ons bestuur is er zeker van dat de toch al omvangrijke bibliografie van zijn publicaties in de komende jaren nog aanmerkelijk zal groeien.

Het aantal mutaties in het Bestuur was in 1978 zeer beperkt.

Een interne reorganisatie bij het E.T.I.L. leidde er toe, dat Drs J. H. M. Wilbers de wens te kennen gaf af te treden als lid van het Algemeen Bestuur en het Dagelijks Bestuur. De bestuurlijke vertegenwoordiging van het Economisch Technologisch Instituut Limburg bestond sinds 1949.

Nu het nodig werd het aantal bestuurslidmaatschappen dat namens het E.T.I.L. werd vervuld, te verminderen, heeft de Raad van Bestuur van het E.T.I.L. gemeend, dat voortzetting van een vertegenwoordiging van het E.T.I.L. in het bestuur van het S.H.C. niet meer nodig was. Ons bestuur hecht er aan de heer Wilbers hartelijk dank te zeggen voor het vele dat hij voor het Sociaal Historisch Centrum heeft gedaan. Wij zijn bijzonder verheugd dat de hartelijke samenwerking, die in de loop der jaren tussen E.T.I.L. en S.H.C. is gegroeid, kan worden voortgezet.

Het Dagelijks Bestuur vergaderde op 22 maart, 20 april, 8 mei, 11 augustus, 14 september en 28 december 1978. Het Algemeen Bestuur kwam op 8 mei 1978 bijeen. Op maandag 6 november 1978 had het Dagelijks Bestuur nog een ontmoeting met de Commissaris der Koningin in de Provincie Limburg, Dr J. Kremers. Tijdens deze laatste ontmoeting zette het dagelijks bestuur tegenover de hoogste gezagdrager in Limburg de financiële problemen van het Centrum uiteen. Tevens werd gesproken over de noodzaak de onderzoektaak van het Centrum te verdiepen. Ook de mogelijkheden van samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg werd doorgesproken. Het Algemeen Bestuur behandelde op 8 mei de jaarstukken en sprak aan de hand van de meerjarenraming 1979-1983 over de meest wenselijke toekomstige ontwikkeling van het Sociaal Historisch Centrum.

Tijdens de vergaderingen van het dagelijks bestuur werd behalve over de hierboven genoemde onderwerpen uitvoerig gesproken over de organisatiestructuur van het Sociaal Historisch Centrum. De groei van de collecties, de werkzaamheden en de dienstverlening hadden de laatste jaren reeds geleid tot een groeiende verzelfstandiging van de afdelingen archief, bibliotheek en onderzoek. De specifieke en vaak technische problemen waarmee het personeel van bibliotheek en archief te maken heeft, impliceerden dat het nemen van heel wat beslissingen aan de hoofden van deze afdelin-

gen moest worden overgelaten. Het dagelijks bestuur heeft gemeend dat deze situatie vertaald moest worden in een aangepast organisatieschema en nieuwe functiebeschrijvingen. In samenspraak met de betreffende personeelsleden is de actualisering van de interne organisatie van het S.H.C. begin 1979 voltooid.

Intensieve contacten werden onderhouden met Gedeputeerde Staten en vertegenwoordigers van de beide andere grote subsidiënten, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en de gemeente Maastricht. De contacten tussen voorzitter, secretaris en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

BUREAU

De personeelssituatie onderging in 1978 slechts bescheiden verbeteringen. De sterke groei van de werkzaamheden heeft in de zeventiger jaren tot een zodanige belasting van de personeelsleden geleid, dat gesproken moet worden van een ernstig tekort aan mankracht. De huidige bezuinigingen bij de overheid laten niet toe tot uitbreiding van het personeel over te gaan. Alleen via interne reorganisatie en het aantrekken van tijdelijk personeel via werkgelegenheidsbevorderende maatregelen kan soelaas worden gevonden. Van beide mogelijkheden is in 1978 dankbaar gebruik gemaakt. Het systeem van roulerend toezicht in de leeszaal, waarbij de ambtenaren en ambtenaressen van bibliotheek en archief beurtelings de bezoekers met raad en daad terzijde stonden, is verlaten omdat het personeel te veel belast werd.

Na een inwerkperiode heeft de heer J. Luijten thans de dienstverlening en het toezicht in de studiezaal op zich genomen. Zijn taak bij de archiefordening kan voor een deel via tijdelijk personeel worden opgevangen. De bibliotheek kreeg hulp van Mej. M. Geuskens. Zij kon na voltooiing van haar studie aan de bibliotheekacademie voor de tijd van één jaar als bibliotheekassistente in dienst worden genomen. De spanningen bij het secretariaat werden zoveel mogelijk bestreden via krachten aangetrokken in het kader van de Interimmaatregel Jeugdige Werklozen.

Per 1 mei 1978 trad de heer W. A. A. Mes in dienst van het Sociaal Historisch Centrum als hoofd van de afdeling archief. Door zijn benoeming werd voorzien in de vacature ontstaan door het ontslag

dat zijn voorganger Drs Th. P. M. Huijs met ingang van 1 januari 1978 vroeg.

Gedurende het gehele verslagjaar heeft de adjunct-directeur de directiewerkzaamheden waargenomen. Medio december verzocht Drs J. F. R. Philips ontslag uit zijn functie als directeur. Het bestuur heeft hem dit ontslag met ingang van 16 februari 1979 op de meest eervolle wijze verleend.

Per 31 december 1978 was de personeelssamenstelling als volgt:

Drs J. F. R. Philips, directeur

Drs J. C. G. M. Jansen, hoofd onderzoek, tevens adjunct-directeur

Mevr. M. C. Mommers-Bakker, secretaresse

Mej. Drs E. C. M. Fleré, hoofd bibliotheek

Dr Remigius Dieteren OFM, bibliotheek

Mevr. H. H. M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek

W. A. A. Mes, hoofd archief

M. I. M. A. Wijnen, archief

In het kader van arbeidsbevorderende maatregelen waren bij het Sociaal Historisch Centrum gedurende het verslagjaar enige tijd werkzaam de dames A. G. P. Duykaerts (secretariaat), M. H. H. E. Geuskens (bibliotheek), E. M. Schilder, A. E. M. J. Theunisz en F. A. J. M. Verstraelen (allen secretariaat) en de heren W. L. J. Koumans, E. L. H. G. Smeets en E. B. Stalder (allen algemene dienst). De bedoeling van deze plaatsingen is de betrokkenen ervaring te laten opdoen, zodat zij op de arbeidsmarkt meer weerbaar zijn. In sommige gevallen kon dit worden bevorderd door de tijdelijke werknemers passende cursussen te laten volgen. In dit verband is het verheugend dat vier van de bovengenoemden tijdens of onmiddellijk na afloop van hun opleidingstijd vast werk vonden. De overigen waren aan het eind van het verslagjaar ofwel nog bij het S.H.C. werkzaam of hadden goede uitzichten op een spoedig blijvende werkring. De faam die het instituut begint te veroveren als opleidingsplaats voor jeugdige werklozen heeft echter ook nadelen. Het aantal personeelsmutaties wordt daardoor erg groot, hetgeen vooral bij het secretariaat nog al eens storend werkte op de afhandeling van het werk.

De directeur van de Stichting Sociale Werkvoorziening stelde opnieuw een aantal personen beschikbaar, die op diverse posten energiek meehielpen om de talloze werkzaamheden tot een goed einde te brengen. Gemiddeld ging het daarbij om een achttal personen,

van wie velen reeds jarenlang hier belangrijk werk verrichten. De heer M. H. A. I. Schrammen en de heer L. J. Lucassen verrichtten tijdens het verslagjaar wederom belangeloos talrijke werkzaamheden ten behoeve van archief en bibliotheek en bij het persklaar maken van manuscripten. Ook naar hen gaat onze bijzondere dank uit.

VERTEGENWOORDIGINGEN

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zodoende het contact met collega's levendig te houden. Met name werden deze relaties binnen de eigen provincie, in landelijk verband en in België en het Rijnland geïntensiveerd. Geleidelijk worden de betrekkelijk passieve contacten omgezet in meer actieve. Zo nam de heer Jansen deel aan het Seventh International Congress of Economic History in Edinburgh. Hij behoorde er tot de voorbereiders van een der themata. Op bijeenkomsten van het Nederlands Economisch Historisch Archief en van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis vervulde hij spreekbeurten, die aanleiding gaven tot een boeiende en vruchtbare gedachtenwisseling.

Tegelijk werd er naar gestreefd een aantal problemen, dat op het Centrum afkwam, in samenspraak met anderen op te lossen. De aanleiding daartoe was in eerste instantie tamelijk praktisch. De financiële mogelijkheden ontbreken om voor nieuwe taken extra mankracht aan te trekken. Daarom werd bewust gekozen voor vormen van samenwerking, die het mogelijk maken het werk van het Sociaal Historisch Centrum en van instellingen met vergelijkbare taken op elkaar af te stemmen. Daartoe werd deelgenomen aan de werkzaamheden van de Provinciale Commissie Mijmonumenten. In deze commissie werken de Rijksdienst voor Monumentenzorg en een aantal provinciale en regionale diensten samen aan de opstelling van een lijst, waarin de bouwkundige relictien van de mijnbouw in Limburg beschreven worden. Deze commissie heeft begin februari 1978 haar werkzaamheden voltooid. Een uitvoerig rapport verscheen in de tweede helft van het jaar onder de titel 'Inventarisatie Mijmonumenten'. De hoop van ons bestuur, dat voortzetting en uitbreiding van de samenwerking tussen meer instellingen en diensten als in deze commissie geïmplementeerd, zou

kunnen leiden tot een taakafbakening op het terrein der Industriële Archeologie, ging nog niet in vervulling.

Tevens werd meegewerkt aan een initiatief van het Gemeentebestuur van Maastricht en de Commissie ter Behartiging van de Culturele Belangen aldaar om te komen tot een betere opzet voor het onderwijs in de regionale en lokale geschiedenis voor 10-14 jarigen. In deze commissie hebben ook zitting vertegenwoordigers van het Bonnefantenmuseum, het Regionaal Pedagogisch Centrum, het Lager Onderwijs en het Voortgezet Onderwijs. De commissie is in 1978 nog niet gereed gekomen met een eerste proefproject. Nog voordat in Maastricht het eerste proefproject kon worden uitgevoerd, werd op initiatief van een organisatie van jonge ondernemers uit Nederlands en Belgisch Limburg een begin gemaakt met de ontwikkeling van een leermethode over de geschiedenis van Limburg, speciaal bestemd voor 12-15 jarigen. Een werkgroep uit beide provincies, waarvan ook de adjunct-directeur deel uitmaakt, ging in de herfst van 1978 energiek van start.

Vanzelfsprekend werden de bestaande contacten niet afgebroken. De relaties met de historische verenigingen bleven bestaan, waarbij het aantal bestuursfuncties weer toenam. De directeur had zitting in een der besturen van het Verbond van Historische Onderzoekers, terwijl de adjunct-directeur opnieuw voor vijf jaar werd benoemd tot penningmeester van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. Zijn functie van penningmeester bij de Historisch-Demografische Kring is nauwelijks nog actueel, omdat de Kring in liquidatie is gegaan.

Bij zijn activiteiten als penningmeester werd de adjunct-directeur op voortreffelijke wijze ter zijde gestaan door de heer F. G. J. Jacobs. De directeur bleef zitting houden in de adviesraad van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen.

De heer Mes werd benoemd tot lid van de Commissie voor de Archiefgids voor Limburg en vertegenwoordigde het instituut in de Maastrichtse Commissie ter Behartiging van de Culturele Belangen.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Kerkrade, Beek, Blerick en Meijel voortgezet. De relaties met de Universiteiten van Luik, Leuven, Hasselt en Bonn werden ook dit jaar nauwgezet onderhouden. Diverse groepen studenten van middelbare scholen en lerarenopleidingen bezochten het instituut. De samenwerking met pers, radio en televisie was intensief en leidde tot positieve

resultaten. De regelmatige verstrekking van perscommuniqué's leidde tot een duidelijke toename van de berichtgeving over de werkzaamheden van het Centrum en de Maaslandse Monografieën via de regionale pers en de beide regionale radiostations.

FINANCIËN

De financiën van het Sociaal Historisch Centrum hadden een bevredigend verloop. Evenals in 1977 was de exploitatie nagenoeg sluitend. Daardoor kon verslechtering van de vermogenspositie worden voorkomen.

De bijdragen van de grote subsidiënten stemden overeen met de verwachtingen. De provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van *f* 325.750,—. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie wederom op 7/9 van het Provinciaal subsidie, hetgeen per saldo neerkwam op *f* 243.000,—. De gemeente Maastricht nam 3% van de uitgaven voor haar rekening, waaraan zij, zoals gebruikelijk, een vestigings-subsidie van *f* 5.000,— toevoegde, zodat het totaal neerkwam op *f* 24.545,—.

De overige inkomsten groeiden zeer sterk. In totaal kwamen zij ongeveer *f* 19.000,— hoger uit dan werd geraamd. De toename van de subsidies van de overige gemeenten was incidenteel en ontstond in hoofdzaak door overloop uit voorgaande boekjaren. De groei van de particuliere bijdragen is gelukkig structureel. Intensieve acties tot werving van nieuwe contribuanten onder bedrijven, organisaties en particulieren hadden een opmerkelijk gunstig resultaat. Zij brachten bovendien een stijgende verkoop van publikaties met zich mee, waardoor ook de overige ontvangsten stegen. Een zeer positief effect hadden ook de nieuwe afspraken met de bankier. Helaas is het door de toenemende bezuinigingen bij de Rijksoverheid onzeker of de financiële injectie die het instituut van particuliere zijde kreeg, voldoende zal zijn om ernstige tekorten in de tachtiger jaren te voorkomen. Daarom werden besprekingen ingeleid met het College van Gedeputeerde Staten en de overige grote subsidiënten om een structurele verbetering van de inkomsten te bereiken. Door de thans getroffen maatregelen is verzekerd, dat een aanpassing van de subsidiepercentages in alle rust kan worden voorbereid en geleidelijk doorgevoerd.

De financiële administratie vergde ook dit jaar door de voortgaan-

de groei van het instituut meer inspanningen. Zij werd gevoerd door Mevr. M. C. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de daaraan te stellen eisen. De accountantscontrole werd als gebruikelijk verricht door het Centraal Bureau voor Verificatie en Financiële Adviezen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Met name bij de loonadministratie gaf het bureau opnieuw waardevolle adviezen.

HUISVESTING

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een groot gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting. Dit betekent, dat vergeleken met vroegere huisvestingssituaties veel onderhoud nodig is. Gelukkig kan het merendeel der werkzaamheden verricht worden, zonder dat daarvoor grote kosten gemaakt worden. Door de directeur van de Stichting Sociale Werkvoorziening werd hiervoor een vakman in W.S.W.-verband beschikbaar gesteld, terwijl de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau bereid bleek in het kader van de Tijdelijke Arbeidsplaatsenregeling telkens voor zes maanden een tweede kracht beschikbaar te stellen, zodat regelmatig ook grotere onderhoudsprojecten kunnen worden aangevat. In het verslagjaar werden de hier genoemde werkzaamheden op prijszwaardige wijze verricht door de heren H. E. Monfrance, E. L. H. G. Smeets en E. Stalder. Alleen het herstel van het grotendeels leien dak en de dakgoten moesten worden uitbesteed. Dit werk kon voor een bescheiden bedrag worden uitgevoerd. Bovendien kon een onderhoudscontract voor de dakbedekking worden afgesloten, waardoor naar verwachting tot in de negentiger jaren grote kosten in deze sfeer kunnen worden voorkomen. Tenslotte konden aan het eind van het verslagjaar maatregelen worden getroffen waardoor de sanitaire voorzieningen worden gemoderniseerd. Opnieuw werd een bedrag ten laste van de exploitatierekening gereserveerd voor toekomstig groot onderhoud, dat niet in eigen beheer kan worden uitgevoerd en te zijner tijd moet worden aangevat. In dit verband moet vooral de beveiliging van het archiefdepot worden genoemd. De eerste fase daarvan zal in 1979 worden uitgevoerd. Dan zal een afsluiting van het kantoorgebouw aan de achterzijde, nodig geworden door de intussen aangevangen reconstruc-

tie van het gebied Boschstraat-Oost, door het gemeentebestuur van Maastricht worden gerealiseerd.

PUBLIKATIES EN ONDERZOEK

Het wordt langzamerhand een gemeenplaats in dit verslag te schrijven dat het eigen historisch onderzoek niet die voortgang boekte, die aan het begin van het jaar verwacht werd. Ziekte van medewerkers, de eisen van het management dat naarmate het instituut groeit, steeds meer tijd vergt, de begeleiding van studenten en dergelijke zijn telkenjare oorzaak van het langzamer gereed komen van studies dan werd verwacht. Ook in 1978 hebben dergelijke omstandigheden hun invloed gehad. Niettemin werd toch ook een aantal resultaten bereikt.

Een viertal onderzoeken van de hand van medewerkers van het instituut verscheen in 1978 in druk, te weten:

Drs J. F. R. Philips, Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren Limburg, 1952-1977, Sittard 1978, 133 pag.

In dit boek is de geschiedenis van een ambtenarenverzekering beschreven. Na een inleiding over de ontwikkeling van de ziektekostenverzekering in Nederland en een overzicht van de discussies omtrent de positie van ambtenaren, geeft de auteur een overzicht van de ontstaansgeschiedenis van het I.Z.A.-Limburg. In het tweede deel van het boek wordt het functioneren van dit instituut tegen de achtergrond van de gedachtenwisseling omtrent de ziektekostenverzekering in het algemeen beschreven.

J. C. G. M. Jansen, Tithes and the productivity of Land in the South of Limburg, 1348-1790, in H. van der Wee and E. van Cauwenberghe, eds., Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries (1258-1800), Leuven, Leuven University Press 1978, p. 77-95.

Schets van een geschiedenis van de landbouw aan de hand van de opbrengsten van tienden. Bijdrage aan een internationaal onderzoekproject ten behoeve van het in Edinburgh gehouden Seventh International Economic History Congress.

J. C. G. M. Jansen, Overheid en Joden in het huidige Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw, in Studies over de sociaal-economische

geschiedenis van Limburg, dl XXIII, 1978, p. 1-62.

Schets van de politiek van de diverse overheden op het huidige Limburgse grondgebied ten aanzien van de Joden. Onderscheid wordt gemaakt tussen het z.g. Rijnlandse model van Jodenpolitiek, waarbij de activiteiten van de Joden zich in een keurslijf van wetten en voorschriften moesten afspelen en het Staatse model, waarbij zo weinig geregeld was, dat de Joden voortdurend bloot stonden aan chicanes gemaakt door lagere overheden en de burgerij.

J. C. G. M. Jansen, Waanzin en repressie. De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl XXIII, 1978, p. 63-97.

Aan de hand van 450 gerechtelijke besluiten tot opneming in een zinnelozenhuis werden de motieven nagegaan, die tot opsluiting leidden. Gebleken is dat in de 18e eeuw sociale repressie een veel grotere rol speelde dan zorg voor de geestelijke gezondheid van de inwoners van de stad.

Een viertal andere onderzoeken werd in druk gegeven:

J. C. G. M. Jansen, Het godsdienstig gedrag van Joden en Zigeuners in de 17e eeuw.

Bijdrage voor de *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Overzicht van het religieuze leven van enkele minderheidsgroepen in de Noordelijke Nederlanden tegen de achtergrond van de samenleving. Verkort tot ongeveer 10 pagina's druk.

J. C. G. M. Jansen, De textielindustrie in Zuid-Limburg in de 18e eeuw.

Korte bijdrage voor een bundel over Industriële Archeologie in België, uitgegeven onder auspiciën van het WIARUG te Gent. Voorlopige schets van de samenhang der textielnijverheid in Zuid-Limburg, de Ardennen en de Eifel.

J. C. G. M. Jansen, Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1350-1800.

Dissertatie. Verschijnt mei 1979. Uitvoerige studie van de evolutie van produktie en consumptie van granen aan de hand van kwantitatieve bronnen, uitmondend in een schets van de wijzigingen in de geografische relatiepatronen, de grondslag en voorwaarden voor

economische groei, de structuur der markten en de sociale verandering in Zuid-Limburg op zeer lange termijn.

J. C. G. M. Jansen, *Gemeenschappelijk Overleg bij de P.L.E.M., 1937-1977.*

Studie in opdracht van de Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij. Nagegaan werd het functioneren van het G.O. bij de PLEM als voorbeeld van veranderingen in de relaties tussen werkgevers en werknemers bij een Limburgs bedrijf. In de onderzochte veertig jaren werd met grote moeite de informele band tussen directie en personeel, tot uiting komend in tientallen regelingen waaruit bezoldiging voortkwam, omgebouwd tot een formeel relatiepatroon, waardoor uiteindelijk de salariëring werd gebaseerd op functieklassifikatie volgens objectieve criteria.

Met een zestal onderzoeken werden goede vorderingen gemaakt. Twee daarvan kwamen bijna gereed. Drie andere zullen vermoedelijk in 1979 publikatierijp gemaakt kunnen worden. Het zesde onderzoek, handelend over de monetaire verhoudingen in Limburg, zal echter nog gedurende enkele jaren heel wat inspanning kosten. Ook hier zij volstaan met een korte opsomming:

J. F. R. Philips, *Historische aspecten van de volksgezondheid in Limburg.*

Deze studie omvat een overzicht van de geschiedenis van de volksgezondheid in Limburg. Dissertatie. Voor ongeveer driekwart gereed. Op basis van eerder door de auteur geschreven studies over speciale onderwerpen uit de geschiedenis van de volksgezondheid wordt nu een beeld gegeven van de veranderingen die zich in deze sector van de samenleving sedert het midden van de 19e eeuw in Limburg hebben voorgedaan.

J. C. G. M. Jansen, *De omvang van de Joodse gemeenschap in Limburg, 1620-1808.*

Studie van de omvang van de Joodse gemeenschap alsmede de vestiging en de mobiliteit van Joden in Limburg in de 17e en 18e eeuw in de huidige Nederlandse en Belgische provincies Limburg. Aan de hand van reconstructies van gezinnen, overzichten van verblijfsduur, vestigingen en vertrekken van Joden wordt hun aanwezigheid in de Limburgse samenleving gemeten en geplaatst tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkeling. Het onderzoek betreft het tijdvak 1612-1808.

J. C. G. M. Jansen, Innovatie in de textielnijverheid in Zuid-Limburg, de Ardennen en de Eifel van 1750 tot 1820.

Op basis van het materiaal, gevonden in het gemeentearchief van Vaals en in het bedrijfsarchief van de firma Pelerin, is een artikel voorbereid, waarin wijzigingen in de allocatie van de bedrijven, de concentratie van de productie, de veranderingen in het afzetgebied, de marktaanpassingen, de beginnende mechanisering en de modernisering van de financiering van productie en verkoop in deze tak van nijverheid worden beschreven. De voorbereidingen zijn in 1978 afgerond.

J. C. G. M. Jansen, Europa in de 7e eeuw.

Studie in opdracht van de Uitgeversmaatschappij Elsevier. Opdracht oorspronkelijk verleend aan Dr W. J. Alberts te Voorst.

De heer Alberts kon enkele studies over Limburg slechts afronden, wanneer door het Sociaal Historisch Centrum deze opdracht werd overgenomen. De materiaalverzameling is afgerond. Beknopt algemeen overzicht van de Europese geschiedenis in een tijdvak van honderd jaar.

J. C. G. M. Jansen, Graanprijzen te Venlo, 1599-1867.

Ter completering van de door Dr J. Ruwet uitgegeven graanprijzen van Roermond en de binnenkort door Dr W. Tijms voor het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut te Groningen te publiceren graanprijzen van Maastricht werden de graanprijzen van een derde Limburgse stad, Venlo, verzameld en voor publikatie gereed gemaakt. De bron is bewerkt en voor publikatie gereed. De inleiding moet nog worden geschreven.

J. C. G. M. Jansen, Monetaire ontwikkelingen 1450-1790.

Als grensgebied had Limburg te maken met talloze soorten munten. De verhoudingen tussen deze munten wisselen voortdurend. Inflatie en deflatie hadden in de steden Roermond, Venlo en Maastricht een wisselende intensiteit. Een bronnenuitgave met beknoppte analyse van deze monetaire ontwikkeling vormt een grondvoorwaarde voor talloze sociale en economische onderzoeken in Limburg. Met Dr H. van der Wee (Leuven), Dr E. van Cauwenberghe (Leuven) en Dr F. Irsigler (Trier) werd afgesproken deze studie te coördineren met hun projecten betreffende België en het Rijnland. Het bronnenonderzoek is gereed voor wat betreft Venlo en Maastricht.

Aan het einde van het verslagjaar kon ook nog enige voortgang worden geboekt bij het verzamelen van kwantitatieve gegevens over de economische toestand in Limburg in de pre-statistische periode. In de archieven van de Openbare Commissie voor Maatschappelijk Werk te Borgloon werd een 18e eeuws register aangetroffen dat voor een reeks van jaren de opbrengsten van de accijnzen bevatte, die in deze Haspengouwse stad in de 18e eeuw geheven werden. Dergelijke bronnen geven een indicatie van de veranderingen in de stedelijke economie tijdens het Ancien Regime. Zij vormen een des te welkomer aanvulling op de reeds bijeengebrachte documentatie, omdat zij betrekking hadden op een zeer kleine stad. Bij de onderzoekwerkzaamheden verleenden de heren H. M. Jansen en E. G. Boshouwers veel hulp. Uitbreiding van het personeelsbestand bij de afdeling onderzoek met een volwaardig geschoold onderzoeker was in toenemende mate noodzakelijk. Helaas bleek al in 1976 dat het vanwege de toestand der Rijksfinanciën niet mogelijk is een dergelijke uitbreiding via het creëren van een normale formatieplaats te realiseren. Daarom werd gedacht aan de mogelijkheid om via Z.W.O. tijdelijke medewerkers te verkrijgen. Plannen werden beraamd om een drietal onderzoeken, betrekking hebbend op de geschiedenis van Jeugdwerk en Jeugdbeleid 1890-1975, de Landbouw in Limburg in de 20e eeuw en de geschiedenis van het Verzet in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog, langs deze weg te realiseren. Een uitgewerkte subsidieaanvraag werd met name voor het eerste project ingediend. Het stemt tot voldoening, dat bij de voorbereiding van die subsidieaanvraag een aantal wetenschappelijke medewerkers van de Universiteit te Nijmegen en de Hogeschool te Tilburg, alsmede enkele deskundigen uit de eigen provincie bereid waren medewerking te verlenen. Helaas bleken de financiën van Z.W.O. niet toereikend om dit onderzoek te financieren. Tenslotte bleek een tweetal promovendi, die beroepshalve met het onderwerp vertrouwd zijn, bereid de geschiedenis van Jeugdwerk en Jeugdbeleid 1890-1975 als onderwerp voor hun dissertatie te kiezen. De Leuvense hoogleraar Dr J. Leirman zal als promotor optreden.

De studie van het Verzet in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog werd krachtig gestimuleerd door de heren J. W. Quint en H. Dassen, bestuursleden van de afdeling Limburg van de Stichting 1940-1945. Beiden overleden helaas op een moment dat de onderhandelingen met het hoofdbestuur van de Stichting 1940-1945 over het benutten van documentatiemateriaal dat in haar bezit is, nog

niet waren afgerond. Door het heengaan van beide stimulators werden de voorbereidingen voor dit onderzoek ernstig vertraagd.

De studie over de geschiedenis van de Landbouw in Limburg in de 20e eeuw werd vergeefs aangemeld voor een subsidiëring in het kader van de Perspectievennota. Gedeputeerde Staten overwegen de financiering van dit onderzoek uit andere bronnen te bevorderen. De besprekingen hierover waren aan het einde van het verslagjaar nog niet afgerond. Al met al bleek de vraag naar onderzoek in 1978 weer aanzienlijk groter dan de mogelijkheden. Een aantal verzoeken om medewerking aan studies moest worden afgewezen. Deze omstandigheid zet toch wel een domper op de vreugde over datgene wat bereikt is.

BIBLIOTHEEK

Evenals in 1977 ging ook in dit verslagjaar de bibliotheek meer selectief te werk bij de collectievorming. De groei was in 1978 geringer dan in het jaar er voor. Het bibliotheekbestand, dat einde 1977 in totaal bijna 1.700 strekkende meter besloeg, beslaat thans ongeveer 1.750 m'. De boeken nemen $\pm$ 250 m' in, de brochures $\pm$ 102, de statistische publikaties $\pm$ 87 m', de naslagwerken, bibliografieën e.d. $\pm$ 57 m'. Het overgrote deel, rond 70%, komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken e.d.).

De aanwas kwam – zoals voorheen – hoofdzakelijk tot stand via schenking. De aankoop was beperkt. Er heeft zich één aankoop van betekenis voorgedaan. Zij kon eigenlijk meer als schenking worden beschouwd. Voor een min of meer symbolische prijs was het mogelijk een deel der bibliotheek van de Heren Lazaristen uit het Misiehuys St. Joseph te Helden Panningen over te nemen.

Onder de op deze wijze verworven boeken bevindt zich een tweetal bekende internationale biografieën uit de vorige eeuw, te weten:

– Biographie Universelle Ancienne et Moderne. Paris, Michaud, 1811-1828, t. 1-52; suppl. 1832-1857, t. 53-84.

– Nouvelle Biographie Générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, avec les renseignements bibliographiques et l'indication des sources a consulter. Ed. (J. Ch. F.) Hoefer. Paris, Firmin-Didot, 1862-1877, t. 1-46.

Bedoelde collectie omvat verder een belangrijk aantal Franstalige historische en sociologische werken uit de 19e eeuw, o.m. van de

hand van H. Taine, L. Veillot, A. Thiers Fustel de Coulanges, A. Thierry, Guizot, J. Michelet, O. Aubry, A. de Mun, J. B. de Saint-Victor, A. Baudrillart en A. F. Ozanam.

Bovendien bevonden zich in deze collectie boeken op het gebied van het maatschappelijk vraagstuk, de economie, huwelijk en gezin, recht, moraal, sociale wijsbegeerte en ideeëngeschiedenis. Voor de lijst van schenkers zij verwezen naar bijlage I.

Dank zij enkele grote schenkingen onderging de krantencollectie van het Centrum een belangrijke uitbreiding met dag- en weekbladen uit Limburg en Nederland van de jaren 1938/39-1947. Verder kan worden gewezen op de schenking van jaarverslagen uit het bedrijfsleven en de bankwereld, literatuur (o.m. ook kranten) met betrekking tot het protestantisme in Limburg, jaarverslagen en rapporten over diverse aspecten van de maatschappelijke dienstverlening.

De bibliotheek verkreeg bovendien een aantal werken van wetenschappelijke instellingen uit België, Duitsland en Nederland, met welke het Centrum ruilrelaties onderhoudt.

In het verslagjaar werd o.a. een ruilrelatie aangegaan met de Stichting Menno van Coehoorn te Oisterwijk en met het Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum (KADOC) van de Katholieke Universiteit te Leuven.

Hieronder volgt een overzicht van de van de publicerende instellingen zelf ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's e.d. naar sectoren over de jaren 1976-1978.

	1976	1977	1978
volkshuisvesting	6	3	6
handel, nijverheid, bankwezen	27	31	24
arbeidszaken	2	6	1
overheid, incl. openbare nutsbedrijven	37	29	33
transport en vervoer	2	3	3
land- en tuinbouw	—	1	—
onderwijs, vorming	11	11	16
cultuur, recreatie	8	7	6
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	11	7	10
gezondheidszorg	5	7	4
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	2	7	7
archiefdiensten, wetenschappelijke instellingen	24	18	30
pers	1	—	—
vrouwenbeweging	2	2	2
politieke partijen	—	—	1
kerk	—	—	1

Het Bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

De mogelijkheden tot het inbinden resp. cartonneren van bibliotheekmateriaal waren in het verslagjaar iets ruimer dan in het voorafgaande jaar. Derhalve konden behalve de wetenschappelijke tijdschriften, die normaal voor bindwerk of cartonnering in aanmerking komen, een aantal boeken in betere staat worden gebracht. De directie van het Limburgs Dagblad heeft zich bereid getoond enkele bij het Centrum aanwezige jaargangen van haar krant in te laten binden.

Evenals in 1977 werden in het verslagjaar goede vorderingen gemaakt met de uitbouw van de diverse catalogi. Er bestaat echter nog steeds een aanzienlijke achterstand op diverse gebieden.

Veel medewerking werd bij de beschrijving der collecties en de opbouw van het catalogusapparaat ondervonden van de dames E. H. Bergs, E. M. Schilder, A. E. M. J. Theunisz, M. Geuskens en de heer F. J. M. L. Rasquin.

De personeelssituatie is in het verslagjaar verbeterd ten opzichte van het voorafgaande jaar dank zij de inschakeling van medewerkers in tijdelijk dienstverband. Onder hen bevindt zich een assistent-bibliothecaris afgestudeerd aan de Bibliotheek- en Documentatieacademie te Sittard. Drie eerstejaars studenten van dit opleidingsinstituut hebben in 1978 een stageperiode bij het Centrum doorgebracht.

ARCHIEF

Gedurende het verslagjaar trad per 1 mei de heer W. A. A. Mes in vaste dienst als archivaris van het Sociaal Historisch Centrum. Het vertrek per 1 januari van zijn voorganger, de heer Th. Huijs, en de pas vier maanden later gevolgde benoeming veroorzaakten een vertraging in de acquisitie en inventarisatie. Deze daling van het tempo waarin ordening plaats vindt, werd nog versterkt door een sterk toenemend aantal bezoekers, die de vraag om assistentie en dienstverlening op de leeszaal door archiefmedewerkers meer dan normaal deed toenemen. Teneinde de continuïteit in de werkzaamheden van de afdeling archief te verhogen, werd vlak voor de jaarwisseling besloten om een van de archiefmedewerkers permanent op de leeszaal te plaatsen. Uiteraard leverde dit in deze korte periode nog geen concrete resultaten op. De nieuwe werkwijze

werpt overigens het meeste nut af voor de afdeling bibliotheek, die geen toezichhoudend personeel meer voor de leeszaal levert.

In totaal werden dit jaar 32 aanwinsten geregistreerd, waarvan 11 aanvullingen op reeds ontvangen archieven (zie bijlage).

Per saldo steeg het totaal aantal archieffondsen tot ca. 294 met een totale lengte van 1.570 strekkende meter. De beschikbare ruimte voor de archieven bedraagt op het ogenblik nog 220 m', zodat gevreesd moet worden, dat het depot spoedig vol zal zijn. Om ruimteproblemen op korte termijn te voorkomen, moest worden besloten tot een herplaatsing, waardoor 480 m' ruimte kon worden gewonnen. Het ligt bovendien in de bedoeling de selectie en vernietiging van archiefmateriaal zoveel mogelijk parallel te laten lopen aan de aanwinsten. Daardoor kan elk jaar 50 m' ruimte voor aanwinsten beschikbaar komen. Op die wijze hopen wij te bereiken, dat het magazijn nog voor vijf tot acht jaar voldoende ruimte biedt. In verband hiermee werden in het raam van de Werkgelegenheidsverruimende Maatregel twee extra medewerkers aangevraagd, die zich vooral met deze vernietigingswerkzaamheden zullen belasten. Zij zullen op 1 februari 1979 hun werkzaamheden aanvangen.

De aanwinsten betreffen archieven van een aantal kleinere ondernemingen en stukken op het gebied van het landbouwonderwijs, maar als grotere eenheden zijn vooral van belang de stukken van Ds. W. van der Ende op het gebied van volksgezondheid en geneeskunde zoals het Limburgsche Groene Kruis, afd. Heerlen (1910-1974) en de Kon. Ned. Mij. tot Bevordering van de Geneeskunst, afd. Maastricht en Omstreken, voorheen de afd. Zuid-Limburg (1879-1973). Vanuit Roermond ontvingen wij nog de archieven van de Diocesane Commissie van Samenwerking Standsorganisaties, het Provinciaal Centrum voor Maatschappelijk Werk, St. Adelbert en persoonlijke stukken van Mr J. Peters. Het merendeel van deze aanwinsten is door middel van overzichtsstaten toegankelijk gemaakt.

Intussen is ook de ordening voortgezet. De heer Wijnen heeft zich bezig gehouden met beschrijving van het S.H.C.-dienstarchief, de diverse drankbestrijdingsorganisaties binnen Limburg en het archief van de R.K. Limburgse Middenstandsbond. De heer Luijten heeft zich aanvankelijk belast met de aanvulling en voltooiing van diverse interne toegangen. In de tweede helft van het jaar werkte hij aan de ordening van het archief van Ir F. C. M. Wijffels. De heer Mes voltooide de beschrijving en ordening van het archief van de N.V. Carisborg. De inventaris is gereed voor publikatie. De heer J. Vangangel verzorgde wederom het typewerk en verleende assi-

stentie bij sorteerwerkzaamheden aan het archief Wijffels en het aan ons overgedragen deel van het archief van het Mijnwerkersfonds (AMF). In het kader van de Interimmaatregel Jeugdige Werklozen kon de heer W. Coumans gedurende een half jaar bij de materiële verzorging en diverse sorteerwerkzaamheden worden ingeschakeld. Sinds augustus werkt ook de heer A. Bleser gedurende een deel van de week voor de archiefdienst. Zijn taken werden inmiddels uitgebreid met de materiële verzorging van het fotoarchief.

DOCUMENTATIE

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid stukken verzameld die noch tot het archief noch tot de bibliotheek van het S.H.C. kunnen worden gerekend. Een toenemende vraag naar juist dit specifiek materiaal was er mede oorzaak van dat de nodige afspraken omtrent de verzorging van deze collectie werden gemaakt. Van de pamfletten is een trefwoordencatalogus samengesteld. Het ordeningssysteem kan eventueel naar behoefte worden aangepast. De vele vaandels zijn in een aparte ruimte uitgehangen. Langdurige conservering is gewaarborgd.

Verder is een apart vertrek bestemd voor het beeldmateriaal. Daar zijn alle foto's, affiches, albums, films e.d. ondergebracht. Vooral de toenemende belangstelling voor industriële archeologie en de rol die het Centrum daarbij als documentatie-instelling te vervullen heeft, gaf aanleiding aan de foto's bijzondere aandacht te besteden. De materiële verzorging en ordening van dit materiaal zal in 1979 volop worden aangepakt.

JAARBOEK

Het XXIIIe deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg bevatte een tweetal studies van de hand van de adjunct-directeur. Hij publiceerde allereerst een artikel over de Jodenpolitiek, die in de 18e eeuw en in de vroege 19e eeuw in thans tot Limburg behorende territoria werd gevoerd. Het betreft het eerste hoofdstuk van de omvangrijke studie, die de heer Jansen over dit onderwerp voorbereidt. Het thans gepubliceerde gedeelte droeg de titel 'Overheid en Joden in het huidige Limburg

in de 18e en vroege 19e eeuw'. Bovendien werd een artikel onder de titel 'Waanzin en repressie. De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw' opgenomen.

Deze studie was oorspronkelijk bedoeld als hoofdstuk in een bundel over de ontwikkeling van de krankzinnigenzorg in Maastricht. Helaas leverde een aantal van de voor dit project aangezochte auteurs hun bijdrage niet, zodat tenslotte besloten werd de gereedgekomen hoofdstukken afzonderlijk te publiceren.

Aan het Jaarboek werd toegevoegd een overzicht van de inhoud van een aantal recent gereed gekomen scripties. Dit overzicht bleek in een behoefte te voorzien en zal worden voortgezet.

Het Jaarboek verscheen in een oplage van 1.012 exemplaren en werd verzorgd door Drukkerij H. van der Marck & Zn. te Roermond. De omvang was 168 pagina's, hetgeen overeenstemt met de wensen van ons bestuur op dit punt. Verheugend was de groeiende belangstelling voor deze publikatie. Een groot aantal onderwijsinstellingen alsmede enkele tientallen openbare bibliotheken namen een abonnement, waardoor deze publikatie in de toekomst waarschijnlijk een groter publiek zal bereiken.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën werden aanzienlijk uitgebreid. Voor het eerst verschenen in de reeksen, die door deze Stichting uitgegeven worden, vier boeken in één jaar. Ook de belangstelling voor de uitgaven nam aanzienlijk toe. Het aantal vaste afnemers overschreed het getal 1.250.

In de reeks Maaslandse Monografieën verscheen in april als deel 25:

Ph. Vander Maele, Dictionnaire Géographique du Limbourg, Assen 1978, XVI + 135 + 160 pagina's, krtn.

Deze herdruk van een zeldzame beschrijving van Limburg uit 1835 werd verzorgd en ingeleid door Dr H. C. W. Roemen. De auteur, Philippe Vander Maele, had in de vorige eeuw een kartografisch bureau in Brussel. Hij liet talrijke geografische beschrijvingen en kaarten het licht zien, die opvallen door hun grote nauwkeurigheid en door de indringende wijze waarop het materiaal verzameld werd.

In oktober 1978 verscheen als deel 26:

Dr. J. P. Gribling, Willem Hubert Nolens 1860-1931; Uit het

leven van een priester-staatsman, Assen 1978, XXIV + 379 pagina's, ill.

De priester Willem Hubert Nolens had in de twintiger jaren zoveel invloed in de landspolitiek, dat de latere minister-president De Geer van hem zei: 'Ons land wordt geregeerd Nolens volens'. Vanaf 1897 trad Nolens in de sociale politiek op de voorgrond. Voor Limburg verwierf hij zich grote verdiensten vanwege zijn verdediging van de oprichting der Staatsmijnen en zijn acties voor verbetering van het arbeidsklimaat van de mijnwerkers. De auteur bestudeerde zowel de mens Nolens als de priester Nolens.

In december kwam van de pers als deel 27:

Dr J. A. K. Haas, De verdeling van de landen van Overmaas 1644-1662; Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied, Assen 1978, XXVIII + 340 pagina's, krtn.

Kort voor het sluiten van de Vrede van Munster veroverden de legers van de Staten-Generaal de vestingen Dalem, Valkenburg en 's Hertogenrade. Als bezitters van de hoofdplaatsen maakten zij aanspraak op het gehele territoir van de Landen van Overmaas. Van Spaanse zijde werd deze claim bestreden met het argument dat de Landen van Overmaas tot het hertogdom Limburg behoorden en dus tot het rijk van de bezitter van Limbourg aan de Vesdre. Achttien jaar werd hierover vooral op diplomatiek niveau gekrakeeld totdat men tot een grillige verdeling kwam.

Behalve deze drie delen in de gewone serie verscheen in juli nog een deel in de reeks 'Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden' en wel deel II-3:

Prof. Dr W. A. J. Munier, Kerkelijke circumscriptie van de tegenwoordige provincie Limburg en omliggende gebieden 1801-1821, Assen 1978, VIII + 167 pagina's + kaart.

Deze uitgave geeft een nauwkeurig kaartbeeld van de kerkelijke situatie in de eerste decennia van de 19e eeuw.

De samenstelling van het Bestuur onderging geen wijziging. De redactie werd aangevuld met Dr L. Roppe, ere-gouverneur van Limburg. Hij versterkt het Belgisch-Limburgse element in de redactie. In de Raad van Advies werd Dr L. Roppe opgevolgd door Dr H. Vandermeulen, gouverneur van Limburg. Uit de universitaire wereld traden tot de Raad van Advies toe Prof. Dr G. Droege (Bonn), Prof. Dr M. G. Spiertz (Nijmegen) en Prof. Dr H. van der Wee (Leuven). De Raad van Advies vergaderde eenmaal, bestuur en redactie viermaal. De werkzaamheden, verbonden aan het functioneren der Stichting, werden gedeeld door de beide participanten, het

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

De gegevens over de gebruikers van het Centrum zijn ontleend aan de registratiekaarten van de bezoekers en aan de uitleenadministratie. Telefonische informatie is hierbij niet begrepen.

Er wordt steeds meer gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. Het bezoekersaantal was in 1978 nagenoeg gelijk aan dat van 1977.

Jaren	Aantal gebruikers
1973	55
1974	76
1975	118
1976	153
1977	176
1978	172

Het gemiddeld aantal bezoeken per bezoeker nam echter zeer sterk toe. Het totaal aantal bezoeken onderging bijna een verdubbeling, namelijk tot 768. De frequentie, die in 1976 nog slechts 1,8 bedroeg, nam derhalve via 2,2 in 1977 toe tot bijna 4,5 in 1978.

De begeleiding vergde daardoor aanzienlijk meer tijd en inspanning als in voorgaande jaren. Voor het eerst moest in de studiezaal continu een toezichthoudende ambtenaar aanwezig zijn. Aan zijn oorspronkelijke taak, de ordening van archieven, kwam hij vrijwel niet meer toe.

Overigens is het zeer verheugend dat het aantal incidentele bezoekers afneemt ten gunste van de groep die hier langere tijd onderzoek doet. Een direct gevolg van deze verandering is immers dat het gebruik van de archieven intensiever wordt. Het onderzoek wordt door deze ontwikkeling ook meer fundamenteel. De gebruikers maken voor een groot deel minder gebruik van bibliotheekgoed, dat tijdens hun bezoeken aan het instituut geleend kan worden en meer van archiefmateriaal, waarvoor een langdurig verblijf in Maastricht nodig is. Veel gebruikers hebben grote kosten gemaakt voor een soms maanden durend onderzoek in Maastricht, ver van de universiteitsstad, waar zij hun studies volgen. Met name

dit laatste aspect geeft duidelijk de stijgende belangstelling voor het hier bewaarde studiemateriaal aan.

De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1976	1977	1978
Studenten en medewerkers van universiteiten of hogescholen	67	78	86
andere instellingen van onderwijs	19	43	27
instellingen en bedrijven	25	32	28
privé-belangstellenden	34	21	26
onbekend	8	2	5
totaal	153	176	172

De samenstelling van de gebruikersgroep ondergaat sinds 1975 weinig wijzigingen. Ongeveer twee/derde deel van de bezoekers is studerend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt sterk de groep die zich voorbereidt op universitaire graden. Met uitzondering van 1976, toen relatief veel privé-belangstellenden een bezoek aan het Sociaal Historisch Centrum brachten, schommelt het aandeel van de 'liefhebbers' rond 13% en dat van diegenen, die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengen, rond 17%.

Het volgende overzicht geeft een beeld van de gebruikersgroep naar geografische herkomst.

Maastricht	36
Overig Limburg	55
Overig Nederland	75
Buitenland	6
Totaal	172

Voor de categorie studenten en medewerkers aan universiteiten volgt hieronder een specificatie naar herkomst in geografisch opzicht en naar studierichting. Twee/derde bestaat uit geschiedenisstudenten resp. docenten. Het aandeel van studenten van de universiteit van Nijmegen steeg met één procent naar 43%, dat van Utrecht nam vrij aanmerkelijk toe van 12% tot 18,5%.

Voor het grote aandeel van deze beide instellingen voor weten-

schappelijk onderwijs zijn twee verklaringen mogelijk. Vooreerst studeert in Nijmegen en Utrecht een relatief groot aantal jonge mensen, die in Limburg geboren zijn, zodat zij voor een bezoek aan Maastricht doorgaans niet al te hoge kosten hoeven te maken. Bovendien speelt ongetwijfeld een rol, dat een aantal medewerkers van beide universiteiten vaker een bezoek aan het S.H.C. heeft gebracht en zich op de hoogte heeft gesteld van de mogelijkheden die hier voor onderzoek zijn. Zij verwijzen gemakkelijker studenten dan hun collegae van andere universiteiten.

Het geringe aandeel van Tilburg wordt veroorzaakt door de afwezigheid van een historische opleiding aldaar. Hetzelfde geldt voor Diepenbeek en Maastricht.

Universiteit/ hogeschool	Studierichting											
	Totaal	Geschiedenis	Soc. geografie	Sociologie	Culturele antropologie	Economie	Kunstgesch.	Theologie	Onderwijs.	Soc. pedagogiek	Soc. en pol. wetensch.	Filosofie
Amsterdam (UvA)	4	2									2	
Amsterdam (VU)	2	2										
Groningen	2	2										
Heerlen	3	1						2				
Maastricht	2								2			
Nijmegen	37	23	8	4	2							
Tilburg	5	1		1		3						
Utrecht	16	12		1	1		1					1
Diepenbeek (B)	1					1						
Gent (B)	1	1										
Leuven (B)	2									2		
Austin (USA)	1	1										
Lerarenopleiding												
Sittard	6	6										
Tilburg	3	3										
Nijmegen	2	2										
Amsterdam	1	1										
Totaal	88	57	8	6	3	4	1	2	2	2	2	1

Evenals verleden jaar heeft de meerderheid van de gebruikers zich tot het Centrum gewend in verband met de behoefte aan gegevens voor het maken van een scriptie, werkstuk, het schrijven van een proefschrift, boek of artikel.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen geleidelijk aan wat bredere spreiding. De eenzijdige oriëntatie op de mijnbouw, de herstructurering van Limburg en de daarmee samenhangende sociale problematiek, die kenmerkend was voor het begin van de zeventiger jaren, neemt langzaam af. Thans overwegen wat bredere onderzoeken, waarin ook de eerste helft van de twintigste eeuw aan de orde komt. Onderstaande tabel geeft hiervan een wat nauwkeuriger beeld.

	1976	1977	1978
Sociale geschiedenis	24	19	34
Geschiedenis van het bedrijfsleven (w.v. geschiedenis van de mijnindustrie)	35 (17)	37 (28)	28 (19)
Landbouw en ambacht	8	8	8
Arbeidsmarkt	1	6	3
Volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	12	13	6
Politieke partijen en stromingen	8	10	10
Verkeer en vervoer		4	4
Onderwijs en pers, vorming, jeugd	2	4	9
Kerkgeschiedenis	4	3	6
Herstructurering Zuid-Limburg	10	5	6
Historische demografie	3	7	1
Historische geografie	3	3	7
Toponymie	3		2
Lokale geschiedenis	14	21	6
Industriële archeologie	2		2
Biografie	4	2	2
Kunst en cultuur	3	1	5
Verzet Nederland tweede wereldoorlog		4	3
Algemene onderwerpen	7	13	4
Onbekend	1	16	7

In het verslagjaar heeft het Centrum een exemplaar ontvangen van een achttal scripties:

Gales, B., H. v. d. Hoogen, G. Legebeke en J. de Roos, Bedrijfsvoering, arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden in de mijnen in Limburg 1920-1939. Nijmegen 1976 (kandidaatsscriptie).

Heuvel, J. van, Echt; schets van de ontwikkelingen in de landbouw van een dorp in de tweede helft van de vorige eeuw. Nijmegen 1978.

Janssen, J. P. H. M., Twee jeugdstand-organisaties in Limburg; een geschiedenis van de katholieke arbeiders- en agrarische jeugd in Limburg in de 20e eeuw. Nijmegen 1978 (kandidaatsscriptie).

Jongen, J., Katholieke politieke organisatie te Maastricht en haar politiek 1913-1919. Van censuskiesrecht en districtenstelsel naar algemeen mannenkiesrecht en evenredige vertegenwoordiging. Tilburg 1978.

Laeven, P., De Ravelijn; een buurt in isolement. Maastricht 1978 (doctoraalscriptie).

Munkhof, L. van den en Willem Oosterbaan, De mijnen; feiten & fantasieën over het leven in de mijnstreek 1900-1925. Nijmegen 1978 (doctoraalscriptie).

Pernot, R. A. J. G., Limburg en de Duitse Kulturkampf 1872-1880. Sittard 1978 (scriptie geschiedenis MO).

Roebroeks, W., Ontstaan en ontwikkeling van de Maastrichtse vakbeweging tot 1897. Nijmegen 1976 (kandidaatsscriptie).

Het was zeer verheugend, dat opnieuw een groei kan worden geconstateerd in het aantal onderzoekers, dat achteraf bereid bleek het resultaat van zijn onderzoek hier te deponeren. De aanwezigheid van een groot aantal scripties remt het voortdurend herhalen af van feitelijk hetzelfde onderzoek door verschillende onderzoekers. Dit verschijnsel nam de laatste jaren, parallel met de explosieve groei van het aantal studenten bij de opleidingsinstituten, nogal toe.

BESLUIT

Het jaar 1978 was voor het Sociaal Historisch Centrum redelijk voorspoedig. De belangstelling van particuliere zijde nam sterk toe. Velen in Limburg en daarbuiten waren bereid het instituut in deze tijd van bezuinigingen financieel te steunen. Dank zij hun inspanningen kon het jaar in ieder geval in materieel opzicht rooskleurig worden genoemd. Graag spreekt ons Bestuur daarvoor zijn erkentelijkheid uit. Ook het werk vlotte bevredigend.

De groei van bibliotheek en archief was overeenkomstig de verwachtingen. Gelukkig was zij niet zo stormachtig als in de laatste jaren, zodat ingelopen kon worden op achterstanden bij ordening, beschrijving en documentatie van het verzamelde materiaal. Het aantal publikaties was bijzonder groot. Dat compenseerde de wat

geringere voortgang van het onderzoek, waar ziekte en administratieve besommingen een handicap vormden. De grote interesse die derden aan de dag legden voor de hier aanwezige bronnen wettigt bovendien de verwachting dat ook in de toekomst nog menige publikatie tot stand zal komen, waaraan het instituut een werkzaam aandeel heeft gehad. Al met al was 1978 een jaar waar wij met genoegen op terug zien.

BIJLAGE I BIJ HET JAARVERSLAG 1978

Het Centrum ontving werken voor de bibliotheek van de volgende bedrijven, instellingen en organisaties uit België, Duitsland en Nederland:

Office Belge pour l'accroissement de la productivité	Brussel
LISO; Limburgse Raad voor Samenlevingsopbouw v.z.w.	Hasselt
Provinciale Bibliotheek	Hasselt
Dauidsfonds	Leuven
Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum (KADOC) Katholieke Universiteit Leuven	Leuven
Consulaat-Generaal van België	Maastricht
Centrale RABO-Bank	Eindhoven/ Utrecht
Centrum voor Sociale Woningbouw	Heerlen
DSM	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek	Heerlen
Ambtenarenvereniging ARKA, afd. Maastricht	Maastricht
Bakkerij- en Distilleerderijbedrijf Mulkens	Maastricht
Klooster Liefdezusters v. d. H. Carolus	
Borromeus	Maastricht
Koninklijke Sphinx-Ceramique	Maastricht
LIOF	Maastricht
Openbare Werken	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Gemeentebestuur Nieuwenhagen	Nieuwenhagen
Provinciaal Centrum voor Maatschappelijk Werk	Roermond
Sociale Academie	Sittard
Gemeentebestuur Vaals	Vaals
Verder ontving het Centrum bibliotheekgoed van de volgende personen:	
Prof. Dr E. Hélin	Luik
Prof. Dr R. Hildebrand	Aken

J. Kau	Düsseldorf
Drs A. C. M. Kappelhof	's-Hertogenbosch
Mevr. M. Crolla-Baggen	Nijmegen
Prof. Dr W. Jappe Alberts	Voorst
Prof. Dr Th. L. M. Thurlings	Wageningen
C. G. A. Mertens	Blerick
Mevr. Peters	Bunde
Pastoor Wolfs	Cadier en Keer
Ds. W. van der Ende	Grevenbicht/Born
A. P. Dalm	Heerlen
H. Diederer	Heerlen
J. Hendrikx	Heerlen
J. Maenen	Heerlen
C. H. M. H. Palmen	Heerlen
H. A. Beaujean	Hoensbroek
L. J. Lucassen	Meijel
P. Rooyakkers-Brummans	Meijel
P. V. Grummer	Maastricht
Dr J. A. K. Haas	Maastricht
J. M. G. Hoen	Maastricht
H. S. F. ten Horn	Maastricht
J. Schefman	Maastricht
Drs G. G. M. van Thiel	Maastricht
A. G. Tyndall	Maastricht
Dr G. J. B. Verbeet	Maastricht
J. A. A. G. Winckers	Maastricht

LIJST VAN AANWINSTEN 1978

Hieronder zijn alle aanwinsten van 1978 vermeld volgens de systematische indeling, die gehanteerd werd in het overzicht in het jaarboek 1974. Het nummer vóór de aanwinst duidt het eenheidsadministratienummer (EAN) aan. Tussen haakjes is de bruikleengever of schenker vermeld. Aanvullingen op reeds ontvangen archieven staan aan het einde van dit overzicht vermeld; voor deze onderdelen wordt geen nieuw EAN-nummer toegekend. De afkorting ds duidt het aantal archiefdozen aan ($\pm$ 12 cm breed).

ARCHIEVEN VAN ONDERNEMINGEN

- 834 Archief van de kuiperij M. Hoedemaekers te Beek, 1884-1916
(J. Aussems, Beek) 2 delen
- 838 Archief van de bierbrouwerij H. Poort te Maasbommel, 1906-1927 (Dr Remigius Dieteren OFM) 1 deel, 1 omslag
- 844 Archief van bakkerij en slijterij P. H. Mulkens te Maastricht, 1940-1962 (Fam. Mulkens, Maastricht) 6 meter

ARCHIEVEN VAN VAK- EN STANDSORGANISATIES

- 804 Archief van de Diocesane Commissie van Samenwerkende Standsorganisaties, 1928-1940, 1945-1973 (Mr J. M. H. V. Peters, Roermond) 36 ds, 3 losse delen
- 806 Archief van de diocesane afdeling Roermond van de St. Adelbert-Vereniging, 1937, 1946-1969 (Mr J. M. H. V. Peters, Roermond) 5 ds.
- 847 Archief van de afdeling Meerssen van de Bond van Imkers van de L.L.T.B., voorheen de Limburgse Bond van Bijenhouders, 1936-1975 (Wed. J. M. Peters, Bunde) 1 ds.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN
ONDERWIJS, STUDIE, CULTUUR, EMANCIPATIE
EN POLITIEK

- 848 Archief van de Commissie van Toezicht op de Interconfessionele Lagere School voor Schipperskinderen. Oranje Nassau te Born, 1936-1968 (Ds. W. van der Ende, Grevenbicht) 1 ds.
- 849 Archief van het Priesterstudiefonds Limburg, 1937-1941, 1950-1970 (fragm.) (Mr J. M. H. V. Peters, Roermond) 1 ds.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN
VOLKSGEZONDHEID, VERPLEGING, HULPVERLENING
EN BEJAARDENZORG

- 840 Archief van de afdeling Heerlen van de R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, met een gedeelte van de Afdelingen Heerlerheide en Treebeek, 1910-1974 (Bestuur)
27 ds, 8 losse delen
- 846 Archief van de afdeling Maastricht en Omstreken, voorheen afdeling Zuid-Limburg van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Geneeskunst, 1879-1973 (Bestuur) 13 ds.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN
HET MAATSCHAPPELIJK WERK EN DE GEZINSZORG

- 805 Archief van de Stichting Provinciaal Centrum voor Maatschappelijk Werk (PCMW), tot 1967 Diocesaan Sociaal Charitatief Centrum genaamd, 1949-1970 (Bestuur) 92 ds.
- 807 Archief van de Stichting Roerstreek te Roermond, 1954-1965 (Mr J. M. H. V. Peters, Roermond) 1 ds.
- 851 Archief van de Stichting 'Noord-Limburg', 1955-1964 (Mr J. M. H. V. Peters, Roermond) 2 ds.

OVERIGE ARCHIEVEN

- 850 Archief van de Werkgroep De Katholieke Actie, 1957-1961 (Mr J. M. H. V. Peters, Roermond) 1 ds.

ARCHIEVEN VAN PERSONEN

- 852 Archief fam. Diedereren, 19e eeuw-1968 (H. Diedereren, Heerlen) 3 ds.
- 837 Archief van Ds. W. van der Ende, 1951-1969 (Ds. W. van der Ende, Grevenbicht) 2 omslagen
N.B. Zie ook EAN 848 en onder aanvullingen EAN 793.
- 841 Archief van P. Grummer te Maastricht, 1956-1976 (P. Grummer, Maastricht) 2 ds.
- 843 Archief van H. K. F. Ten Horn, apotheker te Maastricht, 1911-1950 (H. K. F. Ten Horn, Maastricht) 2 ds.
- 723 Archief van Jan Maenen, Heerlen, 1944-1954 2 ds.
N.B. Dit archief is in 1975 geassembleerd en nog niet eerder in de aanwinsten opgenomen. (Zie ook onder aanvullingen).
- 839 Archief van J. M. Peters, hoofd van de R.K. Lagere Landbouwschool te Meerssen, 1928-1958 (Wed. J. M. Peters, Bunde) 9 ds.
N.B. Zie ook EAN 847 (Bond van Imkers van de L.L.T.B.).
- 845 Archief van H. P. Rienstra te Venlo, 1920-1971 (J. Verheugen, Zaandam) 2 ds.

AANVULLINGEN OP REEDS ONTVANGEN ARCHIEVEN

N.B. Na EAN 836 zijn voor de aanvullingen geen nieuwe EAN-nummers meer toegekend.

- 587 Mr W. baron Michiels van Kessenich, 1969-1970 1 omslag
- 603 N.V. Nederlandse Steenkolenmijnen Willem Sophia
kaarten en tekeningen

- 723 J. Maenen te Heerlen, 1925-1978 1 ds.
- 747 Stichting Scheppend Ambacht Limburg, 1964-1974 (Drs G. G. M. van Thiel, Maastricht) 1 ds.
- 793 Protestants Centrum voor Sociale Arbeid in Limburg, 1961-1972 (Ds. W. van der Ende, Grevenbicht) 7 ds.
- 812 K.A.B.-Centrale Venlo-Blerick, 1916-1961 (G. Billekens, Venlo) 1 omslag
- 816 J. A. A. G. Winckers, 1972-1978 1 ds.
- 821 A. P. Dalm, 1954-1978 3 ds.
- 828 A. G. Tyndall, 1977-1978 2 ds.
- 835 Ned. Kath. Bond van Werknemers in de Industriële Bedrijven St. Willibrordus, 1966-1967 (Industriebond NKV) 20 m.
- 836 Archief van St. Eloy, Katholieke Bond van Werknemers in het metaal- en het elektrotechnisch bedrijf en aanverwante bedrijven te Utrecht, 1966-1967 (Industriebond NKV) 20 m.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

ERE-VOORZITTER

IR C. E. P. M. RAEDTS (1949) Heerlen

DAGELIJKS BESTUUR

MR P. M. M. C. PALMEN, voorzitter (1968) Heerlen
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, secretaris (1949) Maastricht
DRS J. H. A. E. CORNIPS, penningmeester (1954) Maastricht
P. C. A. THOEN (1961) Eijsden
DR G. C. P. LINSSEN (1973) Roermond
MR A. A. RIJK (1973) Valkenburg-
Houthem
DRS M. K. J. SMEETS (1968) Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

J. BREMMERS (1960) Sittard
P. J. H. CRIJNS (1975) Hoensbroek
M. DEBATS (1972) Maastricht
J. H. ENSINCK (1965) Maastricht
DRS L. J. C. HORBACH (1975) Roermond
DRS A. J. HUTSCHEMAEKERS (1953) Roermond
DRS P. J. C. LEBENS (1949) Buchten-Born
L. J. LUCASSEN (1975) Meijel
G. J. LOOS (1962) Maastricht
DRS B. C. M. E. NIESSEN (1979) Maastricht
DRS H. R. VAN OMMEREN (1972) Bunde
DR H. C. W. ROEMEN (1949) Maastricht
MR E. G. G. M. RUTTEN (1961) Tegelen
PROF. DR M. G. SPIERTZ (1962) Nijmegen
DR IR J. STUFFKEN (1973) Heerlen
DR J. G. H. TANS (1972) Mechelen
DRS P. C. TIELROOIJ (1967) Sittard
J. M. WEIJERS (1952) Heerlen
PROF. DR A. M. VAN DER WOUDE (1979) Wageningen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Berg en Terblijt (1977)	Berg en Terblijt
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Cadier en Keer (1968)	Cadier en Keer
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Elsloo (1950)	Elsloo
Gemeentebestuur Eijgelshoven (1950)	Eijgelshoven
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Grevenbicht (1977)	Grevenbicht
Gemeentebestuur Gronsveld (1950)	Gronsveld
Gemeentebestuur Gulpen (1951)	Gulpen
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Hoensbroek (1950)	Hoensbroek
Gemeentebestuur Horst (1961)	Horst
Gemeentebestuur Hulsberg (1961)	Hulsberg
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Klimmen (1977)	Klimmen
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maasbree (1973)	Maasbree
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Merkelbeek (1954)	Merkelbeek
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Munstergeleen (1953)	Munstergeleen
Gemeentebestuur Nieuwenhagen (1976)	Nieuwenhagen
Gemeentebestuur Nuth (1950)	Nuth
Gemeentebestuur St. Odiliënberg (1976)	St. Odiliënberg
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Schaesberg (1950)	Schaesberg
Gemeentebestuur Schimmert (1977)	Schimmert
Gemeentebestuur Schinveld (1951)	Schinveld
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard

Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Stramproy (1955)	Stramproy
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Ubach over Worms (1953)	Ubach over Worms
Gemeentebestuur Ulestraten (1976)	Ulestraten
Gemeentebestuur Urmond (1952)	Urmond
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg-Houthem (1953)	Valkenburg-Houthem
Gemeentebestuur Venlo (1950)	Venlo
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Weert (1951)	Weert
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem
Gemeentebestuur Wijlré (1950)	Wijlré

Bedrijven

Aannemersbedrijf Gebr. Cremers B.V. (1958)	Maastricht
Aannemersbedrijf Jongen B.V. (1978)	Schaesberg
Aannemingsbedrijf J. Geraedts en Zonen B.V. (1978)	Swalmen
Accountants- en Belastingadviesbureau Limburg (1978)	Roermond
AKZO Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Ankersmit's Chemische Fabrieken B.V. (1978)	Maastricht
Arbed S.A., Afd. Nederland (1978)	Roermond
Bartels' Bouw- en Betonbedrijf, J. C. (1958)	Maastricht
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Beaumont's Handel & Industrie B.V., De (1978)	Heerlen
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg-Houthem
Boekhandel 'Veldeke' (1961)	Maastricht
Boekhandel Winants (1975)	Heerlen
Bouwcoördinatiekantoor Drs Ruijters B.V. (1978)	Sittard
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Bouwmaatschappij Gebrs. Janssen B.V. (1962)	Venray
Brouwerij 'De Ridder', Fa. Gebrs. Van Aubel (1957)	Maastricht
C en A Nederland (1978)	Maastricht
Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank BA (1970)	Utrecht
Cox-Geelen B.V. (1978)	Eijsden
Curver B.V. (1978)	Rijen
Dakpannen- en Kleiwarenindustrie 'De Valk' N.V., v/h J. Meeuwissen (1961)	Echt
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Demy B.V. (1978)	Geleen
Drukkerij H. van der Marck en Zonen B.V. (1978)	Roermond
D.S.M. (1978)	Heerlen
Eerste Nederlandse Cementindustrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo

Eurohal Maastricht B.V. (1978)	Maastricht
Glasmaatschappij Leufkens Holding B.V. (1978)	Heerlen
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Aziëfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Haagen Chemie B.V. (1978)	Roermond
Hago B.V. (1978)	Heerlen
Hahmes C.V., Fa. P. (1949)	Maastricht
Hepworth-N.G.I. B.V. (1978)	Belfeld
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Industriemaatschappij J. C. Bamford (NWE) N.V. (1978)	Ulestraten
Ingenieursbureau Jongen-Laura B.V. (1978)	Vlaardingen
Kersten B.V., C. J. (1978)	Haelen
Kleiwarenfabrieken Gebr. Laumans B.V. (1978)	Tegelen
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlre
Koninklijke Fabriek van Tabakspijpen Elbert Gubbels & Zn. B.V. (1978)	Roermond
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken N.V. (1949)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Limburgse Kaarsenfabriek C.V., Van de Weyer en Zn. (1958)	Maastricht
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie Limagas N.V. (1958)	Heerlen
Limburgse Tramweg Maatschappij N.V. (1958)	Heerlen
Maasgrind- en Zandexploitatie 'Juliana', v/h Louis Muires (1949)	Urmond
Maastrichtse Spaarbank (1958)	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Macintosh Confectie N.V. (1978)	Stein
Maison Louis Kledingmagazijnen N.V. (1958)	Maastricht
Mechanische Industrie Habets B.V. (1978)	Nuth
Meelfabriek 'Weert' B.V., v/h Gebr. v. d. Venne (1960)	Weert
Mélotte B.V. (1978)	Maastricht
Meij's Expeditiebedrijf (1959)	Maastricht
Mora Snacks B.V. (1978)	Maastricht
Mosa B.V. (1949)	Maastricht
Motké Woninginrichting, L. (1960)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Natronchemie B.V. (1950)	Roermond
Nederlandse Credietbank N.V. (1958)	Maastricht
Nelissen Aannemingsbedrijf B.V., J. P. A. (1978)	Venray
Nunhems Zaden B.V. (1978)	Haelen
Odekerken-Marebos B.V. (1978)	Brunssum
Overhemden Industrie Richi B.V. (1978)	Hoensbroek
Papierfabriek 'Gennep' N.V. (1958)	Gennep
Philips' Gloeilampenfabrieken N.V. (1965)	Eindhoven
Pieters-Dortu N.V. (1958)	Heerlen
Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij N.V. (1949)	Maastricht
Rank Xerox Manufacturing (Nederland) B.V. (1978)	Venray
Reisbureau Ebatours (1965)	Beek
Römkens Autobussenonderneming B.V., W. J. (1960)	Eijgelshoven

Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Rubber en Kunststoffabriek Enbi B.V. (1978)	Nuth
Sekisui Alveo B.V. (1978)	Roermond
Slavenburg's Bank N.V. (1978)	Maastricht
Stienstra Roermond B.V. (1978)	Roermond
Strada B.V. (1966)	Horst
Technisch Bureau Vromen B.V. (1958)	Amstenrade
Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Thomas Regout N.V. (1949)	Maastricht
Uitgeversmaatschappij De Limburger B.V. (1949)	Roermond
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Visser's Wegenbouw- en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Volvo Car Produktie Born B.V. (1969)	Born
Wagemans & Van Tuinen N.V., Artifort N.V. (1958)	Maastricht
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Westland-Utrecht Hypotheekbank N.V. (1958)	Maastricht
Wilma Weert B.V. (1962)	Weert
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zuid-Nederlandse Melkindustrie B.V. (1978)	Roermond
Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V. (1978)	Gennep
<i>Organisaties en instellingen</i>	
Adviesburo voor Ruimtelijke Ordening E. H. Starren B.V. (1974)	Maastricht
Adviesgroep Partners B.V. (1974)	Maastricht
Aldegondskring, Sint (1979)	As (B)
Algemeen Rijksarchief (1972)	's-Gravenhage
Algemene Bond van Werknemers (1958)	Heerlen
Alphonsianum, Bibliothecaris van het (1959)	Wittem
Architectenbureau Peutz B.V. (1974)	Heerlen
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht
Bibliotheek- en Documentatieacademie (1976)	Sittard
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Bisschoppelijk College voor Atheneum en Havo (1978)	Echt
Broeklandcollege voor Havo en Mavo (1978)	Hoensbroek
Buro voor Stedebouw Maastricht	
Hoen - Ubachs - Roomans B.V. (1970)	Maastricht
Centrale Bibliotheek (1961)	Maastricht
Centrum voor Sociale Woningbouw C.S.W. B.V. (1961)	Heerlen
Centrumstreekschool voor beroepsbegeleidend onderwijs (1978)	
Clara-Feyschool (1978)	Roermond
College 'Sancta Maria' (1977)	Simpelveld
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Kerkrade
Culturele Raad Limburg (1959)	Hulsberg
Depot van Nederlandse Publikaties KB (1976)	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	's-Gravenhage
	Maastricht

Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
'Europahuis in Nederland', Stichting (1978)	Bemelen
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijdsens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen, Bibliotheek (1967)	Venray
Franciscanen, Praeses Paters (1958)	Maastricht
Gemeentearchief Eindhoven (1974)	Eindhoven
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België, Departement Studie en Documentatie (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Archiefdienst (1979)	Maastricht
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Hamont-Achel (B)
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentelijke Openbare Bibliotheek (1979)	Maasmechelen (B)
Geusselt Mavo (1978)	Maastricht
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo
Heemkring Heidebloemke (1979)	Genk (B)
Heemkunde-Museum Beek (1979)	Beek
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St. Odiliënberg
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogere Technische School (1960)	Heerlen
Hogeschool voor Theologie en Pastoraat (1958)	Heerlen
HNO School Spekholzerheide (1978)	Kerkrade
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industrieschap Oostelijk Mijngedied (1964)	Heerlen
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Jongerencentrum 't Vloot (1978)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Kath. Economische Scholengemeenschap, Afd. Meao-St. Servaascollege (1978)	Maastricht
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1970)	Hoensbroek
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1964)	Schaesberg
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Kath. School voor Mavo Koningin Gerberga (1978)	Meerssen
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's-Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Lagere Technische School (1978)	Beek
Lagere Technische School De Hamert (1978)	Wellerlooi-Bergen

Lagere Technische Streekschool en Middenschool Heythuysen (1978)	Heythuysen
Leao-School (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Mavo-School St. Franciscus (1978)	Treebeek
Mavo-School Maria Regina (1978)	Blerick
Mavo St. Jacobus voor Born en Omstreken (1978)	Born
Middelbare Landbouwschool (1978)	Roermond
Middelbare Technische School (1978)	Roermond
Minderbroeders (1960)	Maastricht
Minderbroeders, Provinciaal (1959)	Utrecht
Minderbroedersklooster (1958)	Heerlen
Ministerie van Landbouw en Visserij (1960)	's-Gravenhage
Missionarissen van het H. Hart (1979)	Bree (B)
Montfortanen (1959)	Valkenburg-Houthem
Museumvrienden van Rekem (1979)	Rekem-Lanaken (B)
Nederlands Katholiek Vakverbond Limburg (1961)	Heerlen
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Normaalschool Humaniora, Zusters Kindsheid Jesu (1979)	Hasselt (B)
N.V.N. Limburg (1958)	Brunssum
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1962)	Maastricht
Openbare Werken (1957)	Maastricht
Opleidingen voor Middelbare Akten (1965)	Tilburg
Oudheidkamer Horst e.o. (1978)	Horst
Pedagogische Academie (1960)	Echt
Pedagogische Academie Dr van Gils (1966)	Roermond
Pedagogische Akademie Heerlen (1958)	Heerlen
Procuratuur P.P. Augustijnen (1960)	Venlo
Provinciaal Hoger Handelsinstituut (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Bibliotheek Centrale Limburg (1978)	Roermond
Provinciale Inspectie Gemeente Archieven (1973)	Maastricht
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg (1960)	Valkenburg-Houthem
Provinciale Waterstaat in Limburg (1962)	Maastricht
Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und Volksforschung (1967)	Münster i/W (D)
Rafaëlschool voor Mavo (1978)	Maasbracht
Rooms-Katholiek Atheneum en School voor Havo Sophianum (1978)	Vaals
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Huishoudschool St. Anna (1978)	Stein
Rooms-Katholieke Mavo Pius XII (1975)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Mavo-School Bergen (1978)	Bergen
Rooms-Katholieke Mavo-School Vinckenhof (1978)	Venlo
Rooms-Katholieke Mavo-School Het Wormdal (1978)	Ubach over Worms
Rooms-Katholieke Middelbare Landbouwschool (1961)	Horst

Rooms-Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1958)	Heerlen
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St. Ursula voor Gymnasium, Atheneum en Havo (1978)	Horn
Rooms-Katholieke School voor Mavo 'Jacob Merlo Horstius' (1978)	Horst
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksopleiding voor Onderwijzers(essen) (1978)	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg (1977)	Maastricht
Samenwerkende Bouwverenigingen Eigen Haard, Gezond Maastricht en St. Servatius (1977)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Scholengemeenschap 'Sint Michiel' voor Gymnasium, Atheneum en Havo (1978)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en Havo St. Antonius Doctor College (1978)	Kerkrade
Scholengemeenschap voor Atheneum en Havo 'Groenewald' (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, Havo en Mavo 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Helden
Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en Havo van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Roermond
Scholengemeenschap voor Lyceum en Havo (1978)	Heerlen
School voor HNO St. Theresia (1978)	Kerkrade
Schoolbestuur St. Martinus (1978)	Beek
Sociale Academie (1978)	Sittard
Spaarbank Limburg (1970)	Venlo
Stadsacademie voor Toegepaste Kunsten (1978)	Maastricht
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijke Mavo-School (1978)	Maastricht
Telefoondistrict Maastricht (1958)	Maastricht
Université Catholique de Louvain, Bibliothèque Centrale (1969)	Louvain (B)
Universiteitsbibliotheek, Economisch-Historisch Seminarium (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Vormingsinstituut Ronde (1978)	Sittard
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
Ziekenhuis 'De Goddelijke Voorzienigheid' (1960)	Sittard
<i>Persoonlijke kontribuanten</i>	
Aalbrecht, W. C. L. G. (1977)	Nieuwstadt
Adams, G. H. H. (1959)	Zutphen
Adriaens, Drs F. H. M. C. (1960)	Horn
America, Dr G. G. J. (1973)	Amsternrade
Arts, A. J. M. (1974)	Nijmegen
Augustus, Drs L. (1975)	Heerlen
Backbier, H. A. M. (1974)	Vessem
Baerts, M. W. P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr A. M. I. H. (1958)	Maastricht

Baltis, C. H. J. M. (1974)	Susteren
Baltus, C. J. (1975)	Rosmalen
Banens, Drs J. H. M. (1958)	Maastricht
Bastiaansen, Drs J. C. A. (1977)	Maastricht
Beaujean, H. A. (1977)	Hoensbroek
Beckers, J. J. (1974)	Ubach over Worms
Beek, Chr. W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, Drs J. V. (1970)	Hulsberg
Berden, Drs J. V. C. M. (1977)	St. Geertruid
Berebrouckx, H. A. R. (1979)	Ekeren (B)
Berenschot, Th. E. A. (1958)	Maastricht
Berger, Mr E. A. (1974)	Ottersum
Bergmans, N. H. M. (1974)	Haelen
Bertens, Drs J. W. (1975)	Havanna (Cuba)
Biggelaar, J. C. van den (1977)	Wintelre
Bischoff, P. J. H. M. (1974)	Maastricht
Bloemen, H. A. C. (1966)	Zeist
Bloemen, M. (1979)	Kaulille (B)
Blok, Prof. Dr A. (1974)	Soest
Boelens, F. P. (1966)	Oldenzaal
Boersma, H. J. L. M. (1976)	Eijsden
Bogman, B. (1974)	Brussel (B)
Bollen, G. (1979)	Maasmechelen (B)
Bönninghausen, Dr Jur. A. Freiherr von (1974)	Willich-Anrath (D)
Booms, W. (1978)	Nijmegen
Boonstra, B. P. A. (1970)	Rosmalen
Bos, Dr R. W. J. M. (1974)	Ede
Bosch, Drs D. A. van den (1976)	Maastricht
Bosman, Prof. Dr H. W. J. (1969)	Tilburg
Bosmans, Dr J. L. J. (1974)	Nijmegen
Botman, S. G. J. M. (1974)	Sittard
Bots, Dr A. C. A. M. (1976)	Nijmegen
Bouwens, J. G. T. (1967)	Simpelveld
Boven, Mr P. M. H. van (1974)	Breda
Brassee, Ch. J. P. (1973)	Waubach
Brassée, J. H. J. (1958)	Oirsbeek
Bremmers, M. J. (1974)	Roermond
Broens, J. W. (1974)	Roermond
Bronzwaer, Mr N. W. J. G. (1960)	Weert
Brorens, F. M. C. (1960)	Munstergeleen
Brouwers, E. H. (1974)	Klimmen
Brouwers, J. L. A. (1970)	Maastricht
Brouwers, P. C. M. (1975)	Utrecht
Brouwers, P. J. H. (1958)	Maastricht
Bruine, Drs J. C. de (1974)	Venlo
Bult, C. van de (1974)	Klimmen
Can, Drs A. J. M. L. van (1959)	Roosendaal
Chambille, Ing H. (1974)	Valkenburg-Houthem
Chambille-de Beaumont, Mevr. V. M. A. (1958)	Maastricht
Cillekens, C. (1978)	Roermond

Claessens, Drs Th. J. A. H. (1960)	Dommelen
Clement, D. (1979)	Eksel (B)
Cluitmans, Drs J. H. (1958)	Swalmen
Cobben, Drs Ing N. P. (1976)	Roermond
Coebergh, Drs P. M. (1960)	Maastricht
Coenen, Drs H. L. M. (1973)	Moergestel
Coenen, L. W. (1958)	Hoensbroek
Collen, J. V. A. (1979)	Hasselt (B)
Colsen, J. H. M. (1959)	Venray
Cornelissen-Janssens, Mevr. (1979)	Brasschaat (B)
Corten, Alb. J. A. M. (1960)	Heerlen
Courtens, Dr N. G. M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs G. W. H. (1958)	Goirle
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A. M. G. (1964)	Nijmegen
Crousen, Dr A. M. F. B. (1960)	Venlo
Crijns, Ir A. W. N. J. (1967)	Bunnik
Daamen, J. (1979)	As (B)
Daems, J. G. (1973)	Maastricht
Daerden, A. (1979)	Riemst (B)
Daniëls, A. L. M. J. (1977)	Maastricht
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs R. M. C. (1974)	Maarssen
Defesche, Mr H. J. M. (1974)	Venray
Delissen, Th. M. J. (1958)	Bocholtz
Dewez, Dr J. Th. M. (1960)	Sittard
Diedereren, Drs J. A. M. (1958)	Zaandam
Diederiks, Drs H. A. (1973)	Amsterdam
Dierick, P. A. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J. W. (1964)	Spaubeek
Disch, A. J. M. M. (1974)	Groningen
Dittrich, Drs M. J. A. R. (1958)	Meerlo-Wanssum
Dohmen, F. S. (1958)	Heerlen
Donker, Mr J. G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M. K. W. (1975)	Roermond
Driessen, J. A. (1978)	Maastricht
Driessen, M. A. W. (1973)	As (B)
Dubois, J. A. (1971)	Utrecht
Dijk, K. R. van (1976)	Santpoort
Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)	Heerlen
Eerenbeemt, Prof. Dr H. F. J. M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs P. C. A. (1974)	Roermond
Engelen, J. P. J. (1975)	Klimmen
Engels, G. (1972)	Helden
Ensinck, J. H. (1958)	Maastricht
Erp, A. F. C. M. van (1974)	Oss
Eijck, Drs F. A. (1958)	Maastricht
Eyck, J. A. D. (1974)	Eijsden
Fabry, A. J. E. (1973)	Maastricht

Faessen, J. H. (1977)	Lomm
Fanchamps, Ir J. J. (1958)	Kerkrade
Frankort, W. J. M. (1979)	Kerkrade
Franssen, Drs G. H. (1977)	Tilburg
Frantzen, J. W. H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr P. W. J. M. (1974)	Geleen
Frusch, H. J. M. (1960)	Kerkrade
Gales, B. (1975)	Nijmegen
Geelen, Ch. H. (1974)	Voerendaal
Geelen, Mr J. F. L. (1974)	Kerkrade
Gelissen, Prof. Dr Ir H. C. J. H. (1958)	Wassenaar
Gemmeke, Drs Ch. E. A. (1960)	Maastricht
Genders, Drs C. J. A. (1969)	Nijmegen
Gerrits, H. P. A. J. (1958)	Blerick
Geurts, A. J. (1977)	Velden
Geurts, J. H. J. (1974)	Nijmegen
Geux, A. J. (1972)	Helden
Gielen, Mej. G. F. M. (1973)	Meijel
Gielen, P. M. P. J. (1978)	Nijswiller
Gieskens, Drs J. H. H. (1960)	Sittard
Goes, Mej. H. M. (1974)	Maastricht
Gool, A. M. A. van (1964)	Venlo
Gootzen, P. J. (1969)	Melick
Grimbergen, J. M. (1974)	Sittard
Grotens, A. H. P. (1974)	Nieuwenhagen
Grijsbach, Drs J. P. P. (1964)	Groenlo
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijsen, Chr. (1958)	Maastricht
Gijsen, Mgr Dr J. M. (1969)	Roermond
Haanen, Drs E. P. H. P. T. (1974)	Swartbroek
Haas, Dr J. A. K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Haenen, N. H. V. (1978)	Eijsden
Haffmans, Mr F. M. A. (1958)	Helden
Hall, J. H. M. van (1960)	Eijsden
Hansen, Drs J. H. W. M. (1958)	Roermond
Hardy, L. V. H. (1958)	Heerlen
Harsin, Prof. Dr P. (1972)	Liège (B)
Heggen-Schils, Mevr. M. B. M. (1960)	Maastricht
Heldens, Drs A. L. (1963)	Halsteren
Hélin, Prof. Dr E. (1975)	Liège (B)
Heltzel, J. J. M. (1974)	Herten
Hendriks, A. J. G. (1975)	Kessel
Hendriks, Th. (1979)	Overpelt (B)
Hendriks, W. Th. M. (1958)	Venlo
Hennekens, Drs W. J. J. M. (1966)	Maastricht
Henrar, A. F. (1975)	Maastricht
Herp, Drs P. J. van (1964)	Treebeek
Herten, Drs J. H. S. van (1975)	Herten
Hesselt van Dinter, Jhr E. J. K. (1970)	Pijnacker

Heus, G. M. de (1974)	Valkenburg-Houthem
Heuvel, J. S. G. van den (1976)	Echt
Heijboer, Drs H. J. (1959)	Heerlen
Heijden, P. van der (1978)	Amsterdam
Heyden, R. P. W. J. M. van der (1974)	Maastricht
Heijen, Drs F. J. (1958)	Kerkrade
Heijtel, P. A. J. M. (1974)	Amsterdam
Hoebbers, P. C. M. (1974)	Horst
Hoen, J. G. H. (1975)	Maastricht
Hogesteeger, Drs G. (1974)	Rotterdam
Hommel, Mej. Mr A. H. M. H. (1958)	Maastricht
Hoof, M. H. J. van (1974)	Maastricht
Höppener, Mr R. G. A. (1958)	Roermond
Houben, Drs C. J. M. (1974)	Roermond
Houben, Drs J. J. M. M. (1975)	Breukelen
Hout, Ir L. W. M. van (1974)	Zelhem
Hove, J. J. T. van den (1974)	Maastricht
Hove, Mr P. J. J. van den (1975)	Maastricht
Hove-Peters, Mevr. Drs M. J. H. L. van den (1974)	Bunde
Hövell tot Westerfliet, J. G. F. M. G. Baron van (1970)	Ohé en Laak
Hummel, R. P. (1975)	Hoensbroek
Hustinx, Mr F. P. J. (1958)	Maastricht
Huyben, Drs J. J. C. (1975)	Kessenich (B)
Huijs, Drs Th. P. M. (1978)	's-Gravenhage
Huijts, F. L. (1974)	Cadier en Keer
Impe, M. (1979)	Kermt (B)
Jacobs, F. G. J. (1976)	Maastricht
Jacobs, H. M. A. G. (1969)	Hellevoetsluis
Jacobs, J. H. M. (1960)	Geleen
Jaegers, A. P. J. M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs J. T. J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jans, A. (1975)	Oostrum
Jans, V. (1979)	Piringen (B)
Jansen, Drs P. C. (1974)	Amsterdam
Jansen-de la Haye, Mevr. A. (1979)	Lanaken (B)
Janssen, C. M. J. M. (1958)	Nijmegen
Janssen, Drs H. A. J. (1966)	Willemstad (N.A.)
Janssen, Drs J. A. J. (1974)	Nuth
Janssen, J. H. (1960)	Hoensbroek
Janssen, Mr J. W. A. M. (1974)	Nijmegen
Janssen S.J., Prof. Dr L. H. (1974)	Tilburg
Janssen, Mej. P. L. F. (1975)	Meterik-Horst
Janssen, R. (1979)	Dilsen (B)
Jenneskens, Mgr M. (1958)	Imsterrade
Jenniskens, Drs A. H. (1975)	Maastricht
Jennissen, H. H. (1976)	Meers-Elsloo
Jodogne, F. (1979)	Lanaken (B)
Jongen, H. (1979)	Zichen-Zussen- Bolder (B)

Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Jorritsma, H. H. M. D. (1976)	Amsterdam
Jurriëns, Drs R. (1971)	Hulsberg
Kamm, J. V. P. (1960)	Maastricht
Kappelhof, Drs A. (1977)	's-Hertogenbosch
Kellen, I. (1979)	Hasselt (B)
Kempeneers-Bosmans, Mevr. R. (1979)	Hasselt (B)
Kerckhoffs, Drs J. H. H. (1974)	Spaubeek
Kerckhoffs, J. H. L. (1974)	Maastricht
Kernkamp, Prof. Dr J. H. (1975)	Bilthoven
Kersten, Mej. A. H. M. M. (1964)	Maastricht
Kesselaer, C. A. F. (1971)	Margraten
Kessels, F. A. H. (1974)	Venlo
Keijsers, P. J. A. M. (1965)	Nijmegen
Klaassen, Drs W. J. M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klep, Dr P. M. M. (1978)	Nijmegen
Kleuters, Mej. M. H. (1959)	Roermond
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Kleijnen, H. A. J. (1958)	Roermond
Klomp, J. A. H. M. (1974)	Kerkrade
Knapen, Drs J. G. J. (1975)	Bunde
Knoors, H. J. (1979)	Roermond
Knoors, J. A. (1972)	Grevenbicht
Kok, G. (1968)	Borkel en Schaft
Korsten, Drs H. S. M. (1974)	Venlo
Koster, J. (1976)	Echt
Kreukels, L. (1976)	Maastricht
Kreijn, M. H. M. (1960)	Brunssum
Kuis, E. B. J. M. (1975)	Tilburg
Kuypers, Drs H. M. M. (1974)	Heerlen
Lardinois, P. M. J. P. (1975)	Maastricht
Lauwers, P. (1979)	Beringen (B)
Leenarts, J. A. D. (1974)	Roermond
Leenders, Chr. (1973)	Maastricht
Lem, W. F. Th. (1969)	Maastricht
Lemmens, B. M. P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W. L. M. (1976)	Tilburg
Lendfers, J. M. (1972)	Putten
Lendfers, M. J. H. (1977)	Heerlen
Lentz, J. W. (1978)	Herten
Lesuisse, R. (1979)	Sint-Truiden (B)
Leurs, Ing. C. J. P.	Venray
Leyen, C. J. M. (1974)	Heerlen
Libois, F. J. M. (1970)	Maastricht
Linden, Drs P. R. H. M. van der (1971)	Nuth
Linssen, Mr A. J. C. (1974)	Oirsbeek
Linssen, Drs C. A. A. (1962)	Zuidhorn
Linssen, Dr G. C. P. (1960)	Roermond
Linssen, H. H. J. (1974)	Weert
Litjens, Dr H. P. M. (1958)	Roermond

Locht, Drs B. J. (1977)	Echt
Loontjens, H. (1973)	Maastricht
Looyenga, Drs A. J. (1974)	Haarlem
Lucardie, G. R. E. (1974)	Cuijk
Lucassen, Drs J. M. W. G. (1974)	Gouda
Lucassen, L. J. (1971)	Meijel
Lücker, B. P. L. (1974)	Schaesberg
Luthjens, Ir L. H. (1976)	's-Gravenhage
Luykx, P. M. (1975)	Nijmegen
Maenen, Dr A. J. Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, J. (1958)	Heerlen
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Manders, W. G. A. (1974)	Horst
Mantel, J. L. (1977)	Heerlen
Marres, E. C. W. L. (1969)	Helmond
Martens, Ir A. H. W. (1960)	Simpelveld
Mast, Drs E. R. J. van der (1974)	Warmond
Mathijssen, Mr H. J. M. E. (1977)	Weert
Maussen, Drs M. J. (1972)	Schaesberg
Meertens, Mgr L. (1974)	Roermond
Meeuws, J. B. R. G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P. G. H. (1974)	Beek
Mertens, C. G. A. (1958)	Blerick
Mertens, Ir P. A. M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W. H. (1974)	Echt
Meuwissen, Mr M. P. R. (1975)	Maastricht
Meijer, Ir J. B. M. A. (1961)	Meerssen
Meijsing, Mej. J. C. (1978)	Valkenburg-Houthem
Michiels, G. (1979)	Lommel (B)
Molemans, Dr J. (1979)	Hechtel-Eksel (B)
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Monna, Drs A. D. A. (1972)	Utrecht
Mosmuller, Drs J. M. H. (1972)	Voerendaal
Muisenbergh, Mr C. W. F. H. van den (1958)	Goirle
Mulder, Ing. H. E. (1971)	Roermond
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mijland, H. J. M. (1976)	Arnhem
Naus, J. H. (1975)	Meijel
Neukirch, Dr R. (1967)	Köln (D)
Nicolai, P. (1979)	Sint-Truiden (B)
Niessen, H. F. (1974)	Delft
Niessen, Drs L. F. P. (1974)	Oirsbeek
Niessen, J. J. C. M. (1973)	Herten
Nieuwhof, C. (1960)	Hoensbroek
Nillesen, Drs J. H. M. (1974)	Eys-Wittem
Nispen tot Panneerden, Jhr Drs H. J. C. M. van (1978)	Roermond
Notenboom, Drs H. A. C. M. (1958)	Venlo
Notermans, Drs J. (1960)	Maastricht
Nouwen, A. M. C. (1974)	Stramproy
Nusteling, Dr H. P. H. (1974)	Bemmel

Nijsten, G. (1978)	Beek
Olieslagers, Drs P. J. J. H. (1964)	Maastricht
Ommeren, Drs H. R. van (1973)	Bunde
Oomen, A. J. M. G. (1975)	Maastricht
Op het Veld, A. J. G. (1975)	Helden-Panningen
Oppen, Mr M. A. W. van (1960)	Bemelen
Ottenheym, C. J. C. (1958)	Maastricht
Ottenheijm, Dr G. C. J. J. (1974)	Cadier en Keer
Oudenaarden, Drs J. J. C. (1974)	Weert
Pagen, Drs J. J. (1974)	Heerlen
Palmen, C. J. M. (1963)	Amstenrade
Palmen, Ir H. M. J. (1974)	Sittard
Palmen, J. Ch. (1963)	Tervuren (B)
Palmen, Mr P. M. M. C. (1958)	Heerlen
Panhuisen, Dr G. W. A. (1964)	Bunde
Parren, Drs H. P. C. M. (1974)	Heerlen
Paulussen, Mr Ch. (1958)	Maastricht
Paulussen, J. M. H. H. (1960)	Maastricht
Peeters, Drs J. G. H. (1958)	Boxmeer
Pelzer, Dr L. H. (1958)	Maastricht
Perry, Drs J. (1976)	Nijmegen
Peters, H. W. J. R. (1976)	Beek
Philippe, A. (1979)	Hasselt (B)
Pierey, Drs L. J. M. (1974)	Heerlen
Pluymaekers, L. (1974)	Valkenburg-Houthem
Poell, Drs W. A. G. (1974)	Ulestraten
Poell-Roggen, Mevr. M. (1977)	Malden
Poeth, Mej. Y. G. M. J. (1975)	Tilburg
Poncelet, G. (1979)	Tongeren (B)
Puijenbroek, Dr F. J. M. van (1974)	Tilburg
Pijls, V. (1970)	Gouda
Raymakers, Drs L. F. M. J. C. (1974)	Helmond
Remans-Bollen, J. (1979)	Genk (B)
Rensch, Mr T. J. van (1975)	Maastricht
Ritzen, G. L. H. (1978)	Eijgelshoven
Roebroek OSA, Dr E. J. M. G. (1967)	Utrecht
Roebroeks, J. W. M. (1975)	Nijmegen
Roeck, Dr F. (1979)	Zolder (B)
Roll, J. (1978)	Gulpen
Romans, L. M. G. (1974)	Hoensbroek
Roomans, N. A. J. (1958)	Maastricht
Roosen, Ir M. H. (1959)	Lanaken (B)
Rouwet, Drs J. P. H. M. (1974)	Kerkrade
Roy, H. L. van (1975)	Neer
Ruys de Beerenbrouck, Jhr Mr G. A. M. J. (1960)	Holtum
Rijk, Mr A. A. (1973)	Valkenburg-Houthem
Saes, Drs J. L. (1964)	Cadier en Keer
Sampers, F. J. W. A. (1960)	Maastricht
Sanders, H. (1960)	Oirsbeek
Santvoord, J. H. M. van (1973)	Jutphaas

Scaf, A. (1964)	Maastricht
Schimmelpenninck van der Oije, Drs C. A. O. Baron (1975)	Ellecom
Schippers, R. M. G. (1968)	Amstelveen
Schlösser, Ir J. C. (1959)	Heerlen
Schlijper, M. (1976),	Rothem-Meerssen
Schoolmeesters, M. (1975)	Roermond
Schrammen, M. H. A. I. (1958)	Maastricht
Schreuder, P. F. J. M. (1975)	Maastricht
Schreurs, Drs J. J. M. (1963)	Heerlen
Schreurs, J. W. J. (1976)	Herten
Schreurs, Mej. Maria J. J. G. (1973)	Eindhoven
Schrijnemakers, Prof. Dr M. J. H. A. (1974)	New York (U.S.A.)
Schümmer, P. C. H. (1976)	Valkenburg-Houthem
Schürmann, Fr. A. P. (1974)	Maastricht
Schutgens, Drs C. H. G. (1968)	Beek
Schutgens, N. H. J. (1966)	Maastricht
Schwanen, H. M. M. (1975)	Kerkrade
Schwartz, G. A. H. de (1960)	Stein
Seelen, Drs Th. L. A. M. (1959)	Venlo
Seems, J. H. B. (1974)	Horn
Sillekens, Drs J. Th. (1972)	Nijmegen
Simonis, J. G. C. (1977)	Maastricht
Sleebe, J. C. (1958)	Maastricht
Sliepen, Ing. W. L. A. G. (1960)	Geleen
Sloesen, P. M. V. M. (1977)	Tegelen
Smeets, Mr C. G. (1979)	Maastricht
Smeets, H. M. A. A. (1974)	's-Hertogenbosch
Smeets, Drs M. K. J. (1967)	Maastricht
Smeets, N. H. (1972)	Maastricht
Smeets, P. J. (1974)	Bocholtz
Smeets, Mr S. H. F. (1971)	Weert
Smeets, V. (1979)	Hasselt (B)
Smeijsters, Drs E. M. A. (1974)	Spaubeek
Smisdom, R. (1979)	Antwerpen (B)
Snel, H. (1960)	Maastricht
Snoep, Drs I. A. M. (1960)	Eijsden
Snijders, D. (1979)	Neeroeteren (B)
Spaan, P. J. M. (1968)	Elsloo
Specker, C. (1968)	Waubach
Spierts, P. J. G. (1968)	Rimburg
Spiertz, L. J. (1974)	Kerkrade
Spiertz, Prof. Dr M. Ph. G. (1972)	Nijmegen
Spitz, E. J. C. (1958)	Maastricht
Spreuwenberg, H. (1977)	Roermond
Stassen, Mr R. J. (1969)	Roermond
Steen, F. M. J. van der (1970)	Helden
Steur, A. G. van der (1968)	Haarlem
Stevelmans, F. (1976)	Groningen
Stevens-Heinen, A. (1975)	Venray
Steijvers, J. L. (1974)	Paterswolde

Stouthart, Drs L. G. M. (1964)	Maastricht
Stratmans, H. (1974)	Geldern (D)
Stratum, Drs J. C. M. van (1965)	Rosmalen
Stroom, A. M. G. G. (1974)	Maastricht
Stuffken, Dr Ir J. (1978)	Heerlen
Stuurman, J. A. G. M. (1967)	Hoensbroek
Swinnen, C. (1974)	Hasselt (B)
Switten, M. (1979)	Zonhoven (B)
Theelen, J. E. (1974)	Roermond
Theelen, Drs R. C. C. (1964)	Maastricht
Thiel, Drs G. G. M. van (1964)	Maastricht
Thoelen, J. (1979)	Hasselt (B)
Thoonen, G. (1979)	Nazareth (B)
Thurlings, Prof. Dr Th. L. M. (1960)	Wageningen
Thijs, Drs P. (1975)	Maastricht
Tilliard, R. (1979)	Hasselt (B)
Tomlow, G. G. P. M. (1960)	Heerlen
Tonnaer, J. J. G. (1958)	Sittard
Trier, Dr W. G. J. M. van (1974)	Venray
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, Drs A. A. V. (1974)	Ool-Herten
Tummers, Drs P. M. J. E. (1971)	Nijmegen
Tunissen, Drs P. C. (1975)	Weert
Vaessen, J. S. G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J. W. (1972)	Sittard
Valk, J. C. de (1967)	Roermond
Vanderbeeken, G. (1979)	Herent-Winksele (B)
Velzen O.F.M., Drs M. J. van (1974)	Kerkrade
Venner, Drs G. H. A. (1975)	Roermond
Verbeet, Dr G. J. B. (1960)	Maastricht
Verhagen, Drs Th. J. P. (1977)	Maastricht
Verheggen, H. A. J. A. (1974)	's-Gravenhage
Verheijen, G. F. (1973)	Horst
Verhoeven, L. M. H. (1974)	Venlo
Verlonje, Ir W. E. F. (1979)	Oostende (B)
Vermeulen, L. P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J. H. W. (1974)	Maastricht
Veugelers, G. M. (1965)	Heerlen
Vinckenroye, Dr F. van (1974)	Hasselt (B)
Vissers, Drs F. A. (1975)	Aerdenhout
Vlerken, Drs J. P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vooy's, L. (1976)	Heerlen
Voragen, J. (1974)	Nijmegen
Vorbach, A. H. J. (1975)	Blerick
Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)	Tilburg
Vromen, G. J. (1975)	Nijmegen
Vroomen, R. J. P. M. (1971)	Echt
Waltmans, Dr H. J. G. (1958)	Oosterhout
Wanders, Mr J. W. M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr R. M. H. (1971)	Venlo

Warreburg, W. F. M. van de (1974)	Nederweert
Werf, W. H. E. van der (1974)	Heerlen
Westerhuis, W. A. A. (1968)	Venlo
Wetering, J. L. H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, Mr Drs Nic. J. (1958)	Kerkrade
Wetzels, P. J. M. (1975)	Nijmegen
Weijer, J. J. van de (1979)	Maastricht
Weytjens, L. (1979)	Mortsel (B)
Widdershoven, Drs G. M. J. (1965)	Maastricht
Wilbers, Drs J. H. M. (1972)	Maastricht
Willems, J. J. S. (1966)	Heerlen
Win, J. Th. H. de (1964)	Maastricht
Winckers, J. A. A. G. (1964)	Maastricht
Wolfhagen, A. L. (1979)	Maastricht
Wijers, Drs J. J. M. (1959)	Brunssum
Wijngaard, Th. (1974)	Maastricht
Wijnhoven, J. J. Th. (1970)	Milsbeek
Zanders, Dr H. L. G. (1969)	Lage Mierde
Zeekaf, Ing J. G. M. E. H. (1962)	Well
Zeguers, Mej. D. P. M. H. (1975)	Nuth
Zwanikken, Dr W. A. C. (1958)	's-Hertogenbosch

